el-İşârât ve't-Tenbîhât

İŞARETLER ve TEMBİHLER

İBN SÎNÂ

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

İBN SÎNÂ

İŞARETLER ve TEMBİHLER

el-İşârât ve't-Tenbîhât

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları: 104

İşaretler ve Tembihler – el-İşârât ve't-Tenbîhât

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına Sahibi
Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü
Burhan ERSOY

Yayın Sorumlusu
Cuma ATABAY

Editör
Mehmet KURTOĞLU

Çeviri
Muhittin Macit - Ali Durusoy - Ekrem Demirli

İnceleme
Halil AYDEMİR

Ön Kapak
el-İşârât ve't-Tenbîhât'ın orijinal yazma nüshasının ilk sayfası

Arka Kapak
el-İşârât ve't-Tenbîhât'ın Tire Necip Paşa Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının ilk sayfasından alınmıştır

Grafik Tasarım-Mizanpaj-Yayına Hazırlık
Litera Yayıncılık

Her hakkı mahfuzdur. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Yayıncının izni alınmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yazışma Adresi
T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı Atatürk Bulvarı No: 10
Ulus / Ankara Tel: 509 60 00 Faks: 324 47 22

Basım Yeri
Yaylacık Matbaacılık
Matbaa Sertifika No: 11931

Sertifika No: 16651
Isbn: 978-975-6329-04-7
Basım Tarihi: İstanbul-2011

İçindekiler

TAKDİM V

ÖNSÖZ VII

MANTIK

BİRİNCİ NEHİC

Mantığın Amacı 2

İKİNCİ NEHİC

Beş Müfred Lafız, Tanım ve Betim 13

ÜÇÜNCÜ NEHİC

Habere Dair Bileşim 21

DÖRDÜNCÜ NEHİC

Önermelerin Maddesi ve Kipleri 30

BEŞİNCİ NEHİC

Önermelerin Tenakuzu ve Döndürülmesi 40

ALTINCI NEHİC

Değeri ve Kaynağı Açısından Önermeler 50

YEDİNCİ NEHİC

Kanıtlamalarla İlgili İkinci İşleme Koyulma 57

SEKİZİNCİ NEHİC

Şartlı Kıyaslar ve Bunlara Bağlı Olanlar 67

DOKUZUNCU NEHİC

Burhanî İlimlerin Kısa Bir Açıklaması 70

ONUNCU NEHİC

Muğalataya Dair Kıyaslar 76

DOĞA BİLİMLERİ

BİRİNCİ NAMAT

Cisimlerin Cevherleşmesi 80

İKİNCİ NAMAT

Yönler ve Onların Birinci ve İkinci Kısımları 95

ÜÇÜNCÜ NAMAT

Yersel ve Göksel Nefisler 107

DÖRDÜNCÜ NAMAT

Varlık ve Nedenleri 124

BEŞİNCİ NAMAT

Yaratma (Sun') ve Benzersiz Yaratma (İbda') 134

ALTINCI NAMAT

Gayeler, İlkeleri ve Sıralama 143

YEDİNCİ NAMAT

Tecrit 160

SEKİZİNCİ NAMAT

Sevinç ve Mutluluk 173

DOKUZUNCU NAMAT

Ariflerin Makamları 182

ONUNCU NAMAT

Olağanüstü Hadiselerin Sırları 191

DİZİN 423

TAKDİM

Medeniyet tarihinde etkinliği ve belirleyiciliği bakımından sıra dışı bir yeri olan medeniyetimizin, benzerine az rastlanır kurumlarından birisi vakıf müessesesidir. Kendisini inşa eden, yaşatan ve bakî kılan kaynaklardan beslenerek meydana getirmiş olduğu her türlü eseri, gelecek nesillere aktarma ve gelecekte sosyal, kültürel, bilimsel ve felsefi alanlarda işlevsel kılma misyonu, söz konusu vakıf zihniyetinin en önemli dinamiğini oluşturmuştur. Bu eşsiz vakıf zihniyeti yalnızca somut ve müşahhas yapıların muhafaza ve intikalini hedeflemeyip bunun ötesinde medeniyetimizin fikri temellerini inşa eden bilim ve felsefeye dair eserlerin gelecek nesillere taşınması işini de deruhte etmiştir.

Bu bağlamda Türk-İslam medeniyetinin en büyük üstatlarından biri olan Şeyhu'r-Reis İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* yani 'İşaretler ve Tembihler' olarak isimlendirilen elinizdeki eserini yayınlamaktan kıvanç duymaktayız. *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ın orijinal Arapça metninin Genel Müdürlüğümüz Tire Necip Paşa Kütüphanesi'nde önemli bir yazma nüshası bulunmaktadır ve bu çalışma söz konusu nüsha esas alınarak yapılmıştır. Düşünce tarihinin en önemli eserlerinden kabul edilen ve İbn Sînâ'nın mantık, doğa bilimleri ve metafizik sistemlerini ortaya koyan bu şaheser, kuşkusuz medeniyetimizin zihin haritasının teşekkülünün ana unsurlarından birini oluşturmaktadır. Kurumumuzun bu ölümsüz eserin Arapça metniyle birlikte Türkçe çevirisini okurların hizmetine sunması, temel değerlerimize günümüz insanının erişimini bir nebze olsun kolaylaştıracak ise bu bizim için büyük bir mutluluk olacaktır.

Dr. Adnan Ertem

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

İnsan *bilen canlı*, -İbn Sînâ'nın bu kadim tanıma kazandırdığı açılım ve boyuta göre ise- *bilen, bildiğini bilen, bildiğini bildiğini bilen,* başka bir anlatımla kendi üzerinde düşünebilen yegâne canlıdır. Öte yandan insanın toplumsal bir varlık olduğu ve ancak hemcinslerinin yardımıyla varlığını sürdürebildiği de bir vakıadır. Bu meyanda insanın toplumsal varlık olması, onun sadece yeme, içme, beslenme vb. gibi fiziksel varlığının bekası için değil, bunlarla birlikte *bilen bir canlı* olmasının da gereği ve koşulu olarak ortaya çıkar. İnsan bilen bir canlı olarak, çevresini gözler, nesneleri sınıflar, soyutlama yapar, anlamlandırır, eşyaya ad verir, yorumlar, değerlendirir, hemcinsleri ve bütün varlıklar içinde kendi ayrımına ve farkına varır. Bütün bunları ise, dil vasıtasıyla hemcinsleriyle paylaşır ve yine dil vasıtasıyla hemcinslerinin tecrübelerine ve birikimlerine katılır. Bu noktada düşünme, *insanın salt bir özne olarak varlığı gözlemlemesi ve kendi yerini bulma sürecindeki trajik yalnızlığını aşarak,* bireyler arasında bilginin *ifade-istifade* ve *aktarma,* kısaca *iletişim* süreçleriyle iç içe girer ve gelişir. Bu bağlamda dil, insanın bir yandan toplumsal varlık olmasını sağlarken, öte yandan onun bilen ve bilgisini ifade eden bir varlık olmasını sağlayan bir araç olarak ortaya çıkar.

Merkezinde *bilen özne* olarak insanın bulunduğu dil-düşünce-varlık ilişkisi, en kadim tartışmaların etrafında şekillendiği karmaşık bir bahis olarak görünür. Dil, bazen bir düşünme biçimi, bazen hakikat için bir ev, bazen hakikate bir perde, bazen bir iletişim aracı, bazen insanın geleneksel düşünüşe katılmasının ve toplumsallaşmasının aracıdır. Ama hepsinden önemlisi, insanın düşünen bir canlı olduğunu belirten *nutk-nâtık* teriminin aynı zamanda konuşma anlamına da geldiğini hesaba katarsak düşünmeyle yaklaşık olarak aynı anlama gelmesidir. Başka bir anlatımla insanın *nâtık olması*, bir yandan onun düşünen bir canlı, öte yan-

dan konuşan ve düşüncesini ifade eden bir canlı olması demektir. *Nutk* terimindeki bu çift anlamlılık, dil-düşünce ilişkisinin en yalın ve somut açıklaması sayılabilir. Bu yönüyle dil-düşünce ilişkisi, madde-sûret, *nefs-beden* ilişkisi gibi eş zamanlı var olan ve birbirini gerektiren zorunlu bir ilişki olarak nitelendirilebilir. Biz bir dil vasıtasıyla düşünürüz, onun kelime ve kavramlarının varlığı ve gerçekliği temsil ettiğini kabul ederiz, ardından belli bir süreçte bu kez *dil üzerinde düşünmeye* başlarız. Artık dil, hakikat ve varlığın yerini almış ya da onu temsil eden *soyut bir bilgi alanı* olarak ortaya çıkmıştır. Bunu mümkün kılan ise, yine toplumsal bir varlık olmanın gereği olarak, insanın hemcinslerinin uzun bir zaman diliminde oluşturmuş olduğu birikime katılma arzusu ve ihtiyacıdır. Bu süreçte özne, kendi öznel düşüncesini ve tecrübesini destekleyen, doğrulayan, açıklayan başka düşünceler ve tecrübeler arar, kendisi gibi düşünenlerle ortak bir tecrübeye sahip olmanın hazzını yaşar. Düşüncenin bu tavrında, eski-yeni, iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış pragmatik bir şekilde yeniden tasnif edilir ve tanımlanır; düşünme insan için yeni bir anlam ve değerler dünyası inşa eder. Bu dünyada insan, farklı asırlarda ve sosyo-kültürel ortamlarda yaşadığı düşünürlerle arkadaş olur, onların düşünce ve ifadelerini kendisini anlatan ve değer dünyasını zenginleştiren araçlar olarak sahiplenir. Artık Sokrates'ten, Eflatun'a, Aristoteles'ten Farabi'ye, İbn Sînâ'ya sayısız filozof onun *rehberi* ve *düşünce arkadaşı* haline gelir. Felsefe klâsiklerinin zaman içinde sürekli güncel kalmasını sağlayan en önemli sebep, insanın bilen bir varlık olmasıyla aynı zamanda toplumsal bir varlık, başka bir anlatımla *nutk* kelimesinin dile getirdiği gibi düşünen-konuşan bir canlı olması arasındaki diyalektik ilişkidir. Günümüzde bir felsefe klasiğinin çevirisinin gerekliliğini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

el-Işârât ve't-Tenbîhât, İbn Sînâ felsefesinin *özeti*, bir açıdan ise bu felsefeye *giriş* olarak niteleyebileceğimiz bir kitaptır. İbn Sînâ, müslümanların *çeviriler* vasıtasıyla karşılaştığı *felsefî mirası bir kitap-külliyat başlığı* altında telif ve tasnif eden ilk filozoftur. Bu yönüyle İbn Sînâ'nın temel eseri *Kitâbu'ş-Şifâ*, mantıktan doğa ilimlerine matematik'ten metafizik'e kadar, İslam toplumunun siyaset, sosyal ve entelektüel düzeydeki gelişiminin sorunları ve etkileri altında yaklaşık iki asır sü-

ren tartışma ve araştırmaların geri planını oluşturduğu birikimin, en yetkin ve gelişmiş üslupla dile getirildiği felsefî bir eserdir. Bu eser, sadece müslüman dünyada başta Aristoteles felsefesinin ve felsefî düşünce yönteminin gelişmesini ve yayılmasını temin etmekle kalmamış, yanı sıra, bu felsefeye getirdiği yeni boyutlarla ve özellikle Helenistik dönemdeki şarihlerin yorumlarını aşarak doğrudan Aristoteles felsefesine yönelme çabasıyla bütün evrensel kültür için otantik bir felsefe tasavvurunun gelişiminin yönünü belirlemiştir. Bu sebepledir ki felsefî birikim İslam toplumunda eğitim ve öğretimi yapılabilir bir nitelik arzetmiştir. *el-Işârât*, bu geniş felsefî koleksiyonun temel kitaplarını içeren bir özetleme olarak görülebilir. Bu meyanda İbn Sînâ, *eş-Şifâ*'yı mantık, doğa bilimleri, matematik ve metafizik gibi dört bölümde yazmışken *el-Işârât* bunlardan yalnızca mantık, doğa bilimleri ve metafiziği içerir. İbn Sînâ, bu eseri iki ana bölümde yazmıştır: Birinci kısım mantık, diğeri ise, doğa bilimleri, metafizik ve ahlâktan oluşur. Her iki bölümün başında birer mukaddime vardır ve yine her iki bölüm kendi içinde bütünlük arzedecek şekilde on *nehic* ve on *namat*'a ayrılmıştır.

Bir İbn Sînâ felsefesi özeti olarak *el-Işârât*, aynı zamanda İbn Sînâ felsefinin en zirve eseri olarak kabul edilebilir. *el-Işârât* kitabının başka bir önemi ise, üzerinde yazılmış şerhlerin de gösterdiği gibi, İbn Sînâ felsefesinin, içinde kelam, felsefe ve tasavvufun bulunduğu İslam ilimlerine bu eser vasıtasıyla nüfuz etmiş olmasıdır. Başka bir anlatımla, muhtelif İslam ilimleri İbn Sînâ felsefesiyle bu eser vasıtasıyla ilişki kurmuş, *eş-Şifâ* da dâhil olmak üzere, İbn Sînâ'nın bütün eser ve düşünceleri öncelikle *el-Işârât* sayesinde ilim muhitlerindeki belirleyiciliğini sürdürmüştür. Aslında kitabın yapısına baktığımızda, filozofun eserini bütün ilimler için *üst* ve *temel* kitap olarak tasarladığını gördüğümüz gibi bütün ilimler de bir yönüyle İbn Sînâ'da bir şeyler bulabilmiştir.

el-Işârât'ın mantık bölümü 'yöntem' anlamına gelen on nehic, doğa bilimleri ve metafizikten oluşan ikinci bölümü 'konu' anlamına gelen ve her biri kendi içinde bir bütünlük oluşturan on namattan oluşmaktadır. Kısaca kitabın mantık bölümü, mantığın hangi açıdan bilim ve yöntem oluşu tanıtıldıktan sonra bizzat bilginin kendisi (kavram-yargı/tasavvur-tasdik) ile içerik ve biçimi (madde ve sûreti) göz önüne alınarak düzen-

lenip yazılmıştır. Bu itibarla mantıkla hiç ilgisi olmayan veya dolaylı olarak ilgisi olan kategoriler, cedel, retorik ve poetik gibi konulara ya hiç değinilmemiş veya birer cümle ile işaret edilmiştir. Kitabın ikinci bölümünde ilk üç konu fiziğe ayrılmış olup burada doğal cisimler yapıları ve hareket ilkeleri olan doğa ve nefs açısından incelenmiştir. Sonraki dört konuda varlık, nedensellik, oluş, varlığın düzeni, ilahî inayet, kaza-kader, iyilik-kötülük, nefsin ölümsüzlüğü gibi sorunlar incelenir. Son üç konuda erdem ve mutluluğun doğası, insanların mutluluktan pay almaları, metafizik bilginin imkânı ve olağanüstü gibi görülen durumların dayandığı sebepliliğe ilişkin açıklamalar yapılır ki bu bölüm özellikle tasavvuf-felsefe ilişkisi bakımından çok önemlidir.

Kitabın her paragrafının başında geçen, kitaba adının verilmesine vesile olan ve onun yazılış tarzını belirleyen *vehim*, *işaret* ve *tembih* terimlerinden de kısaca söz edebiliriz: Çoğunlukla bir tembih ile beraber bir paragraf başında yer alan vehim veya vehimler altında İbn Sînâ daha önce ileri sürülmüş veya ileri sürülmesi muhtemel olan yanlış bir görüşü sunar ve peşine onun eleştirisini ve bu konudaki kendine göre doğru görüşü getirir. Vehim gücünün nefsin, tümeli ve aşkın olanı kavrayamayan bir gücü olması da bu anlamı teyit eder. İleri sürülen bir iddianın doğruluk ve gerçekliğini zihin dışında denemek ve sınamak mümkün ise bu bilgi eserin işâret altındaki paragraflarında yer alır. Bir konuda ileri sürülen bilgilerin doğruluk ve gerçekliğini yalnızca zihinde denenip sınanması mümkünse bilgiler tembih (uyarı) ile başlayan paragrafta yer alır. Zihin bu nevi bilgileri doğrudan doğruya kavrar ve bilir. Dolayısıyla zihnin bunları kavraması için yalnızca uyarılması ve birkaç örnek verilmesi yeterlidir. Bu tür bilgiler, duyularla algılanamayan varlık veya varlıklarla ilgili bilgilerdir. Zihnin algılamakta en çok zorlandığı alan da burası olduğu için vehimleri çoğunlukla tembih ve tembihler izler yani vehim ve tembihler birlikte gelir. İşaret, tembih ve vehim terimlerinin yanı sıra zaman zaman hatırlatma (tezkire), aydınlatma (tabsira), yetkinleştirme (tekmile), ekleme (teznib), tamamlama (tetmim), fayda, nükte, hikâye, hidâye, mukaddime gibi terimlerle başlayan paragraflar bulunsa da bunlar öncesiyle bağlantılı olan, tüm kitap boyunca birer veya bazen iki kez geçen terimlerdir. Dolayısıyla kitabın bilgi-bilimsel sistematiğini değiştirecek terimler olarak kabul edilemezler.

Bilim ve felsefenin klâsikleşmiş temel metinleri Türkçe'ye çevrilmeden Türkçe'de köklü ve kalıcı bir bilim ve felsefe yapma geleneğinin kurulamayacağı düşüncesinden hareketle, doğuda 'eş-Şeyhu'r-Reis' batıda ise 'Avicenna' olarak bilinen ortaçağların en büyük bilgin ve filozofu İbn Sînâ'nın *el-İşârât* kitabının bu Türkçe çevirisi sayesinde Türk okuyucusu kendi dilinde İbn Sînâ'yı okuma ve anlama imkânına kavuşacaktır. Bu eser, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Tire Necip Paşa Kütüphanesi 448 nolu yazma nüsha esas alınarak hazırlanmış ve çevrilmiştir. Türkçe okurun bu çeviriyle klasik felsefî metinlere biraz olsun aşinalığının artacağını ümit ederek emeği geçenlere teşekkür ederiz.

Ali Durusoy

İŞARETLER ve TEMBİHLER

اَلْإِشَارَاتُ وَالتَّنْبِيهَاتُ

MANTIK

Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla,

[1] En iyi şekilde başarıya ulaştıran Yüce Allah'a (c.c.) hamd eder ve O'ndan yoluna hidayet etmesini, tahkikiyle hakkı ilham etmesini isterim. Risaleti için seçilmiş olan kullarına, özellikle de Nebî Muhammed Mustafa (s.a.v.) ve ailesine salât ve selâm kılmasını dilerim.

[2] Ey hakkın tahakkuk etmesini şiddetle arzulayan kişi! Ben sana, bu *Işaretler ve Tembihler* kitabında, mantık biliminden başlayıp, oradan doğa bilimine ve metafiziğe geçerek Felsefenin (Hikmet) temellerini ve özünü sunacağım. Aklını kullanırsan bunların dallandırılıp ayrıntılandırılması sana kolay gelecektir.

اَلْمَنْطِقُ

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيم

(١) اَحْمدُ اللهَ تَعالَى عَلَى حُسن تَوْفِيقِهِ وَاَسْئَلُهُ هِدَايةَ طَرِيقِهِ وَالْهَام الْحَقِّ بِتَحْقِيقِهِ وَاَنْ يُصَلِّي عَلَى الْمُصْطَفِينَ مِنْ عِبَادِهِ لِرِسَالَتِهِ وَخُصُوصاً عَلَى النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ المُصْطَفَى وَعِتْرَتِه.

(٢) أَيُّهَا الحَرِيصُ عَلَى تَحَقُّقِ الْحَقِّ إِنّي مُهْدٍ اِلَيْكَ فِى هَذِهِ الاِشَارَاتِ وَالتَّنْبِيهَاتِ اُصُولاً وَجُمَلاً مِنَ الحِكْمَةِ اِنْ اَخذْتَ الْفطَانَةَ بِيَدِكَ سَهُلَ عَلَيْكَ تَفْرِيعُهَا وَتَفْصِيلُهَا ومُبْتَدئ مِنْ عِلْم المَنْطِقِ وَمُنْتَقِل عَنهُ اِلَى عِلْمِ الطَّبِيعَةِ وَمَا بعده.

BİRİNCİ NEHİC

MANTIĞIN AMACI

[3] Mantıktan murad edilen; riayet edildiği takdirde kişiyi düşünmesinde dalalete (yanlışa) düşmekten koruyacak kurallı (sistematik) bir aletin insan nezdinde bulunmasıdır. 'Düşünme' (fikir) ile burada, insanın zihnindeki hazır bilgilerden, hazır olmayan bilgilere geçme kararlılığında (ortaya çıkan) durumu kastediyorum. Ki bu bilgiler, bir kavram (tasavvur) veya bir yargı (tasdîk) olabilir. Yargılar ise kesin doğru (ilmî), büyük olasılıkla doğru (zannî), bizim ve başkalarının doğru saydığı (vaz'î ve teslîmî) yargılardır. Bu (zihinde bulunan bilgilerden, bulunmayanlara) geçiş, bu işlemin yapılacağı şeyde bir sıralamayı (tertîb) ve bir yapıyı (heyet) gerektirir. İşte bu sıralama ve yapı, bazen tutarlı bazen de tutarsız bir tarzda vaki olabilir; çoğunlukla da tutarsızken tutarlıya benzeyen ya da tutarlıya benzediği vehmini veren bir tarzda meydana gelebilir.

[4] Buna göre mantık; insan zihninde hâsıl olan bilgilerden elde edilecek bilgilere geçiş işlemlerinin, bu bilgilerin hallerinin, bu geçişin sıralamasının ve yapısının düzgün bir şekilde cari olduğu sınıfların ve böyle olmayan sınıfların sayısının öğrenildiği bir ilimdir.

اَلنَّهْجُ الأَوَّلُ

فِي غَرَضِ المَنْطِقِ

(٣) اَلْمُرَادُ مِنَ المَنْطِقِ اَنْ تَكُونَ عِنْدَ الاِنْسَانِ آلَة قَانُونِيَّةٌ تَعصِمُه مُرَاعَاتُهَا عَنْ اَنْ يَضلَّ فِى فِكْرِهِ وَاَعْنِى هَاهُنَا بِالْفِكْرِ مَايَكُونُ عِنْدَ اِجْمَاعِ الْاِنْسَانِ اَنْ يَنْتَقِلَ عَنْ اُمُور حَاضِرَةٍ فِى ذِهْنِهِ مُتَصَوَّرَة اَوْ مُصَدَّقٍ بِهَا تَصْدِيقًا عِلْمِيّاً اَوْ ظَنِّيّاً اَوْ وَضْعاً وَتَسْلِيماً اِلَى اُمُورٍ غَيْرِ حَاضِرَةٍ فِيهِ وَهَذَا الاِنْتِقَالُ لاَ يَخْلُوا مِنْ تَرْتِيبٍ فِيمَا يُتَصَرَّفُ فِيهِ وَهَيْئَةٍ وَذَلِكَ التَّرْتِيبُ وَالْهَيْئَةُ قَدْ يقعان عَلَى وَجْهِ صَوَابٍ وقَدْ يقعان لا عَلَى وَجْهِ صَوَابٍ وَ كَثِيراً مَا يَكُونُ الْوَجْهُ الَّذِى لَيْسَ بِصَوَاب شَبِيهًا بِالصَّوَابِ اَوْ مُوهِمًا اَنَّهُ شَبِيهه.

(٤) فَالْمَنْطِقُ عِلْمٌ تُتَعَلَّمُ مِنْهُ ضُرُوبُ الاِنْتِقَالاَتِ مِنْ اُمُورٍ حَاصِلَةٍ فِى ذِهْنِ الْاِنْسَانِ اِلَى أُمُورٍ مُسْتَحْصَلَةٍ واَحْوَالُ تِلْكَ الْاُمُور وَعَدَدُ اَصْنَافِ مَاتَرْتِيبُ الْاِنْتِقَالِ فِيهِ وَهَيْئَتُهُ جَارِيَانِ عَلَى الْاِسْتِقَامَةِ وَاَصْنَافُ مَا لَيْسَ كَذَلِكَ.

İşaret

[5] Kendileri sebebiyle başkasına gidilecek şekilde şeylerin sıralamasıyla alakalı, dahası her çeşit telif (bileşim) ile alakalı olan her gerçeklik araştırması (tahkik), kendilerinde bu sıralama ve telifin vaki olduğu müfredlerin (tekillerin) tanınmasına ihtiyaç duyar; ancak bu müfredlerin her açıdan değil bu sıralama ve telifin kendilerinde vakî olmasını mümkün kılan açıdan tanınmasını gerektirir. İşte bu yüzden mantıkçının, önce müfred (tekil) anlamların hallerini göz önüne alması, sonra (müfredlerden oluşan) telifin (tarif, önerme ve kanıtlamanın) hallerini göz önüne almaya geçmesi gerekir.

İşaret

[6] Lafız (sözcük) ile anlam arasında bir çeşit alaka bulunduğundan ve bazen lafzın halleri anlamın hallerini etkileyebildiğinden, çok az durum dışında, yine mantıkçının, lafzı şu ya da bu topluluğun diline bağlı olarak değil de genel anlamda göz önüne alması gerekir.

İşaret

[7] Bilinmeyen bilinenin karşısında olduğundan; -ayrıca bir şey bazen sırf kavram (tasavvur) olarak bilindiği; 'üçgen' isminin anlamını bilmemiz gibi; bazen de yargıyla birlikte kavram olarak bilindiği; her üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açıya eşit olduğunu bilmemiz gibi- benzer şekilde bir şey bazen kavram olarak bilinmeyebilir. Dolayısıyla tarif edilinceye kadar onun anlamı kavranamaz; iki isimli, munfasıl (tek isimli) ve diğerleri gibi. Bazen de bir şey öğrenilinceye kadar yargı (tasdîk) bakımından bilinemez; dairenin çapının; bilkuvve dik açının iki kenarını kesen kiriş olmasının bilinmemesi gibi. Bu durumda bizim bilgi ve benzeri konularda araştırma yolumuz; elde edilmek istenen bir kavrama veya elde edilmek istenen bir yargıya yönelik olacaktır. Araştırılan (talep edilen) kavrama ulaştıran şeye 'Açıklayıcı Söz' (el-kavlu'ş-şârih) denilmesi adet olmuştur; onun bir kısmı tanım (hadd), bir kısmı da betim (resm) ve benzeridir. Yine talep edilen yargıya ulaştırana da 'kanıt' (hüccet) denilegelmiştir; bunun da bir kısmı tümdengelim (kıyas), bir kısmı da tümevarım

إِشَارَةٌ

(٥) وَكُلّ تَحْقِيقٍ يَتَعَلّقُ بِتَرْتِيبٍ لِأَشْيَآء حَتَّى يَتَادَّى بِهَا اِلَى غَيْرِهَا بَلْ بِكُلِّ تَأْلِيفٍ فَذَلِكَ التَّحْقِيقُ يَحُوجُ اِلَى تَعَرُّفِ الْمُفْرَدَاتِ الَّتِى يَقَعُ فِيهَا التَّرْتِيبُ وَالتَّأْلِيفُ لَا مِنْ كُلِّ وَجْهٍ بَلْ مِنَ الْوَجْهِ الَّذِى لِاَجْلِهِ يَصْلُحُ اَنْ يَقَعَا فِيهَا وَلِذَلِكَ يُحَوّجُ الْمَنْطِقِىّ اِلَى اَنْ يُرَاعِىَ اَحْوَالاً مِنْ اَحْوَالِ الْمَعَانِى الْمُفْرَدَةِ ثُمَّ يَنْتَقِلُ اِلَى مُرَاعَاةِ اَحْوَالِ التَّأْلِيفِ.

اشَارَةٌ

(٦) وَلِاَنَّ بَيْنَ اللَّفْظِ والمَعْنَى عَلَاقَةً مَا وَرُبَّمَا اَثَرَتْ اَحْوَالٌ فِى اللَّفْظِ فِى اَحْوَالٍ فِى الْمَعْنَى فَلِذَلِكَ يَلْزَمُ الْمَنْطِقِىَّ اَيْضاً اَنْ يُرَاعِىَ جَانِبَ اللَّفْظِ الْمُطْلَقِ مِنْ حَيْثُ ذَلِكَ غَيرُ مُقَيّد بِلُغَةِ قَوْمٍ دُونَ قَوْمٍ اِلَّا فِيمَا يَقِلُّ.

إِشَارَةٌ

(٧) وَلِاَنَّ الْمَجْهُولَ بِإِزَآءِ الْمَعْلُومِ فَكَمَا اَنَّ الشَّىءَ قَدْ يُعْلَمُ تَصَوُّراً سَاذِجاً مِثْلُ عِلْمِنَا بِمَعْنَى اِسْمِ الْمُثَلَّثِ وَقَدْ يُعْلَمُ تَصَوُّراً مَعَهُ تَصْدِيقٌ مِثْلُ عِلْمِنَا اَنَّ كُلَّ مُثَلَّثٍ فَاِنَّ زَوَايَاهُ مُسَاوِيَةٌ لِقَائِمَتَيْنِ كَذَلِكَ الشَّىءُ قَدْ يُجْهَلُ مِنْ طَرِيقِ التَّصَوُّرِ فَلَا يُتَصَوَّرُ مَعْنَاهُ اِلَى اَنْ يُتَعَرَّفَ مِثْلُ ذِى الْاِسْمَيْنِ وَالْمُنْفَصِلِ وغَيْرِهِمَا وَقَدْ يُجْهَلُ مِنْ جِهَةِ التَّصْدِيقِ اِلَى اَنْ يُتَعَلَّمَ مِثْلُ كَوْنِ الْقُطْرِ قَوِيّاً عَلَى ضِلْعَىِ الْقَائِمَةِ الَّتِى يُوتِرُهَا فَالسُّلُوكُ الطَّلَبِىُّ مِنَّا فِى الْعُلُومِ وَنَحْوِهَا امَّا اَن يَتَّجِهَ اِلَى تَصَوُّرٍ يُستَحْصَلُ وَامَّا اَنْ يَتَّجِهَ اِلَى تَصْدِيقٍ يُسْتَحْصَل وَقَدْ جَرَت الْعَادَةُ بِاَنْ يُسَمَّى الشَّيْئُ الْمُوصِلُ اِلَى التَّصَوُّرِ الْمَطْلُوبِ قَوْلاً شَارِحاً فَمِنْهُ حَدٌّ وَمِنْهُ رَسْمٌ وَنَحْوُهُ وَاَنْ يُسَمَّى الشَّئُ الْمُوصِلُ اِلَى التَّصْدِيقِ الْمَطْلُوبِ حُجَّةً فَمِنْهُ قِيَاسٌ وَمِنْهُ اِسْتِقْرَاءٌ

ve benzeridir. Bu ikisi (tarif ve kanıttan) dolayısıyla elde hâsıl olan bilgilerden ulaşılmak istenenlere varılır. Dolayısıyla ulaşılmak istenen (matlûb) bir bilinmeyene erişmek için, elde hâsıl olan bilinenden başka bir yol yoktur. Ayrıca hâsıl olan bilgiyle buna (bilinmeyene) ulaşmak için de eldeki bilgiyi, talep edilen bilgiye ulaştırıcı yapan yönü derinliğine kavramaktan başka bir yol yoktur.

İşaret

[8] Şu halde mantıkçı her bir soruna (matlûb) uygun düşen öncülleri ve bunlarla bilinmeyenin bilgisinin nasıl elde edileceğini inceleyen kimsedir. Öyle ise mantıkçının asıl işi; Açıklayıcı Söz'ün ilkelerini ve bunlarla tanım veya benzeri telifin nasıl yapıldığını, kanıtın ilkelerini ve bu ilkelerle kıyas ve benzeri telifin nasıl yapıldığını açıklamaktır. Mantık konusunda ilk yapılacak iş; kendilerinden tanım, kıyas ve onlarla birlikte cari olan şeylerin telif edildiği müfred şeylerle başlamaktır. Öyleyse şimdi, lafzın anlama nasıl delalet ettiğini açıklamakla (işe) başlayalım.

İşaret
Lafzın Anlama Delaleti

[9] Lafız, anlama ya *kaplam* (mutabakat) yoluyla delalet eder ki bu, bu lafzın o anlam için vazedilmesi ve anlamın karşısında yer almasıdır; 'üçgen'in, 'üç kenarla kuşatılmış şekil'e delalet etmesi gibi. Ya *içlem* (tazammun) yoluyla delalet eder ki bu, anlamın, kaplam yoluyla gösterilen anlamın bir parçası olmasıdır: 'Üçgen'in 'şekil'e delalet etmesi gibi. Zira üçgen, şekle delalet eder; ancak şeklin ismi olduğu için değil, parçası şekil olan anlamın ismi olduğu için. Yahut da art arda gelme (istitba') ve *gerektirme* (iltizam) yoluyla gösterir ki; bu da, lafzın kaplam yoluyla bir anlama delalet etmesi ve o anlamın, başka bir anlamı, onun bir parçası gibi değil de dışarıdan ona eşlik eden ve kendisinden hiç ayrılmayan bir arkadaşı gibi gerektirmesi şeklinde olur; tıpkı, 'tavan' lafzının 'duvar'a, 'insan' lafzının da 'yazma sanatına kabiliyeti olan'a delalet etmesi gibi.

وَنَحْوِهِ وَمِنهُمَا يُصَارُ مِنَ الْحَاصِلِ اِلَى الْمَطْلُوبِ فَلَا سَبِيلَ اِلَى دَرْكِ مَطْلُوبٍ مَجْهُولٍ اِلَّا مِنْ قِبَلِ حَاصِلٍ مَعْلُومٍ وَلَا سَبِيلَ اَيْضاً اِلَى ذَلِكَ مَعَ الْحَاصِلِ الْمَعْلُومِ اِلَّا بِالتَّفَطُّنِ لِلْجِهَةِ اَلَّتِى لِاَجْلِهَا صَارَ مُؤَدِّياً اِلَى الْمَطْلُوبِ.

إِشَارَةٌ

(٨) وَالْمَنْطِقِيُّ نَاظِرٌ فِى الْاُمُورِ الْمُتَقَدِّمَةِ الْمُنَاسِبَةِ لِمَطْلُوبٍ مَطْلُوبٍ وَفِى كَيْفِيَّةِ تَاَدِّيهَا بِالطَّالِبِ اِلَى الْمَطْلُوبِ الْمَجْهُولِ فَقُصَارَى اَمْرِ الْمَنْطِقِيِّ اِذَنْ اَنْ يَعْرِفَ مَبَادِى الْقَوْلِ الشَّارِحِ وَكَيْفِيَّةَ تَاْلِيفِهِ حَداً كَانَ اَوْ غَيْرَهُ، وَاَنْ يَعْرِفَ مَبَادِى الْحُجَّةِ وَكَيْفِيَّةَ تَاْلِيفِهَا قِيَاساً كَانَ اَوْ غَيْرَهُ وَاَوَّلُ مَايَفْتَتِحُ فِيهِ فَاِنَّمَا يَفْتَتِحُ مِنَ الْاَشْيَاءِ الْمُفْرَدَةِ الَّتِي مِنْهَا يَاْتَلِفُ الْحَدُّ وَالْقِيَاسُ وَمَا يَجْرِى مَعَهُمَا فَلْنَفْتَتِحِ الْاٰنَ وَلْنَبْدَاْ بِتَعْرِيفِ كَيْفِيَّةِ دَلَالَةِ اللَّفْظِ عَلَى الْمَعْنَى.

إِشَارَةٌ اِلَى دَلَالَةِ اللَّفْظِ عَلَى الْمَعْنَى

(٩) اَللَّفْظُ يَدُلُّ عَلَى الْمَعْنَى اِمَّا عَلَى سَبِيلِ الْمُطَابَقَةِ بِاَنْ يَكُونَ ذَلِكَ اللَّفْظُ مَوضُوعاً لِذَلِكَ الْمَعْنَى وَبازَائِهِ مِثْلُ دَلَالَةِ الْمُثَلَّثِ عَلَى الشَّكْلِ الْمُحِيطِ بِهِ ثَلَثَةُ اَضْلع وَاِمَّا عَلَى سَبِيلِ التَّضَمُّنِ بِاَنْ يَكُونَ الْمَعْنَى جُزْاً مِنَ الْمَعْنَى الَّذِى يُطَابِقُهُ مِثْل دَلَالَةِ الْمُثَلَّثِ عَلَى الشَّكْلِ فَاِنَّهُ يَدُلُّ عَلَى الشَّكْلِ لَا عَلَى اَنَّهُ اِسْمُ الشَّكْلِ بَلْ عَلَى اَنَّهُ اِسْمٌ لِمَعْنًى جُزْؤُهُ الشَّكْلُ وَاِمَّا عَلَى سَبِيلِ الْاِسْتِتْبَاعِ وَالْاِلْتِزَامِ بِاَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ دَالاً بِالْمُطَابَقَةِ عَلَى مَعْنًى وَتَكُونُ ذَلِكَ الْمَعْنَى يَلْزَمُهُ مَعْنَى غَيرُهُ كَالرَّفِيقِ الْخَارِجِيِّ لَا كَالجُزْءِ مِنْهُ بَلْ هُوَ مُصَاحِبٌ مُلَازِمٌ مِثْل دَلَالَةِ لَفْظَةِ السَّقف عَلَى الحَائِطِ وَالْاِنْسَانِ عَلَى قَابِلِ صَنْعَةِ الْكِتَابَةِ.

İşaret
Yüklem

[10] "Şekil, üçgene yüklenmiştir" dediğimizde bunun anlamı; "üçgenin hakikati, şeklin hakikati" demek değildir. Lakin bunun anlamı, ister kendisinde bu iki anlamdan birisi veya üçüncü bir anlam daha bulunsun "kendisine üçgen denilen şey aynıyla şekil denilen şeydir" demektir.

İşaret
Müfred ve Bileşik Lafız

[11] Bil ki lafız bazen müfred (tekil) bazen bileşik (mürekkep) olur. Müfred lafız; herhangi bir parçası ile o lafzın parçası iken, kesinlikle bir delalet murad edilmeyendir: Tıpkı bir insana "Abdullah" (Allah'ın kulu) ismini vermen gibi. Zira sen bununla onun 'Allah'ın kulu' olma niteliğini değil zatına delalet ederken 'Abd' (kul) sözünle kesinlikle başka bir şey kastetmiyorsun. Ona 'İsa' adını verseydin nasıl olurdu! Hatta bir başka yerde (o kişiye) 'Allah'ın kulu' diyebilir ve 'Kul' ile bir şey kastedebilirsin, işte o zaman 'Allah'ın kulu' onun adı değil niteliği olur. Ve o (lafız) da müfred değil bileşik olur. Bileşik de (ikiye ayrılır): Birisi 'tam söz'dür (kavl) ki o, her parçası bir isim ya da bir fiil olarak delaleti tam olan lafızdır. Fiile mantıkçılar 'kelime' adını verirler ve o, belirli üç zamandan birinde, belirsiz (herhangi) bir şeyde bulunan anlama delalet eden lafızdır. İşte bu senin 'konuşan (düşünen) canlı' sözün gibidir. Birisi de 'eksik söz'dür: Tıpkı senin 'evde' sözünle 'insan olmayan' sözün gibi. Zira bu iki örnek benzerlerinde, (lafzın) parçasıyla delalet murad edilir; ancak parçalardan biri anlamı ancak karîneyle tamamlanan bir edattır; 'de', ve 'olmayan' gibi. "Zeyd ...dedir" veya "Zeyd ...olmayan" diyen, 'evdedir' veya 'insan olmayan' sözcüklerini söylemedikçe, verilen örnekte görüldüğü gibi, delalet ettiği şeye yetkin olarak delalet etmiş olmaz. Çünkü '...de' ve '...olmayan' lafızları; isimler ve fiiller gibi olmayan iki edattır.

İşaret
Tümel ve Tikel Müfred Lafız

[12] Lafız, tikel (cüz'î) veya tümel (küllî) olabilir. Tikel, anlamını tasavvur etmenin, bizatihi bu anlamda ortaklığın bulunmasını engelleyen lafızdır; Zeyd'den (lafzından) tasavvur edilen gibi.

إِشَارَةٌ اِلَى اَلمَحْمُولِ

(١٠) اِذَا قُلْنَا انَّ الشَّكْلَ مَحْمُولٌ عَلَى الْمُثَلَّثِ فَلَيْسَ مَعْنَاهُ اَنَّ حَقِيقَةَ الْمُثَلَّثِ هِىَ حَقِيقَةُ الشَّكْلِ وَلَكِنْ مَعْنَاهُ اَنَّ الشَّىءَ الَّذِى يُقَالُ لَهُ مُثَلَّثٌ فَهُوَ بِعَيْنِهِ يُقَالُ لَهُ إِنَّهُ شَكْلٌ كَانَ فِى نَفْسِهِ مَعْنىً ثَالِثاً اَوْ كَانَ فِى نَفْسِهِ اَحَدَهُمَا.

إِشَارَةٌ اِلَى اللَّفْظِ المُفْرَدِ وَالمُرَكَّبِ

(١١) اِعْلَمْ اَنَّ اللَّفْظَ قَدْ يَكُونُ مُفْرَداً وَقَدْ يَكُونُ مُرَكَّباً وَاللَّفْظُ المُفْرَدُ هُوَ الَّذِى لاَ يُرَادُ بِالْجُزْءِ مِنْهُ دلاَلَةً أَصْلاًحِينَ هُوَ جُزْؤُهُ مِثْل تَسْمِيَتِكَ اِنسَاناً بِعَبْدِاللهِ فَاِنَّكَ حِينَ تَدُلُّ بِهَذَا عَلَى ذَاتِهِ لاَ عَلَى صِفَة مِنْ كَوْنِهِ عَبْداً لِلّه فَلَسْتَ تُرِيدُ بِقَوْلِكَ عَبْدٌ شَيْئاً اَصْلًا فَكَيْفَ اِذَا سَمَّيْتَهُ بِعيسَى بَلْ فِى مَوضع آخَر قَدْ تَقُولُ عَبْدُالله وتعنى بِعَبْد شيئاً فَحِينَئِذٍ عَبدالله نَعْتاً لَهُ لَا اِسْم وَهُوَ مُرَكّبٌ لاَ مُفرَد وَالمرَكَّبُ مِنْهُ قَوْل تَامّ وَهُوَ الَّذِى كُلّ جُزء مِنْهُ لَفْظ تامُ الدَّلَالَةِ اِسْمٌ اَوْ فِعْلٌ وَهُوَ الَّذِى يُسَمِّيهِ المَنْطِقِيُّونَ كَلِمَة وَهُوَ الَّذِى يَدُلُّ عَلَى مَعْنىً مَوْجُودٍ لِشَىءٍ غَيْر مُعَيَّن فِى زَمَانٍ مُعَيّن مِنَ الثَّلَثَةِ وذَلِكَ مِثْل قَوْلِكَ حَيوَان نَاطِق وَمِنْهُ قَوْلٌ نَاقِصٌ مِثْلُ قَوْلِكَ فِى الدَّارِ وَقَوْلِكَ لَا اِنْسَان فَاِنَّ الجُزْءَ مِنْ اَمْثَالِ هَذَيْنِ يُرَادُ بِهِ الدَّلَالة اِلَّا اَنَّ اَحَدَ الجُزْئَيْنِ اَدَاةٌ لَا يَتِمُّ مَفْهُومُهَا اِلَّا بِقَرِينَة مِثْل لَا وَفِى فَاِنَّ القَائِلَ زَيْدٌ فِى اَوْ زَيْدٌ لَا لَايَكُونُ قَدْ دَلَّ عَلَى كَمَالِ مَايَدُلُّ عَلَيْهِ فِى مِثْلِهِ مَا لَمْ يَقُلْ فِى الدَّارِ اَوْ لَا اِنْسَان لِاَنَّ فِى وَلَا اَدَاتَانِ لَيْسَتَا كَالْاَسْمَاءِ وَالْاَفْعَالِ.

إِشَارَةٌ اِلَى اللَّفْظِ المُفْرَدِ الكُلِّى وَالْجُزْئِىّ

(١٢) اَللَّفْظُ قَدْ يَكُونُ جُزْئِيّاً وَقَدْ يَكُونُ كُلِّيّاً وَالْجُزئِىُّ هُوَ الَّذِى نَفْسُ تَصَوُّر مَعْنَاهُ يَمْنَعُ وُقُوعَ الشِّرْكَةِ فِيهِ مِثْل المُتَصَوَّرِ مِنْ زَيْد

Tikel böyle olunca tümelin de onun mukabili olması gerekir. Buna göre tümel, anlamının tasavvuru, bizatihi bu anlamda ortaklığın bulunmasını engellemeyen lafızdır. Şayet (anlamda ortaklığa) engel varsa, engellenmesi onun anlamının dışındaki bir nedenden dolayıdır. Tümel lafzın bir kısmında ortaklık, bilfiil olur, insan (lafzında) olduğu gibi. Bir kısmında da ortaklık bilkuvve ve bi'l-imkân olur: Beşgenlerden oluşan, on iki yüzü kuşatan/ihata eden küresel şekil gibi. Bir kısmında ise ortaklık, kendi anlamının dışındaki bir nedenden dolayı ne bilfiil, ne bilkuvve ne de bi'l-imkândır. Başka bir güneşin varlığını mümkün görmeyen kişiye göre 'güneş' lafzındaki durum böyledir. 'Zeyd', 'onu kuşatan şu küre' ve 'şu güneş' tikelin örneğidir. 'İnsan', 'onu mutlak anlamda kuşatan küre' ve 'güneş' de tümelin örneğidir.

İşaret
Zâtî, Lâzım Arazî ve Ayrık Arazî

[13] Yüklemler; bazen zâtî, lâzım (zâttan ayrılmayan) arazî (*el-ârazîyy'ul-lâzım*) ve bazen ayrık arazî (el-ârazîyy'ul-mufarık) olabilir. İmdi zâtî yüklemleri açıklamakla işe başlayalım. Bil ki; yüklemlerden bir kısmı, özneleri için kaîm kılıcı (mukavvim) yüklemlerdir. Kaîm kılıcı ile öznenin, *varlığının* tahakkuk etmesi için ihtiyaç duyduğu yüklemi kastetmiyorum: İnsanın doğurulmuş, yaratılmış, sonradan meydana getirilmiş (muhdes) olması ve de siyahlığın araz olması gibi. (Aksine benim asıl kastettiğim), öznenin, *mahiyetinin* tahakkuk etmesi için kendisine ihtiyaç duyduğu ve bir parçası olarak onun mahiyetine dahil olan yüklemdir: Üçgen için şekilsellik veya insan için cismanîlik gibi. Bu yüzden cismin cisim olarak tasavvurunda, -onu cisim olarak tasavvur ederken- yaratılmışlığın ondan selbedilmesini imkânsız görmeye ihtiyaç duymayız. Oysa üçgenin üçgen olarak kavranmasında şekilselliğin ondan selbedilmesini imkânsız görmeye ihtiyaç duyarız. Her ne kadar bu, genel olmayan bir fark ise de; dahası ileride sana açıklanacağı üzere, kaîm kılıcı olmayıp lâzım olan (yüklemlerin) bazısı bu nitelikte olabilse de, ancak burada bir fark söz konusudur.

وَاِذَا كَانَ الجُزْئِيُّ كَذَلِكَ فَيَجِبُ اَنْ يَكُونَ الكُلِّي مَايُقَابِلُهُ وَهُوَ الَّذِى نَفْسُ تَصَوُّرِ مَعْنَاهُ لَا يَمْنَعُ وُقُوعَ الشرِكَةِ فِيهِ فَاِنْ اِمْتَنَعَ اِمْتَنَعَ لِسَبَبٍ مِنْ خَارِجِ مَفهُومِهِ فَبَعْضُهُ يَكُونُ مُشْتَرِكاً فِيهِ بِالفِعْلِ مِثْل الانْسَانِ وَبَعْضُهُ يَكُونُ مُشْتَرِكاً فِيهِ بِالقُوَّةِ والإمْكَانِ مِثْل الشَكْلِ الْكُرِّيّ المُحِيطِ باثنتى عَشرةَ قَاعدةٍ مُخَمَّسَاتٍ وبَعْضُهُ لَيْسَ يَقَعُ فِيهِ لَا بِالْفِعْلِ وَلَا بِالْقُوَّةِ وَالْإِمْكَانِ لِسَبَب غَيْرِ نَفسِ مَفْهُومِهِ مِثْل الشَمْسِ عِنْدَ مَنْ لَايَجُوزُ وُجُودَ شمْسٍ أُخْرَى مِثَالُ الْجُزْئِى زَيْدٌ وَهَذِهِ الكُرَّة المُحِيطَة بِتِلْكَ وَهَذِهِ الشَمْسُ مِثَال الكُلِّى اَلْاِنْسَانُ وَالْكُرَّةُ الْمُحِيطَةُ بِهَا مُطْلَقَةً والشَمْسُ.

إِشَارَةٌ اِلَى الذَّاتِى وَالْعَرَضِى اللَّازِمِ وَالْمُفَارِقِ

(١٣) قَدْ يَكُونُ مِنَ المَحْمُولَاتِ ذاتِيَة وعَرَضِيَّة لَازِمَة وَعَرَضِيَّة مُفَارِقَة وَلِنَبْدَأْ بتَعْرِيفِ الذَّاتِيَةِ اِعْلَمْ اَنَّ مِنَ الْمَحْمُولَاتِ مَحْمُولَاتٌ مُقَوِّمَةٌ لِمَوْضُوعَاتِهَا وَلَسْتُ أَعْنِى بِالْمُقَوِّمِ الْمَحْمُولَ الَّذِى يَفْتَقِرُ الْمَوْضُوعُ اِلَيْهِ فِى تَحَقُّقِ وُجُودِهِ كَكَوْنِ الْاِنْسَانِ مَوْلُوداً اَوْ مَخْلُوقاً اَوْ مُحْدَثاً وَكَوْنُ السَّوَادِ عَرَضاً بَلْ اَلْمَحْمُولَ الَّذِى يَفْتَقِرُ اِلَيْهِ المَوْضُوعُ فِى ماهِيَّتِهِ وَيَكُونُ دَاخِلاً فِى مَاهِيَّتِهِ جُزْأً مِنْهَا مِثْل الشَكْلِيَّةِ لِلْمُثَلَّثِ اَوْ الجِسْمِيَّة لِلْاِنْسَانِ وَلِهَذَا لَا نَفْتَقِرُ فِى تَصَوُّرِ الْجِسْمِ جسْماً اِلَى اَنْ نَمتَنِعَ عَنْ سَلْبِ الْمَخْلُوقِيَّة عَنْهُ مِن حَيْثُ نَتَصَوَّرُهُ جِسْماً ونَفْتَقرُ فِى تَصَوُّرِ الْمُثَلَّثِ مُثَلَّثاً اِلَى اَنْ نَمْتَنِعَ عَنْ سَلْبِ الشَكْلِيَّةِ عَنْهُ وَإِنْ كَانَ هَذَا فَرْقاً غَيْرِ عامٍ بَلْ قَدْ يَكُونُ بَعْضُ اللازِمَةِ الغَيْرِ المُقَوِّمَة بِهَذِهِ الصِّفَةِ عَلَى مَا سَيُتْلَى عَلَيْكَ وَلَكِنَّهُ فِى هَذَا الْمَوْضعِ فَرق.

İşaret
Kaîm Kılıcı (Mukavvim) Zâtî

[14] Bil ki, mahiyeti olan her şeyin mahiyetinin, dış dünyada varlık kazanması veya zihinlerde kavranması, ancak parçalarının kendisi ile birlikte hazır bulunmasıyla tahakkuk eder. (Mahiyeti olan o şeyin), onun kaim kılanı olmaksızın iki varlık (zihinde veya dış dünyada) tarzından birinde mevcut olması dışında bir hakikati olduğunda o zaman, ister lâzım olsun ister olmasın, varlık onun hakikatine eklenen bir anlam olur; aynı şekilde varlığının sebepleri de mahiyetinin sebeplerinden ayrı olur; 'insan olmaklık' gibi. Zira 'insan olmaklık' (insaniyyet), bir hakikat ve mahiyettir ki, onun zihinde veya dış dünyada mevcut olması, onun için kaim kılıcı (bir neden) değildir, aksine ona eklenmiştir. Eğer (varlık), onun (mahiyetin) kaim kılıcı (nedeni) olsaydı, onun anlamının, kaim kılıcı parçası olduğu şeyden (mahiyetten) ayrı bir şekilde zihinde (nefste) canlanması imkânsız olurdu. Ayrıca 'insan olmaklık' kavramının zihinde varlığının meydana gelmesi imkânsız olur ve onun dış dünyada var olup olmadığı hakkında da kuşku vaki olurdu! 'İnsan' (kavramına) gelince; onun varlığı hakkında bir kuşkunun vuku bulmaması beklenir; ancak bu onun anlamı nedeniyle değil (dış dünyadaki) tikellerinin duyularla algılanması nedeniyledir. Başka anlamlardan amacımıza uygun bir (başka) örnek bulabilirsin. Bu durumda, her ne kadar zihinde ayrıntılı olarak anımsanamasa bile, mahiyetin bütün kaim kılıcıları mahiyetle birlikte kavrama dâhildirler. Nitekim bilgilerin pek çoğu da zihinde anımsanmaz ancak hatırlatıldıkları zaman zihinde canlanırlar. O halde mantıktaki yeri bakımından şeyin zâtî yüklemleri işte bu kaim kılıcı yüklemlerdir. 'İnsan olmaklık' örneğindeki gibi kendisinde ihtilaf/farklılık ancak sayı bakımından olan aslî doğa, kaplamına giren her bir bireyin kaim kılanı olduğu ve ilaveten bireyler, kendilerine has özelliklerini ona (aslî doğalarına) kattıklarından bunlar da zatîdirler ama kaim kılıcı (mukavvim) olan onlardır.

İşaret
Kaîm Kılıcı Olmayıp Lâzım Olan Arazî (Yüklemler)

[15] Her ne kadar kaim kılıcı yüklem de özneden ayrılmasa da, kaim kılan olmayıp 'lâzım' (sürekli gereken) ismini alan bu yüklem; mahiyetin bir parçası olmadan ona eşlik eden yüklemdir; örneğin

اَشَارَة اِلَى الذَاتِيّ المُقَوّم

(١٤) اِعْلَمْ اَنَّ كُلَّ شَئ لَهُ مَاهِيَة فَاِنَّهَا إنَّمَا تَتَحَقَّقُ مَوْجُودَةً فِى الْاَعْيَانِ اَوْ مُتَصَوّرَةً فِى الْاَذْهَانِ بِاَنْ يَكُونَ أَجْزَائُهَا حَاضِرَةً مَعَهَا وَاِذَا كَانَتْ لَهَا حَقِيقَة غَيْر كَوْنِهَا مَوْجُودَةً أَحَدَ الوُجُودَيْنِ غَيْر كونه مقومًا بِه فَالْوُجُودُ مَعْنًى مُضَافٌ اِلَى حَقِيقَتِهَا لَازِم اَوْ غَيْرُ لَازِم وأَسْبَابُ وُجُودِهِ اَيْضًا غَيْرُ أَسْبَابِ مَاهِيَتِهِ مِثْل الْاِنْسَانِيَّةِ فَاِنَّهَا فِى نَفْسِهَا حَقِيقَةٌ مَا وَمَاهِيَّةٌ لَيْسَ أَنَّهَا مَوْجُودَةٌ فِى الْاَعْيَانِ اَوْ مَوْجُودَةٌ فِى الْاَذْهَانِ مُقَوّماً لَهَا بَلْ مُضَافٌ إلَيْهَا وَلَوْ كَانَ مُقَوّمًا لَهَا لَاِسْتحَال اَنْ يَتَمَثَّل مَعْنَاهَا فِى النَّفْسِ خَالِياً عَمَّا هُوَ جُزْؤُهَا المُقَوّمُ فَاسْتَحَالَ اَنْ يَحْصُلَ لِمَفْهُومِ الْاِنْسَانِيَّةِ فِى النَّفْسِ وُجُود وَيَقَعُ الشَّكُّ فِى أَنَّهَا هَلْ لَهَا فِى الْاَعْيَانِ وُجُود أَمْ لَيْسَ امَّا الْاِنْسَان فَعَسَى اَنْ لَا يَقَعَ فِى وُجُودِهِ شَكّ لَا لِسَبَبِ مَفْهُومِهِ بَلْ بِسَبَبِ الْاِحْسَاسِ بِجُزْئِيَّاتِهِ وَلَكَ اَنْ تَجِدَ مِثَالا لِغَرَضِنَا مِنْ مَعَانِى أُخَر فَجَمِيعُ مُقَوّمَاتِ الْمَاهِيَّةِ دَاخِلَةٌ مَعَ الْمَاهِيَةِ فِى التَّصَوُّرِ وَاِنْ لَمْ تَخْطُرْ بِالْبَالِ مُفَصَّلَةً كَمَا لَا يَخْطُرُ كَثِيرٌ مِنَ الْمَعْلُومَاتِ بِالْبَالِ لَكِنَّهَا اِذَا أُخْطِرَتْ بِالْبَالِ تَمَثَّلَتْ، فَالذَّاتِيَّاتُ لِلشَّئِ بِحَسَبِ عرف هَذَا المَوْضع مِنَ الْمَنْطِقِ هِىَ هَذِهِ الْمُقَوّمَاتُ وَلِأَنَّ الطَّبِيعَةَ الْاَصْلِيَّةَ الَّتِى لَايَخْتَلِفُ فِيها إلَّا بِالْعَدَدِ مِثْل الْاِنْسَانِيَّةِ فَاِنَّهَا مُقَوّمَةٌ لِشَخْصٍ شَخْص تَحْتَهَا وَيَفْضِلُ عَلَيْهَا الشَّخْصُ بِخَوَاصّ لَهُ فَهِىَ اَيْضًا ذَاتِيَّةٌ فَهَذَا هُوَ المُقَوّمُ.

إشَارَةٌ اِلَى الْعَرَضِى اللَّازِمِ الْغَيْرِ المُقَوّم

(١٥) وَأَمَّا اللَّازِمُ الغَيْرُ المُقَوّمُ ويُخَصُّ بِاِسْمِ اللَّازِمِ وَاِنْ كَانَ الْمُقَوّم اَيْضًا لَازِماً فَهُوَ الَّذِى يَصْحَبُ المَاهِيَّةَ وَلَا يَكُونُ جُزْءاً مِنْهَا مِثْل

üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açıya eşit olması gibi. Bu ve benzeri yüklemler bir takım kıyaslamalar sırasında üçgene zorunlu olarak eklenen yüklemlerdir. Ancak (bunlar) üçgene, onu üç kenarla kaim kılan şeyden sonra (yüklem olurlar.) Şayet bu gibi yüklemler de kaim kılıcı olsalardı, üçgen ve benzeri şeyler sonsuz kaim kılıcı yüklemlerin bileşmesinden meydana gelmiş olurdu. Buna benzer yüklemlerin lüzumu aracısız (dolaysız) olursa o zaman lüzumları zorunlu olarak bilinir ve bunların, kaim kılıcı olmamasına rağmen vehmen kaldırılması imkânsız olur. Eğer bunların, kendisiyle açıklandıkları bir aracıları (vasat) olursa, (lüzûmunun) zorunluluğu bu aracı vasıtasıyla bilinir. Aracı (vasat) ile kastım "çünkü o şöyle şöyledir" denildiğinde "çünkü ..." sözümüze eklenen şeydir. (Niçin veya Neden sorusuna cevaben söylenen). Eğer bu aracı, bir şeyin kaim kılanı ise lâzım olan onun kaim kılanı olamaz; çünkü kaim kılıcı (yüklemin) kaim kılıcı (yüklemi) de kaim kılıcı (yüklem)dir. Dahası ayrıca onun lazım (yüklemi) de olur. Dolayısıyla o da bir aracıya ihtiyaç duyarsa sonsuza giden teselsül ortaya çıkar ve aracı (diye bir şey) olmaz. Eğer (başka bir aracıya) ihtiyaç duymaz ise işte o takdirde aracısız olarak lüzumu apaçık olan bir lazım olur. Şayet aracı, önce gelen bir lazım olur ve başka bir lazıma ya da aracısız bir lazımda son bulmayan bir kaim kılıcının aracılığına ihtiyaç duyarsa, yine sonsuza giden bir teselsül meydana gelmiş olur. Dolayısıyla da her halükarda aracısız bir lazım kaçınılmazdır. O halde (sonuç olarak) lazımın vehmen kaldırılmasının imkânsızlığı ortaya çıkmıştır. Öyleyse kaim kılıcı (mukavvim) olmayan her şeyin, vehmen ortadan kaldırılmasının doğru (mümkün) olduğunu söyleyenin sözüne sakın kulak asma! Bunun örneklerinden birisi de her bir sayının 'ya diğer bir sayıya eşit ya da eşit değil' olmasıdır.

İşaret
Lâzım Olmayan Ayrık Arazî (Yüklemler)

[16] Ne kaîm kılıcı ne de lâzım olan yüklemlere gelince; bunlar, insanın genç, yaşlı, ayakta veya oturur olması gibi; hızlı ya da yavaş, kolay ya da zor olarak özneden (mevzudan) ayrılabilir olan bütün yüklemlerdir.

كَوْنِ الْمُثَلَّثِ مُسَاوِى الزَّوَايَا لِقَائِمَتَيْنِ وَهَذَا وَاَمْثَالُهُ مِنْ لَوَاحِق تَلْحَقُ الْمُثَلَّثَ عِنْدَ الْمُقَايَسَاتِ لُحُوقًا وَاجِباً وَلَكِنْ بَعْدَ مَا تَقَوَّم الْمُثَلَّثُ بِاَضْلَاعِهِ الثَّلَاثَةِ وَلَوْ كَانَتْ أَمْثَالُ هَذِهِ مُقَوِّمَاتٍ لَكَانَ الْمُثَلَّثُ وَمَا يَجْرِى مَجْرَاهُ يَتَرَكَّبُ مِنْ مُقَوِّمَاتٍ غَيْر مُتَنَاهِيَة وَاَمْثَالُ هَذِهِ اِنْ كَانَ لزُومُهَا بِغَيْرِ وَسَطٍ كَانَتْ مَعْلُومَةً وَاجِبَةَ اللُّزُومِ فَكَانَتْ مُمْتَنِعَةَ الرَّفع فِى الْوَهْمِ مَعَ كَوْنِهَا غَيْر مُقَوِّمَةٍ وَاِنْ كَانَ لَهَا وَسَط يُبَيَّنُ بِهِ عُلِمَت وَاجِبَةً بِهِ واَعْنِى بِالْوَسَطِ مَا يُقرَنُ بقَوْلِنَا لِاَنَّهُ حِينَ يُقَالُ لِاَنَّهُ كَذَا وَهَذَا الْوَسَطُ اِنْ كَانَ مُقَوِّماً لِلشئ لَمْ يَكُنْ اللَّازِم مُقَوِّمًا لَهُ لِاَنَّ مُقَوِّمَ الْمُقَوِّم مُقَوِّم بَلْ كَانَ لَازِماً لَهُ اَيْضًا فَاِنْ اِحْتَاجَ اِلَى وَسَط تَسَلْسَلَ اِلَى غَيْرِ النِّهَايَةِ فَلَمْ يَكُنْ وَسَطٌ وَاِنْ لَمْ يَحْتَج فَهُنَالِكَ لَازِمٌ بَيِّنُ اللُّزُومِ بِلَا وَسَطٍ وَاِنْ كَانَ الْوَسَطُ لَازِماً مُتَقَدِّماً وَاِحْتَاجَ اِلَى تَوَسُّط لَازِم آخَرَ اَوْ مُقَوِّمٍ غَيْرَ مُنْتَهٍ فِى ذَلِكَ اِلَى لَازِم بِلَا وَسَط تَسَلْسَل اَيْضًا اِلَى غَيْر النهَايَةِ فَلَا بُدَّ فِى كُلِّ حَالٍ مِنْ لَازِمٍ بِلَا وَسَطٍ فَقَدْ بَانَ اَنَّهُ مُمْتَنِعٌ الرَّفْع فِى الْوَهْمِ فَلَا تَلْتَفِت إِذَنْ اِلَى مَا يُقَالُ اِنَّ كُلَّ مَا لَيْسَ بِمُقَوِّم فَقَدْ يَصِحُّ رَفْعُهُ فِى الْوَهْمِ وَمِنْ اَمْثِلَة هَذَا كَوْنُ كُلِّ عَدَدٍ مُسَاوِياً لاخَرَ اَوْ مُفَاوِتاً.

إِشَارَةٌ اِلَى الْعَرَضِى الْغَيْرِ اللَّازِمِ الْمُفَارِقِ

(١٦) وَأَمَّا المَحْمُولُ الَّذِى لَيْسَ بِمُقَوِّمٍ وَلَا لَازِمٍ فَجَمِيعُ الْمَحْمُولَاتِ الَّتِى يَجُوزُ اَنْ يُفَارِقَ الْمَوْضُوعَ مُفَارَقَةً سَرِيعَةً اَوْ بَطِيئَةً سَهْلَةً اَوْ عسرةً مِثْل كَوْنِ الْاِنْسَانِ شَابًّا اَوْ شَيْخًا اَوْ جَالِساً اَوْ قَائِمًا.

İşaret

[17] Kaim kılıcı yükleme aynı zamanda 'zâtî' de dendiğinden, ister lazım olsun ister ayrık (mufarık) olsun, kaim kılıcı olmayan yüklemlere bazen 'arazî' adı verilir. İlerde açıklayacağımız gibi bunlardan bir kısmına 'araz' (arazı âmm) denir.

İşaret
Başka Bir Anlamda Zâtî Yüklem

[18] Bazen (mantıkçılar) mantıkta, bu yerden başka bir yerde (Burhan'da) 'zâtî' ifadesini kullanıp onunla bundan başka bir anlam kastedebilirler. Bu da özneye, öznenin cevherinden ve mahiyetinden dolayı eklenen yüklem anlamıdır: Miktarlar veya onun cinsinden olanlara nispet (orantı) ve eşitliğin; sayılara çiftlik ve tekliğin; canlıya sağlık ve hastalığın eklenmesi gibi. Bu türden zâtî yüklemlere özel olarak 'zâtî arazlar' adı da verilir; burun için onların basık burunluluğu örnek vermeleri gibi. Zâtî'nin, her iki açıdan (anlamını) birlikte içine alabilecek bir betim (resm) ile betimlenmesi mümkün olabilir. Bu zâtî (yüklemlere) muhalif olana gelince; bu, bir şeye *ya* kendisinin dışındaki daha genel olan bir durumdan dolayı eklenen (yüklemdir) -hareketin beyaz olana (şeye) eklenmesi gibi-. Zira hareket ona sadece cisim olduğu için eklenir ve bu (cisim), ondan (beyaz olan cisimden) daha genel bir anlam taşır. *Ya da* kendisinin dışındaki daha özel olan bir durumdan dolayı eklenen (yüklemdir) -hareketin var olana eklenmesi gibi-. Zira hareket ona sadece cisim olduğu için eklenir. Ve bu da (cisim), ondan (mevcuttan) daha özel bir anlamdır; gülmenin canlıya eklenmesi (luhûk) de böyledir. Zira gülme ona, sadece o 'insan' olduğu için eklenir.

İşaret
'O Nedir' (Sorusunun) Cevabında Söylenen

[19] Dikkatlice incelendiğinde zâhirî (anlama bağlı olan) mantıkçılar, 'o nedir' sorusunun cevabında söylenen (yüklem) ile zâtî (yüklemlerin) arasını neredeyse ayırt etmezler. Onlardan bir kısmı (yüklem ile zâtî yüklemlerin arasını) ayırt etmeyi arzu ederlerse, onların sözünün varacağı nokta 'o nedir' sorusunun cevabı olan yüklemin, zâtîler grubundan olup zâtî olmakla birlikte daha genel olmasıdır. Sonra, daha genel olup da cins olmayan zâtî yüklemlerin durumu onların aleyhine tahakkuk ettiğinde şaşırıp kalırlar; tıpkı onların cinslerin fasılları ismini verdikleri şeylerde olduğu gibi, nitekim bunu sen (daha ilerde) öğreneceksin. Fakat

إِشَارَةٌ

(١٧) وَلَمَّا كَانَ الْمُقَوِّمُ يُسمَّى ذَاتِيًا فَمَا لَيْسَ بِمُقَوِّمٍ لَازِماً كَانَ اَوْ مُفَارِقاً فَقَدْ يُسَمَّى عَرَضِيّاً وَمِنْهُ مَا يُسَمَّى عَرَضاً وَسَنَذْكُرُهُ.

إِشَارَةٌ اِلَى الذَّاتِى بِمَعْنًى آخَر

(١٨) وَرُبَّمَا قَالُوا فِى الْمَنْطِقِ فِى غَيْرِ هَذَا الْمَوْضعِ مِنْهُ ذَاتِى وَعَنَوا بِهِ غَيْرَ هَذَا الْمَعْنَى وذَلِكَ هُوَ الْمَحْمُولُ الَّذِى يَلْحَقُ الْمَوْضُوعَ مِنْ جَوْهَرِ الْمَوْضُوعِ ومَاهِيَّتِهِ مِثْلُ مَا يَلْحَقُ الْمَقَادِيرَ اَوْ جِنْسَهَا مِنَ الْمُنَاسَبَةِ وَالْمُسَاوَاةِ وَالْاَعْدَادَ مِنَ الزَّوْجِيَّةِ وَالْفَرْدِيَّةِ وَالْحَيَوَانَ مِنَ الصِّحَّةِ وَالسُّقْمِ وَهَذَا الْقَبِيلُ مِنَ الذَّاتِيَّاتِ يَخُصُّ بِاسْمِ الْاَعْرَاضِ الذَّاتِيَّةِ مِثْلَ مَا يَتَمَثَّلُونَ بِهِ مِنَ الْفُطُوسَةِ لِلانف وَقَدْ يُمْكِنُ اَنْ يُرسم الذَّاتِىَّ بِرَسْمٍ رُبَّمَا جَمَعَ الوَجْهَيْنِ جَمِيعاً وَالَّذِى يُخَالِفُ هَذِهِ الذَّاتِيَّاتِ فَمَا يَلْحَقُ الشَّئَ لِاَجْلِ اَمْرٍ خَارِجٍ عَنْهُ اَعَمَّ مِنْهُ لُحُوقَ الْحَرَكَةِ لِلاَبْيَضِ فَانَّهَا اِنَّمَا يَلْحَقُهُ لِاَنَّهُ جِسْمٌ وَهُوَ مَعْنًى أَعَمُّ مِنْهُ أَوْ أَمْرٍ أَخَصَّ مِنْهُ لُحُوقَ الحَرَكَةِ لِلمَوْجُودِ فَاِنَّهَا اِنَّمَا يَلْحَقُهُ لِاَنَّهُ جِسْمٌ وَهُوَ مَعْنًى اَخَصُّ مِنْهُ وَكَذَلِكَ لُحُوقُ الضَّحْكِ لِلْحَيَوَانِ فَاِنَّهُ اِنَّمَا يَلْحَقُهُ لِاَنَّهُ اِنْسَانٌ.

إِشَارَةٌ اِلَى الْمَقُولِ فِى جَوَابِ مَاهُوَ

(١٩) يَكَادُ اَلْمَنْطِقِيُّونَ الظَّاهِرِيُّونَ عِنْدَ التَّحْصِيلِ عَلَيْهِم لَايُمَيِّزُونَ بَيْنَ الذَّاتِى وَبَيْنَ الْمَقُولِ فِى جَوَابِ مَاهُوَ فَاِن اِشْتَهَى بَعْضُهُم اَنْ يُمَيِّزَ كَانَ الَّذِى يَؤُولُ اِلَيْهِ قَوْلُهُ هُوَ اَنَّ الْمَقُولَ فِى جَوَابِ مَاهُوَ مِنْ جُمْلَةِ الذَّاتِيَّاتِ مَا كَانَ مَعَ ذَاتِيَّتِهِ اَعَم ثُمَّ يَتَبَلْبَلُونَ اِذَا حُقِّقَ عَلَيْهِمُ الحَالُ فِى ذَاتِيَّاتٍ هِىَ اَعَمُّ ولَيْسَتْ اَجْنَاساً مِثْلَ اَشْيَاء يُسَمُّونَهَا فُصُولَ الْاَجْنَاسِ وَسَتَعْرِفُهَا لَكِنْ

'o nedir'i soran kişi, ancak mahiyeti soruyor demektir. Oysa sen biliyorsun ki mahiyet ancak kaim kılıcı yüklemlerin hepsiyle birlikte tahakkuk eder. Öyle ise cevabın mahiyet ile olması gerekir. 'O nedir'in cevabında söylenen ile 'o nedir'in cevabında söylenene dâhil olan (içlem) ve 'o nedir' yoluyla söylenen (kaplam) arasında fark vardır. Çünkü cevabın kendisi, cevaba giren (içlem) ve onun yoluyla (kaplam) olandan başkadır. Bil ki, 'o nedir' diye soranın (amacı); her dilin gereğine göre 'onun zâtı nedir' ya da 'onun isminin anlamı nedir' (diye) sormaktır. Ne olduğu sorulan şeyin zatının ne ise o olarak hâsıl olması; ancak hem kendisini hem başkasını içine alanın ve yalnızca kendine özgü olanın toplanmasıyla olur. Daha genel olan durum, ne o şeyin varlığının (hüviyet) kendisidir ne de onun isminden kaplam (mutabakat) yoluyla anlaşılan şeydir. Ne var ki onlar (zâhirî mantıkçılar) "biz bu lafzı ikinci bir yaygın anlama (örfe) göre kullandık" diyebilirler. Ancak eskilerin yaptıkları gibi onların, yeni buldukları anlamı, aktarım anında terimleştirirken kendilerinden öncekilere dayandırmaları ve delillendirmeleri gerekir. Sen de yakında bileceksin ki geleneğin zahirî (anlamı) dışına çıkmada onlar için bir yarar yoktur.

İşaret
'O Nedir' Sorusunun Cevabı Olan Yüklemin Sınıfları

[20] Bil ki, yaygın kullanımdaki anlamı değiştirmeksizin, 'o nedir'e delalet eden (şeylerin) sınıfları üçtür: Birincisi; mutlak hususiyet (ona özgülük) ile delalet edendir: Tıpkı tanımın, ismin mahiyetine, örneğin düşünen (nâtık) canlının insana delalet ettiği gibi delalet etmesidir. İkincisi; mutlak ortaklık ile delalet edendir: At, öküz ve insan gibi değişik hakikatleri içeren bir topluluğa yöneltilen 'o nedir' sorusuna verilmesi gereken cevapta olduğu gibi. Burada gerekli olan ve uygun düşen cevap ancak 'canlı' (hayevan) lafzıdır. Cisim gibi canlıdan daha genel olana gelince, onlar için ortak bir mahiyet değildir, yalnızca ortak mahiyetin bir parçasıdır. İnsan, at ve benzerleri ise, (parçası cisim olan) o mahiyetin kaplamından daha özel bir delalete sahiptir. Duyumlayan veya doğal olarak iradeyle hareket eden örneğine gelince; onları, bu topluluğun iki eşit ortak kaim kılıcı (yüklemi) konumuna indirsek de onlar mahiyete delalet etmezler. Şöyle ki, kaplam bakımından duyumlayan, hareket eden ve benzeri yüklemlerden anlaşılan,

الطَّالِبَ بِمَا هُوَ اِنَّمَا يَطْلُبُ الْمَاهِيَّةَ وَقَدْ عَرَفْتَهَا وَاَنَّهَا اِنَّمَا يَتحقَّقُ بِمَجْمُوعِ الْمُقَوِّمَاتِ فَيَجِبُ اَنْ يَكُونَ الْجَوَابُ بِالْمَاهِيَّةِ وَفَرْقٌ بَيْنَ الْمَقُولِ فِى جَوَابِ مَا هُوَ وَبَيْنَ الدَّاخِلِ فِى جَوَابِ مَاهُوَ وَالْمَقُولِ فِى طَرِيقِ مَا هُوَ فَاِنَّ نَفْسَ الْجَوَابِ غَيْرُ الدَّاخِلِ فِى الْجَوَابِ وَالْوَاقِعُ فِى طَرِيقِهِ وَاعْلَمْ اَنَّ سُؤَالَ السَّائِلِ مَاهُوَ بِحَسَبِ مَا تُوجِبُهُ كُلُّ لُغَةٍ هُوَ اَنَّهُ مَا ذَاتُهُ اَوْ مَا هُوَ مَفْهُومُ اِسْمِهِ وَاِنَّمَا هُوَ هُوَ بِاجْتِمَاعِ مَا يَعُمُّهُ وَغَيْرُهُ وَمَا يَخُصُّهُ حَتَّى يَتَحَصَّل ذَاتهُ المَطْلُوبَ فِى هَذَا السُّؤَالِ تَحَقُّقُهَا وَالْاَمْرُ الْاَعَمُّ لَا هُوَ هُوِيَّةُ الشَّئ وَلَا مَفْهُومُ اِسْمِهِ بِالْمُطَابَقَةِ وَلَهُمْ اَنْ يَقُولُوا اِنَّا نَسْتَعْمِلُ هَذَا اللَّفْظِ عَلَى عُرْفٍ ثَانٍ وَلَكِن عَلَيْهِمْ اَنْ يَدُلُّوا عَلَى المَفْهُومِ الْمُسْتَحْدَثِ ويأثّرُوهُ اِلَى قُدَمَائِهِمْ دَالين عَلَى مَا اِصْطَلَحُوا عَلَيْهِ عِنْدَ النَّقْلِ كَمَا هُوَ عَادَتُهم وَاَنْتَ عَنْ قَرِيبٍ سَتَعْلَمُ اَنَّ لَهُم عَنِ الْعُدُولِ عَنِ الظَّاهِرِ فِى الْعُرْفِ غِنىً.

إِشَارَةٌ اِلَى اَصْنَافِ الْمَقُولِ فِى جَوَابِ مَاهُوَ

(٢٠) اِعْلَمْ اَنَّ اَصْنَافَ الدَّالِّ عَلَى مَاهُوَ مِنْ غَيْرِ تَغْيِيرٍ لِمَفْهُومِ الْعُرْفِ ثَلَاثَةٌ اَحَدُهَا بِالْخُصُوصِيَّةِ الْمُطْلَقَةِ مِثْل دَلَالَةِ الْحَدِّ عَلَى مَاهِيَّةِ الْاِسْمِ مِثْل دَلَالَةِ الْحَيَوانِ النَّاطِقِ عَلَى الْاِنْسَانِ وَالثَّانِي بِالشِّرْكَةِ الْمُطْلَقَةِ مِثْل مَا يَجِبُ اَنْ يُقَالَ حِينَ يُسْأَلُ عَنْ جَمَاعَةٍ مُخْتَلِفَةٍ فِيهَا مَثَلا فَرَسٌ وَاِنْسَانٌ وَثَوْرٌ مَاهِىَ وَهُنَالِكَ لَا يَجِبُ وَلَايَحْسُنُ اِلَّا الْحَيَوانُ فَاَمَّا الْاَعَمُّ مِنَ الحَيَوانِ كَالْجِسْمِ فَلَيْسَ لَهَا بِمَاهِيَّةٍ مُشْتَرَكَةٍ بَلْ جُزْءاً مِنَ الْمَاهِيَّةِ الْمُشْتَرَكَةِ وَاَمَّا الْاِنْسَانُ وَالْفَرَسُ وَنَحْوَهُ فَاَخَصُّ دَلَالَةً مِمَّا يَشْمِلُ تِلْكَ المَاهِيَّةِ وَاَمَّا مِثْلُ الحَسَّاسِ اَوْ المُتَحَرِّك بِالْاِرَادَةِ طَبْعاً وَاِنْ اَنْزَلْنَا أَنَّهُمَا مُقَوِّمَانِ مُسَاوِيَانِ لِتِلْكَ الْجُمْلَةِ مَعاً بِالشِّرْكَةِ فَلَيْسَا يَدُلَّانِ عَلَى الْمَاهِيَّةِ وَذَلِكَ لِاَنَّ المَفْهُومَ مِنَ الْحَسَّاسِ وَالْمُتَحَرِّكِ وَاَمْثَالُ ذَلِكَ بِحَسَبِ الْمُطَابَقَةِ

onun salt duyu ve hareket gücü bulunan bir şey olmasıdır. Beyaz olandan anlaşılan da onun beyazlık (niteliğine) sahip bir şey olduğudur. Bu şeyin ne olduğu ise bu lafızların anlamına dâhil değildir; ancak bunlardan herhangi birisinin cisimden başka bir şey olmadığı dışarıdan bilindiği zamanki gerektirme (iltizam) yolu ile delalet durumu müstesna! Biz "şu lafız şuna delalet ediyor" dediğimiz de bununla gerektirme yoluyla (delaleti) değil, sadece kaplam veya içlem yoluyla (delaleti) kastederiz. Ya nasıl olacak? Gerektirme yoluyla delalet edilenler, sınırsızdır. Aynı şekilde gerektirme yoluyla gösterilen şey muteber olsaydı, kaim kılıcı yüklem olmayan, o nedir (sorusuna) delalete uygun olurdu: Gülen örneğinde olduğu gibi. Çünkü o, gerektirme yoluyla düşünen canlıyı gösterir. Ama herkes (mantıkçılar), bu gibi (yüklemlerin) 'o nedir'in cevabına uygun olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Şu halde üzerinde bulunduğumuz konuda 'o nedir'e uygun düşen cevabın, bu topluluk (insan, at ve öküz) için "onlar canlılardır" demek olduğu açığa çıkmıştır. Görüyoruz ki canlı ismi, bu topluluğa girenlerin her birinin özel kaim kılıcı yüklemlerinin dışındaki ortak kaim kılıcı yüklemleri ve (ortak kaim kılıcı yüklemler gibi) değerlendirilenlerin hepsini tam olarak kaplamına alan (bir isim) olarak vazedilmiştir. Çünkü o (canlı lafzı), onların her birine özgü (kaim kılıcı yüklemin) dışında kalır. Üçüncü tür delalete gelince o, hem ortaklık hem de hususiyetle birlikte delalet edendir. Aralarında 'Zeyd', 'Amr' ve 'Halit'in bulunduğu topluluğun ne olduğu sorulduğunda anılan şarta göre verilmesi uygun olan cevabın "onlar insandır" olması gibi. Yine tek başına Zeyd hakkında -o kimdir demiyorum- 'o nedir' diye sorulduğunda uygun olan 'o insandır' (diye) cevap verilmesidir. Çünkü Zeyd'in insan oluşuna ilave olan arazlar ve lazîmî (özellikleri); yaratılmış olduğu maddesindeki, ana rahmindeki ve bunun dışındaki ona ilişen nedenlerden dolayıdır ki onun ilk oluşumunda, yine o kendisi olarak kalırken (bu özelliklerin) zıtlarının ona ilişmesini farz etmemiz zor değildir. Ancak insan olmanın ona (Zeyd'e), canlı olmanın 'insan ve at olmaya' nispeti ise böyle değildir. Zira bir insan olmuş olan canlı; ya olduğu şeylerden oluşumu tamamlanıp bir insan olur,

هُوَ مُجَرَّدٌ اَنَّهُ شَئ لَهُ قُوَّةُ حِسٍّ اَوْ قُوَّةُ حَرَكَةٍ وَكَذَلِكَ مَفْهُومُ الْاَبْيَضِ هُوَ
اَنَّهُ شَئٌ ذُو بَيَاضٍ وَاَمَّا مَا ذَلِكَ الشَئ فَغَيْرُ دَاخِلٍ فِى مَفْهُومِ هَذِهِ الْاَلْفَاظِ
اِلَّا عَلَى طَرِيقِ الْاِلْتِزَامِ حِينَ يُعْلَمُ مِنْ خَارِجٍ أَنَّهُ لَا يُمْكِنُ اَنْ يَكُونَ شَئ
مِنْ هَذِهِ اِلَّا جِسْماً واِذَا قُلْنَا لَفْظُ كَذَا يَدُلُّ عَلَى كَذَا فَاِنَّمَا نَعْنِى بِهِ طَرِيقَ
الْمُطَابَقَةِ اَوْ التَّضَمُّنِ دُونَ طَرِيقِ الْاِلْتِزَامِ وَكَيْفَ وَالْمَدْلُولُ عَلَيْهِ بِطَرِيقِ
الْاِلْتِزَامِ غَيْرُ مَحْدُودٍ وَاَيْضًا لَوْ كَانَ الْمَدْلُولُ عَلَيْهِ بِطَرِيقِ الْاِلْتِزَامِ مُعْتَبَراً
لَكَانَ مَا لَيْسَ بِمُقَوِّمٍ صَالِحًا لِلدِّلَالَةِ عَلَى مَاهُوَ مِثْلِ الضَحَّاكِ مَثَلاً فَاِنَّهُ
مِنْ طَرِيقِ الْاِلْتِزَامِ يَدُلُّ عَلَى الْحَيَوَانِ النَّاطِقِ لَكِنْ قَدْ اِتَّفَقَ الْجَمِيعُ عَلَى
اَنَّ مِثْلَ هَذَا لَا يَصْلُحُ فِى جَوَابِ مَاهُوَ فَقَدْ بَانَ اَنَّ الَّذِى يَصْلُحُ فِيمَا نَحْنُ
فِيهِ اَنْ يَكُونَ جَوَاباً عَمَّا هُوَ اَنْ يَقُولَ لِتِلْكَ الْجَمَاعَةِ اِنَّهَا حَيَوَانَاتٌ وَتَجِدُ
اِسْمَ الحَيَوَانِ مَوْضُوعاً بِاِزَاءِ جُمْلَةِ مَا يَشْتَرِكُ فِيهِ هِىَ مِنَ الْمُقَوِّمَاتِ
الْمُشْتَرِكَةِ بَيْنَهَا اَلَّتِى يَخُصُّهَا وَمَا فِى حُكْمِهَا وَضْعاً شَامِلاً اِنَّمَا يُخِلَّى
عَمَّا يَخُصُّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهَا هَذَا وَاَمَّا الثَالِثُ فَهُوَ مَا يَكُونُ بِشِرْكَةٍ
وخُصُوصِيَّةٍ مَعاً مِثْلُ مَا اَنَّهُ اِذَا سُئِلَ عَنْ جَمَاعَةٍ مِنْهُمْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو
وَخَالِدٌ مَا هُم كَانَ الَّذِى يَصلحُ اَنْ يُجَابَ بِهِ عَلَى الشَّرْطِ الْمَذْكُورِ اَنَّهُمْ
نَاسٌ، واِذَا سُئِلَ اَيْضًا عَنْ زَيْدٍ وَحْدَهُ مَا هُوَ، لَسْتُ اَقُولُ مَنْ هُوَ كَانَ
الذِّى تَصلح اَنْ تُجَابَ بِهِ اَنَّهُ اِنْسَانٌ لِاَنَّ الذِّى يَفْضلُ فِى زَيْد عَلَى
الاِنْسَانِيَّةِ أعْرَاض وَلَوَازِمُ لِاَسْبَابٍ فِى مَادَّتِهِ الَّتِى مِنْهَا خُلِقَ وَفِى رَحم
أُمِّهِ وَغَيْر ذَلِكَ عرضَتْ لَهُ لَا يَتَعَذَّرُ عَلَيْنَا اَنْ نُقَدِّرَ عُرُوضَ اضْدَادِهَا فِى
اَوَّلِ تَكَوُّنِهِ وَيَكُونُ هُوَ هُوَ بِعَيْنِهِ وَلَيْسَ كَذَلِكَ نِسْبَةُ الاِنْسَانِيَّةِ اِلَيْهِ ولَا
نِسْبَةُ الحيوانِيَّةِ اِلَى الاِنْسَانِيَّةِ والفَرَسِيَّةِ وذَلِكَ لِاَنَّ الحيوانَ الَّذِى كَانَ
يتكَوَّن اِنْسَاناً اِمَّا اَنْ يَتِمّ تكوّنُهُ مِمَّا يَتَكَوَّنُ مِنْهُ فيَكُونُ اِنْساناً

ya da tamamlanamayıp ne o insan olur ne de o canlı. "İnsanı insan kılan eklentiler (levâhık) değil de, zıtları ve başkaları ona eklenseydi insan kendisi olarak kaldığı halde insandan başka bir canlı olmuş olurdu" şeklinde zikredilen bir varsayım muhtemel değildir. Aksine onu, ancak kendinden önce gelen şey (ilkin) canlı kılıp sonra da insan kılmıştır. Eğer durum bundan başka bir biçimde olsaydı hükmü de (ne olduğunun açıklanması) başka olurdu. Ama bu (konuları açıklama işi) mantıkçının üzerine düşmez.

وَاِمَّا اَنْ لَا يَتِمَّ فَلَا يَكُونَ لَا ذٰلِكَ الحَيوانَ ولَا ذٰلِكَ الاِنْسَانَ وَلَيْسَ يَحْتَمِلُ التَقْدِيرُ المَذْكُورُ مِنْ اَنَّهُ لَوْ لَمْ تَلْحَقْهُ لَوَاحِق جَعَلَتْهُ اِنْساناً بَلْ لَحِقَتْهُ اَضْدَادُهَا ومُغَايِرَاتهَا لَكَانَ يتكوّنُ حَيَواناً غَير انسَانٍ وَهُوَ ذٰلِكَ الوَاحِدُ بِعَيْنِهِ بَلْ اِنَّمَا يَجْعَلُهُ حَيوَاناً مَا يتقَدَّمُهُ فَيَجْعَلهُ اِنْساناً وَاِنْ كَانَ عَلَى غَيْرِ هَذِهِ الصُّورَةِ فَهُوَ عَلَى غَيْر هَذَا الحُكْم وَلَيْسَ ذٰلِكَ عَلَى المَنْطِقِى.

اَلنَّهْجُ الثانِى

فِى الْاَلْفَاظِ الْخَمْسَةِ الْمُفْرَدَةِ وَالْحَدِّ وَالرَّسْمِ

إِشَارَةٌ اِلَى المَقُولِ فِى جَوَابِ مَاهُوَ الَّذِى هُوَ الجِنْسُ وَالمَقُولُ فِى جَوَابِ مَاهُوَ الَّذِى هُوَ النَّوْعُ

(٢١) كُلّ مَحْمُولٍ كُلِّى يُقَالُ عَلَى مَاتَحْتَهُ فِى جَوَاب مَا هُوَ فَاِمَّا اَنْ يَكُون حَقايقُ مَاتَحْتَهُ مُختَلِفة لَيْسَ بِالعَدَدِ فقط وَاِمَّا اَنْ تَكُون بالعَدَدِ فَقَط مُختلفة فَاَمَّا مَا يتقَوَّمُ بِه مِن الذَّاتِيَّاتِ فَغَيْر مُخْتَلِف اَصْلا، والاَوَّلُ يُسَمَّى جِنْساً لِمَا تَحْتَهُ وَالثَّانِى يُسَمَّى نَوْعاً وَمِنْ عَادَتِهِمْ اَيْضًا اَنْ يُسَمُّوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ مُخْتَلِفَاتِ الحَقَائِقِ تَحْتَ القِسْمِ الاَوَّلِ نَوْعاً لَهُ وَبِالقِيَاسِ اِلَيْهِ عَلَى اَنَّ اِسْمَ النَّوْعِ عِنْدَ التَّحْقِيقِ اِنَّمَا يَدُلُّ فِى مَوْضعَيْنِ عَلَى مَعْنَيَيْنِ مُخْتَلِفَيْنِ وَمِمَّا يَسْهو فِيهِ المَنْطِقِيُّونَ ظَنُّهُم اَنَّ النَّوْعَ فِى المَوْضعَيْنِ لَهُ دَلَالَةٌ وَاحِدَةٌ أَوْمُخْتَلِفَةٌ بِالعُمُومِ وَالخُصُوصِ.

إِشَارَةٌ اِلَى تَرْتِيبِ الاَجْنَاسِ وَالاَنْوَاعِ

(٢٢) ثُمَّ اَنَّ الاَجْنَاسَ قَدْ يترَتَّبُ مُتَصَاعِدَةً وَالاَنْوَاعَ يترَتَّبُ مُتَنَازِلَةً، وَيَجِبُ اَنْ تَنْتَهِىَ وَاِمَّا اِلَىَ مَاذَا يَنْتَهِى فِى التَّصَاعُدِ أَوْ فِى التَّنَازُلِ مِنَ المَعانِى الوَاقِعِ عَلَيْهَا الجِنْسِيَّةُ وَالنَّوْعِيَّةُ وَمَا المُتَوَسِّطَاتُ بَيْنَ الطَّرَفَيْنِ

İKİNCİ NEHİC

BEŞ MÜFRED LAFIZ, TANIM VE BETİM

İşaret
'O Nedir' Sorusunun Cevabında Söylenen Cins ve 'O Nedir' Sorusunun Cevabında Söylenen Tür

[21] 'O Nedir' sorusunun cevabında altındaki şeylere söylenen her tümel yüklemin; altındaki hakikatler ya yalnızca sayı bakımından muhtelif olmayacak ya da yalnızca sayı bakımından muhtelif olacaktır. Zâtîlerden kâim kılıcı olanlar ise asla muhtelif olmazlar. Birincisine, altına giren şeylerin cinsi, ikincisine ise tür adı verilir. Yine birinci kısmın altına giren birbiriyle muhtelif hakikatlerin her birine ona (cinse) kıyasla tür demek onların (mantıkçıların) adetlerindendir. Kaldı ki araştırıldığında tür adının iki ayrı yerde birbiriyle muhtelif iki ayrı anlamı gösterdiği (anlaşılır). Mantıkçıların yanıldıkları noktalardan birisi de, türün iki ayrı yerde tek bir delaletinin bulunduğunu veya muhtelif olmanın yalnızca genellik ve özellik bakımından olduğunu sanmalarıdır.

İşaret
Cins ve Türlerin Tertibi

[22] Sonra kuşkusuz cinsler yukarıya yükselerek, türler aşağıya inerek tertip edilirler. Bu tertibin bir yerde son bulması gerekir. Cins ve tür olan anlamların yukarıya doğru çıkışı ve aşağıya doğru inişinin nerede son bulacağına ve iki taraf arasındakilerin ne olduğuna gelince;

bunları açıklamak mantıkçının görevi değildir. Eğer (mantıkçı bunları açıklamayı) üstlenirse fazladan bir iş üstlenmiş olur. Oysa mantıkçının yalnızca bilmesi gereken şey; burada yüksek bir cinsin veya cinslerin cinsi olan yüksek cinslerin, türlerin türü olan aşağı türlerin, altındakiler için cins üstündekiler için tür olan aradaki şeylerin ve bunlardan her birinin kendi mertebesinde bir takım özelliklerinin bulunduğudur. (Mantıkçının) orta ve aşağı cinsleri bırakarak cinsler cinsinin kaç olduğu ve mahiyeti hakkında; sanki bunlar önemli de onlar önemli değilmiş gibi; incelemeyi buraya kadar taşımasına gelince, bu yapılması gerekli olanın dışına çıkmaktır. Ana yoldan ayrılma konusunda zihinler ne de çok esinlenir!

İşaret
Fasıl/Ayrım

[23] Tümelliği kendisine kıyasla olan çokluğa 'o nedir'in cevabında söz olarak söylenmesi uygun olmayan zâtî (kaim kılıcı yükleme) gelince; bunun, çokluğu varlıkta veya herhangi bir cinste kendisine ortak olandan zâtî olarak ayırmak için uygun olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı o, 'o hangi şeydir?' sorusunun cevabında yüklem olmaya uygundur. Zira 'o hangi şeydir' (sorusu), şeylik veya bunun dışındaki anlamda ortaklığı mutlak olarak ayırt etmek için sorulur. İşte 'fasıl/ayrım' diye isimlendirilen de budur. Bazen (bu yüklem), son türün faslı olur, örneğin insan için düşünen (olmak) gibi. Bazen de orta türün faslı olur ki, bu takdirde son türün cinsinin faslı olur, duyumlayan (olmak) gibi. Zira bu (duyumlayan olmak) hem canlının faslı, hem de insandan daha genel zâtî bir yüklem olsa da onun için cins değil, cinsinin faslıdır. Buradan anlaşılıyor ki, daha genel olan her zâtî, cins olmadığı gibi 'o nedir' sorusunun cevabının yüklemi de değildir. Her fasıl, faslı olduğu türe kıyasla kâim kılıcı (mukavvim) ve bu türün cinsine kıyasla da bölendir (mukassim).

فَمِمَّا لَيْسَ بَيَانُهُ عَلَى المَنْطِقِى وان تَكَلَّفَهُ تَكَلَّف فُضُولاً بَلْ اِنَّمَا يَجِبُ عَلَيْهِ اَنْ يَعْلم اَن هاهنا جِنْساً عَالِياً اَوْ اَجْنَاساً عَالِيَةً هِىَ أَجْنَاسُ الاَجْنَاسِ وَاَنْوَاعاً سَافِلَةً هِىَ اَنْوَاعُ الاَنْوَاعِ وَاَشْيَاءُ مُتَوَسِّطَةً هِىَ اَجْنَاسٌ لِمَا دُونَهَا وَأَنْوَاعٌ لِمَا فَوْقَهَا وَاَنَّ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا فِى مَرْتَبَتِهِ خَوَاصّ فَأَمَّا أَنْ يَتَعَاطَى النَّظر فِى كَمِّيَةِ أَجْنَاسِ الأَجْنَاسِ وَمَاهِيَاتَهَا دُونَ المُتَوَسِّطَاتِ وَالسَّافِلَةِ كَأَنَّ ذَلِكَ مُهِمٌّ وَهَذَا غَيْرُ مُهِمٍّ فَخُرُوجٌ عَنِ الوَاجِبِ وَكَثِيراً مَا أُلْهِمَ الأَذْهَانِ زَيْغاً عَنِ الجَادة.

إِشَارَةٌ اِلَى الفَصْلِ

(٢٣) فَاَمَا الذَّاتِى الَّذِى لَيْسَ يَصْلح اَنْ يُقَالَ عَلَى الكَثْرَةِ الَّتِى كُلِّيَتُهُ بِالقِيَاسِ اِلَيْهَا قولا فِى جَوَابِ مَا هُوَ فَلَا شَكَّ فِي اَنَّهُ يَصْلُح لِلتَّمَيُّزِ الذَّاتِى لَهَا عَمَّا يُشَارِكُهَا فِى الوُجُودِ اَوْ فِى جِنْسٍ مَّا وَلِذَالِكَ يَصْلح اَنْ يَكُونَ مَقُولاً فِى جَوَابِ أَيِّ شَيْئٍ هُوَ فَاِنَّ أَىَّ شَئ هُوَ انَّمَا يَطْلُبُ التَّمِيّزَ المُطْلَقَ عَنْ المُشَارَكَاتِ فِى مَعْنَى الشَّيْئِيَّةِ فَمَا دُونَهَا وَهَذَا هُوَ المُسَمَّى بِالفَصل فَقَد يَكُون فَصْلاً لِلنَّوْعِ الاَخِيرِ كَالنَّاطِقِ لِلاِنْسَانِ مثلا وَقَدْ يَكُونُ لِلنَّوْعِ المُتَوَسِّطِ فَيَكُونُ فَصْلاً لِجِنْسِ نَوْعٍ اَخِيرٍ مِثْل الحَسَّاسِ فَاِنَّهُ فَصْلُ الحَيَوَانِ وَفَصْلُ جِنْسِ الاِنْسَانِ وَلَيْسَ جِنْساً لِلْاِنْسَانِ وَاِنْ كَانَ ذَاتِيّاً اَعَمّ مِنْهُ فَيُعْلَمَ مِنْ هَذَا اَنَّهُ لَيْسَ كُلُّ ذَاتِىّ اَعَمّ جِنْساً وَلَا مَقُولا فِى جَوَاب ماهُوَ وَكُلّ فَصْل فَاِنَّهُ بِالقِيَاسِ اِلَى النَّوْعِ الَّذِى هُوَ فَصْلُهُ مُقَوِّم وَبالقِيَاسِ اِلَى جِنْسِ ذَلِكَ النَّوْع مُقَسِّمُ.

bunları açıklamak mantıkçının görevi değildir. Eğer (mantıkçı bunları açıklamayı) üstlenirse fazladan bir iş üstlenmiş olur. Oysa mantıkçının yalnızca bilmesi gereken şey; burada yüksek bir cinsin veya cinslerin cinsi olan yüksek cinslerin, türlerin türü olan aşağı türlerin, altındakiler için cins üstündekiler için tür olan aradaki şeylerin ve bunlardan her birinin kendi mertebesinde bir takım özelliklerinin bulunduğudur. (Mantıkçının) orta ve aşağı cinsleri bırakarak cinsler cinsinin kaç olduğu ve mahiyeti hakkında; sanki bunlar önemli de onlar önemli değilmiş gibi; incelemeyi buraya kadar taşımasına gelince, bu yapılması gerekli olanın dışına çıkmaktır. Ana yoldan ayrılma konusunda zihinler ne de çok esinlenir!

İşaret
Fasıl/Ayrım

[23] Tümelliği kendisine kıyasla olan çokluğa 'o nedir'in cevabında söz olarak söylenmesi uygun olmayan zâtî (kaim kılıcı yükleme) gelince; bunun, çokluğu varlıkta veya herhangi bir cinste kendisine ortak olandan zâtî olarak ayırmak için uygun olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı o, 'o hangi şeydir?' sorusunun cevabında yüklem olmaya uygundur. Zira 'o hangi şeydir' (sorusu), şeylik veya bunun dışındaki anlamda ortaklığı mutlak olarak ayırt etmek için sorulur. İşte 'fasıl/ayrım' diye isimlendirilen de budur. Bazen (bu yüklem), son türün faslı olur, örneğin insan için düşünen (olmak) gibi. Bazen de orta türün faslı olur ki, bu takdirde son türün cinsinin faslı olur, duyumlayan (olmak) gibi. Zira bu (duyumlayan olmak) hem canlının faslı, hem de insandan daha genel zâtî bir yüklem olsa da onun için cins değil, cinsinin faslıdır. Buradan anlaşılıyor ki, daha genel olan her zâtî, cins olmadığı gibi 'o nedir' sorusunun cevabının yüklemi de değildir. Her fasıl, faslı olduğu türe kıyasla kâim kılıcı (mukavvim) ve bu türün cinsine kıyasla da bölendir (mukassim).

فَمِمَّا لَيْسَ بَيَانُهُ عَلَى المَنْطِقِى وان تَكَلَّفَهُ تَكَلَّف فُضُولاً بَلْ اِنَّمَا يَجِبُ عَلَيْهِ اَنْ يَعْلم اَن هاهنا جِنْساً عَالِياً اَوْ اَجْنَاساً عَالِيَةً هِىَ أَجْنَاسُ الاَجْنَاسِ وَاَنْوَاعاً سَافِلَةً هِىَ اَنْوَاعُ الاَنْوَاعِ وَاَشْيَاءَ مُتَوَسِّطَةً هِىَ اَجْنَاسٌ لِمَا دُونَهَا وَأَنْوَاعٌ لِمَا فَوْقَهَا وَاَنَّ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا فِى مَرْتَبَتِهِ خَوَاصّ فَأَمَّا أَنْ يَتَعَاطَى النَّظر فِى كَمِّيَةِ أَجْنَاسِ الأَجْنَاسِ وَمَاهِيَاتَهَا دُونَ المُتَوَسِّطَاتِ وَالسَّافِلَةِ كَأَنَّ ذَلِكَ مُهِمٌّ وَهَذَا غَيْرُ مُهِمٍّ فَخُرُوجٌ عَنِ الوَاجِبِ وَكَثِيراً مَا أَلْهَمَ الأَذْهَانِ زَيْغاً عَنِ الجَادة.

إِشَارَةٌ اِلَى الفَصْلِ

(٢٣) فَاَمَا الذَّاتِى الَّذِى لَيْسَ يَصْلح اَنْ يُقَالَ عَلَى الكَثْرَةِ الَّتِى كُلِّيَتُهُ بِالقِيَاسِ اِلَيْهَا قولا فِى جَوَابِ مَا هُوَ فَلَا شَكَّ فِي اَنَّهُ يَصْلُح لِلتَّمَيُّزِ الذَّاتِى لَهَا عَمَّا يُشَارِكُهَا فِى الوُجُودِ اَوْ فِى جِنْسٍ مَّا وَلِذَالِكَ يَصْلح اَنْ يَكُونَ مَقُولاً فِى جَوَابِ أَىِّ شَيْءٍ هُوَ فَاِنَّ أَىَّ شَىءٍ هُوَ اِنَّمَا يَطْلُبُ التَّمَيُّزَ المُطْلَقَ عَنْ المُشَارَكَاتِ فِى مَعْنَى الشَّيْئِيَّةِ فَمَا دُونَهَا وَهَذَا هُوَ المُسَمَّى بِالفَصل فَقَد يَكُون فَصْلاً لِلنَّوْعِ الاَخِيرِ كَالنَّاطِقِ لِلاِنْسَانِ مثلا وَقَدْ يَكُونُ لِلنَّوْعِ المُتَوَسِّطِ فَيَكُونُ فَصْلاً لِجِنْسِ نَوْعٍ اَخِيرٍ مِثْل الحَسَّاسِ فَاِنَّهُ فَصْلُ الحَيَوَانِ وَفَصْلُ جِنْسِ الاِنْسَانِ وَلَيْسَ جِنْساً لِلْاِنْسَانِ وَاِنْ كَانَ ذَاتِيّاً اَعَمّ مِنْهُ فَيُعْلَمَ مِنْ هَذَا اَنَّهُ لَيْسَ كُلُّ ذَاتِىّ اَعَمّ جِنْساً وَلَا مَقُولا فِى جَوَاب ماهُوَ وَكُلّ فَصْل فَاِنَّهُ بِالقِيَاسِ اِلَى النَّوْعِ الَّذِى هُوَ فَصْلُهُ مُقَوِّم وَبالقِيَاسِ اِلَى جِنْسِ ذَلِكَ النَّوْع مُقَسِّمُ.

İşaret
Özellik ve Genel Araz

[24] Özellik (hâssa) ve genel araz (el-arazu'l-âmm) ise arazî yüklemlerdendir. Bunlardan 'özellik' (diye adlandırılan) ise başkasına değil tek bir tümele ait olan (ancak) kaim kılıcı olmayan, arazlar veya lazım yüklemlerdir. Bu (tümel) ister sonuncu tür olsun veya olmasın, (hasse) bütün bireyleri kapsasın veya kapsamasın fark etmez. Genel araza gelince; bunlar, bütün tikelleri kapsamına alsın veya almasın herhangi bir tümelde ve ondan başkasında var olan yüklemdir. Özelliğin en üstünü/faziletlisi; türün bütününü kapsayan, yalnızca ona özgü ve ayrılmayıp lazımî olandır. Şeyin tarifi hususunda en yararlı olan özellik ise, onun için varlığı apaçık olandır. Özellik'in örneği, insanın gülen veya üçgenin iç açıları toplamının iki dik açıya eşit olmasıdır. Genel arazın örneği beyaz ırkın beyaz olmasıdır. Belki (mantıkçılar) genel sözcüğünü atarak mutlak olarak araz sözcüğünü kullandılar, daha sonra gelen mantıkçılar da buradaki arazın, cevherle birlikte zikredilen araz olduğu kanaatine ulaştılar. Oysa bunun, onunla hiçbir alakası yoktur. Aksine burada arazın anlamı, (zâtî ile birlikte kullanılan) arazîdir. Bazen bir tümele kıyasla özellik olan bir şey, kendinden daha özel olana kıyasla genel araz olur. Zira yürümek ve yemek, canlı bakımından özellik, insan bakımından ise genel arazlardandır.

Tembih

[25] İşte cins, tür, fasıl, özellik ve genel arazdan (oluşan) bu beş lafzın ortak özelliği, isim veya tanım yoluyla altında yer alan bütün bireylere yüklem olmasıdır.

İşaret
Beş Tümelin Betimleri

[26] Cins, "o nedir'in cevabında, hakikatleri muhtelif olan şeylere yüklenen tümel' diye betimlenir. Fasıl, cevheri bakımından 'o hangi şeydir'in cevabında şeye yüklenen tümel' diye betimlenir. Tür, iki anlamda betimlenir. Birincisi:

إِشَارَةٌ اِلَى الْخَاصَّةِ وَالعَرَضِ العَامِ

(٢٤) فَامَّا الخَاصَّةُ وَالعرضُ العَامُ فَمِنَ المَحْمُولَاتِ العَرَضِيَّةِ وَالخَاصَّةُ مِنهَا مَاكَانَ مِنَ اللَّوَازِم أوِ العَوَارِض غَيْر المُقَوِّمَةِ لِكُلِّى مَّا وَاحِدٍ مِنْ حَيْثُ لَيْسَ لِغَيْرِهِ وَسَوَاءٌ كَانَ ذَلِكَ نَوْعاً أَخِيراً اَوْ غَيْرَ أَخِير وَسَوَاء عَمَّ الجَمِيع اَوْ لَمْ يَعُمَّ وَامَّا العَرَضُ العَامُّ فهُوَ مِنهَا مَاكَانَ مَوجُوداً فِى كُلِّى وَفِى غيْره عَمَّ الجُزْئِيَّات كُلُّها اَوْ لَمْ يَعُم وَأَفْضَل الخَوَاصِّ مَاعَمّ النَوعَ وَاِختَصَّ بِه وَكَانَ لَازِماً لَا يُفَارِق وانفَعُها فِى تَعْرِيف الشَئِ مَا كَانَ بَيِّن الوُجُود له، مِثَالُ الخَاصَّةِ الضَّحَاكُ لِلاِنْسَانِ وَكَونُ الزَّوايَا مِثْلُ قائمَتَيْنِ لِلمُثَلَّثِ مِثَالُ الْعَرَضِ الْعَامّ اَلْاَبْيَضُ لِلْبَيْضَانِي وَرُبَّما قَالُوا العَرَضُ مُطْلَقاً مَحْذُوفاً عَنْهُ العَامُّ ومُتَخَلِّفُوا المَنطقِيِّينَ يَذْهَبُونَ اِلَى اَنَّ هَذَا العَرَضِ هُوَ العَرَضُ الَّذِى يُقَالُ مَعَ الجَوهَر وَلَيْسَ هَذَا مِنْ ذَلِكَ بشَئٍ بَلْ مَعْنَى هَذَا العَرَضُ العَرَضِيُّ وَقَدْ يَكُون الشَئُ بِالْقِيَاسِ اِلَى كُلِّى خَاصَّةً وَبالقياسِ اِلَى ماهُوَ اخَصُّ مِنْهُ عَرضاً عَاماً فَاِنَّ المَشْىَ وَالْاَكْلَ مِنْ خَواصِّ الحَيَوان وَمِنَ الاَعْرَاضِ العَامَّةِ بِالقيَاسِ اِلَى الاِنْسَانِ.

تَنْبِيهٌ

(٢٥) فَهَذِهِ الْاَلْفَاظُ الخَمْسَةُ وَهِىَ الْجِنْسُ وَالنَّوْعُ وَالْفَصْلُ وَالْخَاصَّةُ وَالْعَرَضُ العَامُّ يَشْتَرِكُ كُلُّهَا اَنَّها تُحمَل عَلَى الجُزْئِيَّاتِ الوَاقِعَةِ تَحْتَها بِالْاِسْمِ وَالحَدِّ.

إِشَارَةٌ اِلَى رُسُومِ الْخَمْسَةِ

(٢٦) فَالجِنْسُ يُرسَم بِانَّهُ كُلِّىٌ تُحْمَلُ عَلَىٰ اَشياءِ مُخْتَلِفَةِ الحَقَائِق فِى جَوَابِ مَاهُوَ وَالفَصْلُ يُرسَمُ بِانَّهُ كُلِّيٌ يُحْمَلُ عَلَى الشَئ فِى جَوَابِ اَيِّ شَئ هُوَ فِى جَوْهَرِهِ وَالنَّوْعُ يُرسَمُ بِاَحَدِ المَعْنَيَيْنِ اَنَّهُ

'o nedir'in cevabında, yalnızca sayı bakımından ihtilaf eden/farklılaşan şeylere yüklenen tümeldir. İkinci anlam da ise tür, cinsin 'kendisine ve başkasına öncelikli zâtî yüklem olarak yüklendiği tümel' diye betimlenir. Özellik, 'yalnızca tek bir hakikatin altında bulunan (şeye) zâtî olmayan bir şekilde söylenen tümel' diye betimlenir. Genel araz; 'tek bir hakikatin altında bulunana ve ondan başkasına zâtî olmayan bir söz olarak söylenen bir tümel' diye betimlenir.

İşaret
Tanım

[27] Tanım, şeyin mahiyetine delalet eden sözdür. Hiç kuşkusuz o, şeyin kaim kılanlarını bütünüyle kapsar. Dolayısıyla kaçınılmaz olarak o, şeyin cinsinin ve faslının bileşiminden ibarettir. Zira onun ortak kaim kılanları cinsi, özel kaim kılanı ise faslıdır. Bileşiğin ortak ve özel olan şeyleri bir araya gelmedikçe, şeyin bileşik hakikati tamamlanmaz. Hakikatinde bileşim bulunmayan şeye bir sözle delalet edilmez. Şu halde tanımlanan her şey, anlam bakımından bileşiktir. Ve bilmemiz gerekir ki tanımlamada amaç, rastgele ayırt etmek değildir. Yine ilave başka bir değerlendirme yapmaksızın, (sadece) zâtîlerden olma şartı da yoktur. Aksine (amaç), onunla anlamın olduğu gibi tasavvur edilmesidir. Farazа, herhangi bir şeyin, cinsinden sonra kendisine eşit olan iki faslı olduğunu varsaydığımızda -ki bazen canlının nefis sahibi bir cisim olduktan sonra iradeyle hareket etme ve duyumlama gibi iki faslının bulunduğu zannedilebilir- bu iki fasıldan birisi tek başına (dile) getirildiğinde bu, kendisiyle zâtî ayırt etmenin murad edildiği tanım için yeterli olur. Ancak şeyin zâtının ve hakikatinin olduğu gibi tahakkuk etmesi murad edilen tanımda ise bu, yeterli değildir. Eğer tanımdan amaç, rastgele zâtîlerle ayırt etmek olsaydı, "insan, bilen ve ölümlü olan bir cisimdir" sözümüz tanım olurdu.

كُلِّيٍّ يُحْمَل عَلَى اَشْيَاء لَا تَخْتَلِفُ اِلَّا بِالْعَدَدِ فِى جَوَاب مَا هُوَ ويُرسَمُ بالْمَعْنَى الثَّانى اَنَّهُ كُلِّيٌ يُحْمَلُ عَلَيْهِ الجنْسُ وَعَلَى غَيْرِهِ حَمْلاً ذَاتِياً اَوَّلِيّاً وَالخَاصَّة تُرسَمُ بِانَّها كُلِّيَةٌ تُقَالُ عَلَى مَا تَحْتَ حَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ فَقَط قَوْلاً غَيْر ذَاتِي، وَالعَرَضُ الْعَامُ يُرسَمُ بِاَنَّهُ كُلِّيٌ يُقَالُ عَلَى مَاتَحْتَ حَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ وَعَلَى غَيْرِها قَوْلاً غَيْرَ ذَاتِي.

إِشَارَةٌ اِلَى الْحَدِّ

(٢٧) الحَدُّ قَوْلٌ دَالٌّ عَلَى مَاهِيَّةِ الشَّئ وَلَا شَكَّ فِى اَنَّهُ يَكُونُ مُشْتَمِلاً عَلَى مُقَوِّمَاتِهِ أجْمَعَ وَيَكُونُ لَا مَحَالَة مُرَكَّباً مِن جِنْسِهِ وفَصْلِهِ لِاَنَّ مُقوّمَاتِهِ المُشْتَرِكَةِ هِىَ جِنْسُهُ وَالمُقَوِّمُ الخَاصُّ فَصلُهُ وَمَا لَمْ يَجْتَمِعْ لِلمُرَكَّب مَاهُوَ مُشْتَرَكٌ وَمَاهُوَ خَاصٌ لَمْ تتِمّ لِلشَّئِ حَقِيقَتُهُ المُرَكَّبَةُ وَمَالَمْ يَكُنْ لِلشّيءِ تَرْكِيبٌ فِى حَقِيقَتِهِ لَم يَدُلّ عَلَيْهَا بقَوْل، فَكُلّ مَحْدُودٍ مُرَكَّبٌ فِى المَعْنَى وَيَجِبُ اَنْ نَعْلَمَ اَنَّ الغَرَضَ فِى التَحْدِيد لَيْسَ هُوَ التَّمْيِيزُ كَيْفَ اِتَّفَقَ وَلَا اَيْضاً بِشَرْط اَنْ يَكُونَ مِنَ الذَّاتِيَّاتِ مِنْ غَيْر زِيادَةِ اعْتبَارٍ آخرَ بَلْ اَن يُتَصوَّرَ بِه المَعْنَى كَما هُوَ وإِذَا فَرضْنَا اَنَّ شَيئاً مِن الاَشْيَاء لَهُ بَعْدَ جِنْسِهِ فَصْلَانِ يُسَاوِيانِه كَما قَد يُظَنُّ اَنّ الحيَوانَ لَهُ بَعْدَ كَوْنِهِ جِسْماً ذَا نَفْسٍ فَصْلَانِ كالحسَّاسِ وَالمُتَحَرِّكِ بِالْاِرَادَةِ فَاِذَا أُورِدَ اَحدهما وَحدَهُ كَفَى فِى الحَدِّ الَّذِى يُرَادُ بِه التَمَيّزُ الذّاتِى وَلَمْ يَكْفِ فِى الحَدِّ الَّذِى يُطْلَبُ فِيهِ اَنْ يُتَحقَّقَ ذاتُ الشَئِ وَحَقِيقَتُه كَمَا هُوَ وَلَوْ كَانَ الغَرضُ فِى الحَدِّ التَميز بالذَاتِيَاتِ كَيْفَ اتَّفق لَكَانَ قَوْلنَا لِلاِنْسَانِ جِسْم ناطِق مَائت حداً.

Vehim ve Tembih

[28] Tanımda zikredilmeye ihtiyaç duyulan şeylerin sayısı belli olunca -ki bunlar şeyin kaim kılıcılarıdır- tanım yapmanın, yalnızca bütün kaim kılıcıları kendi tertiplerine göre içine almaktan ibaret tek bir yolu olabilir. Onu kısaltmak ve uzatmak da mümkün olmaz. Çünkü (tanımda) yakın cinsin anılması, ortak kaim kılıcıların birer birer sayılmasını gerektirmez. Zira cins isim (ortak kaim kılıcıların) hepsine içlem yoluyla delalet eder. Sonra da fasılların zikredilmesiyle iş tamam olur. İyi bilmektesin ki, fasıllar birden çok olunca, kısaltmak (îcaz) ve atmak iyi olmaz. Tanımlamadaki amaç, bir şeyin künhünü olduğu gibi kavramak olunca, bunun ardından yine ayırt etme gelir. Ayrıca birisi bilerek, yanılarak veya unutarak cins ismi bırakıp onun yerine cinsin tanımını yaparsa, onun tanımı uzatmakta yaptığı işini büyüterek tanım yapmanın dışına çıktığını söylemeyiz. Şu halde (tanıma girmesi) gereken bütün yüklemler ve bunların sırası muhafaza edildiği sürece, ne o kısaltma büsbütün övülmüş ne de bu uzatma büsbütün yerilmiş olur. Çoğunlukla betimlerde ayırt etmek için yeterli olandan fazla artırmak yararlı olur. Zâten sen betimleri birazdan göreceksin. Kaldı ki "tanım, şöyle şöyle kısa bir sözdür" diyenin bu sözü, bilinmeyen göreli/izafi bir şeyin açıklamasını içerir. Çünkü kısa söz tanımlanmış (sınırlanmış) değildir. Çoğu kez bir şeye göre kısa olan, başka bir şeye göre uzun olabilir. Göreli olmayan durumların tanımlarında bunun benzerlerini (göreli kavramları) kullanmak onların kitaplarında söz konusu edilen bir yanlışlıktır. Dolayısıyla onu hatırlasınlar.

İşaret
Betim

[29] Şey, hepsi kendisine özgü bütün araz ve özelliklerin toplamından oluşan bir sözle tarif edildiği zaman, bu şey betim yoluyla tarif edilmiş (bilinmiş) olur. Betimlerin en uygunu, şeyin zâtını kayıt altına almak üzere öncelikle içine cins vazedilmiş olanıdır. Bunun örneği insan için

وَهْمٌ وَتَنْبِيهٌ

(٢٨) اِذَا كَانَتِ الاَشْيَاءُ الَّتِى يُحْتَاجُ اِلَى ذِكْرِهَا فِى الحَدِّ مَعدُودَةً وهِىَ مُقَوِّمَاتُ الشَّيءِ لَمْ يَحْتَمِلِ التَّحدِيدُ اِلَّا وَجْهاً وَاحِداً مِنَ العِبَارَةِ الَّتِى تَجْمَعُ المُقَوِّمَاتِ عَلَى تَرْتِيبِهَا اَجْمَعَ وَلَمْ يُمْكِن اَنْ نُوجِزَ ولَا اَنْ يُطَوِّلَ لِاَنَّ اِيرَادَ الجِنْسِ القَرِيبِ يُغْنِي عَن تَعْدِيدِ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِنَ المقَوِّمَاتِ الْمُشْتَرِكَةِ إِذْ كَانَ اسم الجنسِ يَدُلُّ عَلَى جَمِيعِهَا دلَالَةَ التَّضَمُّنِ ثُمّ يتِمُّ الاَمْرُ بِايرَادِ الفُصُولِ وَقَدْ عَلِمْتَ اَنَّهُ اِذَا زادَتْ الفُصُولِ عَلَى وَاحِدٍ لَمْ يَحْسُنْ الايجَازُ وَالحَذْفُ اِذَا كَانَ الغَرَضُ بالتَّحْدِيدِ تَصَوُّرَ كُنْهِ الشَّئ كَمَا هُوَ وذَلِكَ يَتْبَعُهُ التَّميز اَيْضاً ثمّ لَوْ تعمَّد مُتَعَمِّدٌ اَوْ سَهَا سَاهٍ اَوْ نَسِى نَاسٍ اسْم الجِنْس وَاَتَى بَدلهُ بِحَدِّ الْجِنسِ لَم نَقُل اَنَّهُ خَرجَ عَنْ اَن يَكُونَ حاداً مُستَعْظِمِينَ صَنِيعَهُ فِى تَطوِيلِ الحَدِّ فَلَا ذَاكَ الإيجاز مَحمُودٌ ولَا هَذَا التَطْوِيلُ مَذمُومٌ كُلَّ ذَلِكَ الذَّمّ، اِذَا حُفِظَ فِيهِ الوَاجِبُ مِنَ الجَمْعِ وَالتَّرْتِيبِ وَكَثِيراً مَا يَنْتَفَعُ فِى الرسُوم بزِيَادَةٍ تَزِيدُ عَلَى الكِفَايَةِ لِلتَّمْيِيزِ وَسَتَعْلَم الرُّسوم عَنْ قَرِيب ثُمّ قَول القَائِل اَنَّ الحدّ قَوْلٌ وَجِيزٌ كذا وَكَذا يَتضَمَّن بيَاناً لِشَيءٍ اضَافِيّ مَجهُولٍ لِاَنَّ الوَجِيزَ غَيْر مَحدُود فَرُبَّما كَانَ الشَّئ وَجيزاً بِالقِيَاسِ اِلَى شَئ طَوِيلاً بالقِياسِ اِلَى غَيره وَاستِعْمَال اَمْثَالِ هَذَا فِى حُدُودِ امُورٍ غَيْر اِضَافيَّةٍ خَطاءٌ قَدْ ذكر لَهُم فِى كُتُبِهم فَليَتَذَكَّرُوه.

إِشَارَةٌ اِلَى الرَّسْمِ

(٢٩) وَاَمَّا اِذَا عُرِفَ الشَّئ بِقَوْل مُؤلّف مِنْ اَعْرَاضِهِ وَخَواصِّهِ الَّتِى تَخُصُّهُ جُمْلَتُها بِالاجْتِمَاعِ فَقَدْ عُرِف ذَلِكَ الشَّئ برَسْمِهِ وَأَجود الرُّسُوم مَا يُوضَعُ فِيهِ الجِنْس أَوّلاً ليتَقيَّد ذَاتُ الشَّئ مثَالهُ مَا يُقالُ لِلانْسَانِ

'o, iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, doğal olarak gülen bir canlıdır'; üçgen için 'o, üç açısı bulunan bir şekildir' denilmesidir. Betimin, şeyin apaçık olan özellik ve arazlarıyla yapılması gerekir. Buna göre kim üçgeni, 'üç açısının toplamı, iki dik açıya eşit olan şekildir' diye tanımlarsa bu betim, yalnızca geometrici için (yapılmış olur.)

İşaret
Şeylerin Tanım ve Betim ile Tarifinde, Bilindiği Zaman Bizatihi Faydalı Olan ve Başka Yerlerdeki Şekillerini Gösteren Yanlışların Sınıfları

[30] Tanımlarda mecâz, müsteâr, yabancı garip lafızları kullanmak son derece saçmadır. Aksine tanımda alışılmış, yerleşik lafızların kullanılması gerekir. Anlam için alışılmış, uygun bir lafzın bulunmama durumu ortaya çıkarsa, en uygun lafızlardan bir lafız türetilsin ve bununla murat edilen (mana) gösterilsin sonra da (tanımda) kullanılsın! Kimi kez tarif yapanlar tariflerinde yanılarak, şeyi bilinip bilinmemede kendisi gibi olanla tarif edebilirler. Tıpkı 'çifti (sayıyı), tek olmayan sayı' diye tarif eden kişi gibi. Bazen de bunun bir adım ötesine giderek bir şeyi kendisinden daha kapalı bir şeyle tarif edebilirler: Tıpkı bazılarının 'ateş, nefse benzer bir unsurdur' demeleri gibi. Hâlbuki nefis, ateşten daha kapalı bir (lafızdır). Kimileri de daha ileri giderek bir şeyi kendisiyle tarif edip, hareket için 'yer değiştirme', insan için 'beşerî canlı' derler. Bundan daha ileri gidenler ise şeyi, açıkça veya gizli olarak ancak kendisiyle bilinebilen bir şeyle tarif ederler. Açıkça (kendisiyle bilinen şeyle tarife) gelince; bu, onların (şu) sözleri gibidir: 'Nitelik, kendisiyle benzerlik ve tersinin vaki olduğu şeydir.' Ne var ki onlar benzerliği, 'nitelikte denkliktir' (ifadesinden başka bir şekilde) tarif edemezler. Oysa benzerlik nicelik, tür ve bunun dışındakiler yönünden değil, yalnızca nitelik bakımından aritmetik eşitlik (musavât) ve geometrik eşitlikten (müşakele) farklılaşır. Gizli olarak (kendisiyle bilinen şeyle tarife) gelince; ilk başta böyle olmasa da tarif yapan şeyin yaptığı tarif çözümlendiği zaman, tarifi yapılanda son bulur.

اَنَّهُ حيَوَانٌ مَشَاءٌ عَلَى قَدَمَيْهِ عَرِيضُ الاَظفَارِ ضَحَّاكٌ بِالطَّبْعِ وَيُقَالُ لِلمُثَلَّثِ اِنَّهُ الشَكْلُ الَّذِى لَهُ ثَلَاثُ زَوَايا وَيَجِب اَنْ يَكُونَ الرَّسْم بِخواصِّ واعْرَاضٍ بَيِّنَةٍ للشَّئ فَانَّ مَن عَرَفَ المُثَلَّثَ بِاَنَّهُ الشَكْلَ الَّذِى زَواياهُ مِثْلُ قَائمَتَيْنِ، لَمْ يَكُن رَسمَهُ اِلَّا لِلْمُهَندِسِ.

إِشَارَةٌ اِلَى اَصْنَافٍ مِنَ الخَطَاءِ تَعرِضُ فِى تَعْرِيفِ الاَشْيَاءِ بالحَدِّ وَالرَّسْمِ اِذَا عُرِفَت نَفَعَتْ بِاَنْفُسِهَا وَدَلَّت عَلَى اشْكَالٍ لَها فِى غَيْرِهَا

(٣٠) مِنَ القَبيح الفَاحِش اَن يُستَعْمَلَ فِى الحُدُودِ الالْفَاظُ المجازيَة والمُستَعَارة والغَرِيبَة الوحشِيَةُ بَلْ يَجِبُ اَنْ يُسْتَعْملَ فيها الالْفَاظُ النَاصَّة الْمُعْتَادَة فَاِن اتَفقَ اَنْ لَا يُوجَدَ لِلمَعْنَى لَفْظ مُنَاسِبٌ مُعْتَاد فَلْيَخْتَرِعْ لَهُ لَفْظ مِنْ اَشَدِّ الالْفَاظِ مُناسَبَةً وَلِيُدَلّ عَلَى مَا أُرِيدَ بِه ثُمّ لِيُسْتَعْمَل وَقَدْ يَسْهُوا المُعَرِّفُون فِى تَعْرِيفهم فَرُبَّما عَرفُوا الشَئ بِمَا هُوَ مِثْلِهِ فِى المَعرفَةِ وَالْجهَالَةِ كمَن يُعْرَفُ الزَّوج بِاَنَّهُ العَدَدُ الَّذِى لَيْسَ بِفَرْد وَرُبَّما تَخطُّوا ذَلِكَ فَعَرَفُوا الشَئَ بِمَا هُوَ أَخْفَى مِنْهُ كَقَوْلِ بَعْضِهِمْ ان النَّارَ هُوَ الأُسْطُقُسُ الشَبيهُ بالنَفْسِ والنَّفْسُ أخفَى مِنَ النَارِ وربَّما تَعدَّوا ذَلِكَ فَعَرَفُوا الشَئَ بنَفْسِهِ فَقَالُوا اِنَّ الحَرَكَة هِىَ النَقْلَةُ وَاِنَّ الاِنْسَانَ هُوَ الحَيَوانُ البَشَرِى وَرُبَّما تَعدّوا ذَلِكَ فَعَرَفُوا الشَئَ بِمَا لَا يُعْرَفُ اِلَّا بالشَّئِ، امَّا مُصرَّحاً وَامَّا مُضْمَراً اَمَّا المُصَرَّحُ فَمِثل قَولِهم انَّ الْكَيْفِيَّةَ مَا بِهَا يَقَعُ المُشَابَهة وَخِلَافُها ولا يُمْكِنُهُمْ اَنْ يُعَرِّفُوا المشَابَهة اِلَّا بِانَّهَا اِتّفَاق فِي الكيْفِيَّةِ اِنَّما تُخَالِفُ المُسَاوَاةَ، وَالمُشَاكَلَةَ بِانَّها فِى الكيفِيَّة لَا فِى الكَمِّيَّةِ والنَّوْع وغَير ذَلِكَ وَامَّا المُضمَرُ فَهُوَ اَنْ يَكُونَ المُعَرَّفُ بِهِ يَنْتَهِى تحْلِيل تَعْرِيفِهِ اِلَى اَنْ يُعَرَّفَ بالشَئِ واِنْ لَم يَكُن ذَلكَ فِى اَوَّلِ الاَمْرِ

Bu, onların 'iki, ilk çift (sayıdır)' demeleri gibidir. Sonra çifti 'o, iki eşite bölünen sayıdır' diye tanımlarlar. Daha sonra iki eşiti, örneğin 'her biri diğeriyle örtüşen iki şey' diye tanımlarlar. Sonunda da iki şeyi, 'iki' diye tanımlarlar. (Nitekim) iki şey olması bakımından, iki şeyin tanımında ikiliğin kullanılması kaçınılmazdır (sonuçta iki ikidir diye bir tanım çıkar). Tarif yapanlar bazen de, ihtiyaç veya bir zorunluluk kendisinde bulunmadığı halde tanımda bir şeyi tekrarlayarak yanılırlar. Zorunlulukla kastettiğim; başka bir yerde bilindiği üzere, bazı bileşik ve göreli şeylerin tanımında rastgelen zorunluluktur. Bu hatanın örneği onların şöyle demeleridir: Sayı, birlerin toplamından oluşan bir çokluktur; oysa birlerin toplamı, çokluğun tâ kendisidir. 'İnsan, düşünen cismanî bir canlıdır' diyenin sözü de bunun gibidir. Oysa 'canlı, irade ile hareket eden duyumlayan nefis sahibi bir cisimdir' denildiğinde, canlının tanımından cisim alınmıştır. Böylece tekrara düşmüş oluyorlar. Bu iki örnek daha önce kendisine işaret edilen konuların bir kısmıyla ilişkilidir, fakat itibar (bakış açısı) muhteliftir. İyi bil ki bir şeyi, yalnızca o şeyle bilinen şey (aracılığı) ile tarif edenler, tanımda tanımlananı tekrarlayanlar hükmündedirler.

Vehim ve Tembih

[31] Bir kısım insanlar, birbiriyle göreli/izafi olan iki şeyden her biri diğeriyle birlikte bilinince, bundan (hareketle) her birinin diğeriyle bilinmesinin, dolayısıyla da tanımlarında diğerinin alınmasının zorunlu olduğu zannına kapılabilirler. Bu, bir şeyin ancak bir şeyle birlikte bilinmesi ile bir şeyin ancak bir şey sebebi ile bilinmesi arasındaki farkı bilmemelerindendir. Ancak bir şeyle beraber bilinen bir şey, kuşkusuz beraberindeki şeyin bilinmemesiyle bilinmez, bilinmesiyle de bilinir olur. Ne var ki, ancak bir şey sebebiyle bilinen şeyin, şeyle beraber değil, şeyden önce bilinmesi zorunludur. İnsanın, oğul ve babanın ne olduğunu bilmeyip 'baba nedir?' diye sorması ve kendisine 'baba, oğlu olandır' denilmesi, sonra da onun 'eğer oğlu bilseydim

مِثْل قَوْلِهم اَنَّ الاِثْنَيْنِ زَوْج اوّل، ثمّ يُحدُّون الزَّوج بِاَنَّهُ عَدَدٌ يَنقَسِم بمتَساوِيَيْن ثم يحدُون المُتَساوِيَين بِاَنَّهُمَا شَيئَانِ كُلّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا يُطَابِقُ الاَخَر مثلاً، ثمّ يحدون الشَيئين بِاَنَّهُمَا اثنان ولَابدَّ مِنْ اِسْتِعْمَالِ الاثنيتِهِ فِى حَدِّ الشَيئين مِنْ حَيْثُ هُما شَيئَانِ وَقَدْ يَسْهُوا المعرفُون فَيكَرِّرُونَ الشَئ فِى الْحدّ حَيْث لَا حَاجَةَ اِلَيهِ فيه ولَا ضَرُورَة اَعْنِى الضَّرُورَةَ الَّتِى يَتَّفِقُ فِى تَحْدِيد بَعْضِ المُرَكَّبَاتِ والاِضَافِيَّاتِ و عَلَى مَا يُعْلَمُ فِى غَيْر هَذَا المَوْضِع وَمِثَالُ هَذَا الخَطَاءِ، قَوْلُهم اَنَّ العَدَد كَثرَةٌ مُجتَمِعَةٌ مِنْ آحَاد وَالمُجْتَمِعَةُ مِنَ الاَحَادِ هِىَ الكثرة بعَيْنِهَا، وَمِثْلُ مَنْ يَقُولُ اَنَّ الانسَانَ حَيوَان جِسْمَانِى نَاطِقٌ وَالْحَيوانُ مَأخُوذٌ فِى حَدِّهِ الجِسْمُ حِينَ يُقَالُ اِنَّهُ جِسْمٌ ذُو نَفْسٍ حَسَّاسٍ مُتَحَرِّك بِالْاِرَادَةِ فَيَكُونُونَ قَد كَرَّرُوا، وَهَذَا أَنَّ المثَالَانِ قَد يُنَاسِبَانِ بَعْضَ مَا سَلَفَ مِمَّا سَبَقَتْ اِلَيهِ الاشَارَةُ ولَكِنْ الاِعْتِبَارَ مُختَلِفٌ وَاعلم اَن الَّذينَ يُعرِّفُونَ الشَئَ بمَا لَا يُعْرَفُ اِلَّا بِالشَئ هُمْ فِى حُكْمِ المُكَرِّرِينَ لِلمَحْدُودِ فِى الحَدِّ.

وَهْمٌ وَتَنْبِيهٌ

(٣١) وَاِنَّهُ قَدْ يُظَنُّ بَعْضُ النَاسِ اِنَّه لَمَّا كَانَ المتَضَايفَانِ يَعْلم كُلّ وَاحِدٍ مِنهُما مَعَ الآخَرِ اَنَّه يَجِبُ مِن ذَلِكَ اَن يُعْلَم كُلّ وَاحِدٍ مِنهُمَا بِالْآخَرِ فَيُؤخَذُ كُلّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا فِى تَحْدِيدِ الآخَرِ جَهْلاً بِالفَرْقِ بَيْن مَالَا يُعْلَم الشَئِ الاّ مَعَه وبَيْنَ مَالَا يُعْلَم الشَئ اِلَّا بِهِ وَمَا لَايعلَم الشَئ الَّا مَعَهُ يَكُون لَا مَحَالَة مَجهُولاً مَعَ كَوْنِ الشَئ مجْهُولاً وَمَعْلُوماً مَعَ كَوْنِهِ مَعْلُوماً، وَمَالَا يُعْلَمُ الشَئ اِلَّا بِه يَجِبُ اَنْ يَكُوْن مَعْلُوماً قَبْلَ الشَّئ لَا مَعَ الشَئ، ومِنَ القَبِيح الفَاحِشِ اَنْ يَكُونَ الاِنْسَانُ لَا يَعْلَمُ مَا الاِبْنُ وَمَا الْاَبُ فَيَسْأَلُ مَا الأَبُ فَيُقَال هُوَ الَّذِى لَهُ اِبْنٌ، فَيَقُولُ لَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الاِبْنَ

babayı bilme isteğine gerek duymazdım' demesi son derece saçmadır; zira baba ile oğul beraber bilinir. (Bu soruyu cevaplamanın) yolu bu değildir. Aksine burada başka türden bir incelik vardır. Örneğin 'baba, böyle (baba) olması bakımından, nutfesinden kendi türündeki başka birinin doğduğu canlıdır' denilmesi gibi. Dolayısıyla bu açıklamanın hiçbir parçasında oğul ile açıklanan hiçbir şey veya ona hiçbir gönderme yoktur. Öyle ise cinsin tür ile betimlenmesi konusunda *Isâgocî* yazarının söylediğine sakın iltifat etme! Bu konu hakkında *Kitâbu'ş-Şifâ*'da söz edilmiştir. Kavrama (tasavvura) yönelik bileşimin tarifiyle ilgili olarak işaret etmek istediklerimiz işte bunlardır. Şimdi ise yargıya (tasdik) yönelik bileşimin tarifine geçiyoruz.

لَما احْتَجْتُ اِلَى اِسْتِعْلَامِ الْاَبِ اِذْ كَانَ العِلْمُ بِهِمَا مَعاً، لَيْسَ الطَّرِيقُ هَذَا بَلْ هَاهُنَا ضَرْبٌ آخرَ مِنَ التَلَطُّفِ مِثْل اَن يُقَالَ مَثَلاً اَنَّ الْاَبَ حَيَوَان يُولَد آخَرَ مِن نَوْعِهِ مِن نُطْفَتِهِ مِن حَيْثُ هُوَ كَذَلِكَ فَلَيْسَ فِى جَميع اَجْزَآء هَذَا التَّبْيِينِ شَئ يَتَبَيَّنُ بالاِبْنِ وَلَافيهِ حَوَالَة وَلَاتَلْتَفِت اِلَى مَايَقُولُهُ صَاحِبُ اِيسَاغُوجي فِى بَابِ رَسْمِ الجِنْسِ بالنَّوع وَقَدْ تُكَلِّمُ عَلَيْه فِى كِتَابِ الشِّفَاء، فَهَذَا هُوَ الآَنَ ماارَدْنَاهُ مِنَ الاِشَارَةِ اِلَى تَعْرِيف التَرْكِيبِ الْمُوَجَّهِ نَحْو التَصَوُّر ونَحْنُ مُنْتَقِلُونَ اِلَى تَعْرِيف التَرْكِيب المُوَجَّهِ نَحْوَ التَّصْدِيق.

النَّهْجُ الثَّالِثُ

فِى التَّرْكِيبِ الخَبَرِىِّ

إِشَارَةٌ اِلَى اَصْنَافِ الْقَضَايَا

(٣٢) هَذَا الصِّنْفُ مِنَ التَّرْكِيبِ الَّذِي نَحْنُ مُجْمَعُونَ اَنْ نَذْكُرَهُ هُوَ التَّرْكِيبُ الخَبَرِيُّ وهُوَ الَّذِى يُقَالُ لِقَائِلِهِ اَنَّهُ صَادِق فِيمَا قَالَهُ اَوْ كَاذِبٌ وَامَا مَا هُوَ مِثْلُ الاسْتِفْهَامِ وَالاِلْتِمَاسِ وَالتَّمَنِّى وَالتَّرَجِّي والتَّعَجُّبِ وَنَحْو ذَلِكَ فَلَا يُقَالُ فِيهَا صَادِقٌ اَوْ كاذِبٌ اِلَّا بِالعَرَضِ مِن حَيْث قَدْ يُعَبَّر بِذَلِكَ عَنِ الخَبَرِ وَاَصْنَافُ التَّرْكِيب الخَبَرِىّ ثَلَاثَةٌ اَوَّلُهَا الَّذِى يُسَمَّى الحَمْلِيّ وَهُوَ الَّذِى يُحْكَمُ فِيهِ بِاَنَّ مَعْنَى مَحْمُول عَلَى مَعْنَى اَوْ لَيْسَ بِمَحْمُولٍ عَلَيْهِ مِثَالهُ قَوْلُنَا اِنَّ الانسَانَ حَيَوانٌ او انَّ الانسَانَ لَيْسَ بِحَيَوان فَالانسَانُ وَمَا يَجْرِى مَجراهُ فِى أَشْكَالِ هَذَا الْمِثَالِ هُوَ المُسمَّى بالْمَوْضُوعِ وَمَا هُوَ مِثْلُ الحَيَوَانِ هَاهُنَا فهُوَ المُسَمَّى بِالْمَحْمُولِ وَلَيْسَ حَرْفُ سَلْبٍ وَالثَّانِى والثَالث يُسَمُّونَهُمَا الشَرْطِى وَهُوَ مَا يَكُونُ التَّألِيفُ فِيهِ بَيْن خَبَرَيْنِ قَدْ اُخْرِجَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَنْ خَبَرِيَّتِهِ اِلَى غَيْرِ ذَلِكَ ثُمَّ قَرِنَ بَيْنَهُمَا لَيْسَ عَلَى سَبِيل اَنْ يُقَالَ اَنَّ اَحَدَهُما هُوَ الآخَرُ كَمَا كَانَ فِى الحَمْلِى بَلْ عَلَى سَبِيلِ اَنَّ اَحَدَهُما يلْزَمُ الآخَرَ وَيتَّبعُهُ وَهَذَا يُسَمَّى المُتَّصِلَ وَالْوَضْعِىَّ

ÜÇÜNCÜ NEHİC

HABERE DAİR BİLEŞİM

İşaret
Önermelerin Sınıfları

[32] Açıklamaya çalıştığımız bu bileşim, habere dair bileşimdir (terkib-i haberî) ki o, onu söyleyen için 'sözünde doğrudur' ya da 'yanlıştır' denilendir. Soru, istek, temenni, dilek, hayret ve benzerlerinin ne olduğuna gelince; bunlar için ancak arazî olarak haber ifade etmesi durumunda 'doğrudur' veya 'yanlıştır' denilir. Haberî terkip, üç sınıftır. Birincisi, bir anlamın bir anlama yüklenip yüklenmediği yargısını içeren ve yüklemli (hamlî) adı verilen önermedir. Bunun örneği, 'İnsan canlıdır' veya 'insan canlı değildir' sözümüzdür. Bu şekil önermelerdeki insan ve onun yerine geçen şeye 'özne (mevzu)', canlıya ise 'yüklem (mahmul)' adı verilir. Buradaki 'değil', olumsuzluk edatıdır. İkinci ve üçüncüler ise 'şartlı' adı verilenlerdir. Bu ise, her biri habere dair (bileşim) olmaktan çıkarılıp, sonra da telif edilen iki habere dair (bileşim) arasında gerçekleşir ve yüklemli önermede olduğu gibi, bunlar 'biri diğeridir' denilecek şekilde değil; aksine ikisinden biri diğerini gerektirecek veya izleyecek (lüzum veya ittiba) biçimde birbirine yaklaştırılır. İşte buna, bitişik şartlı (muttasıl) ve varsayımsal (vazî) önerme denir.

Ya da (bu işlem) iki önermeden biri diğeriyle inatlaşacak veya ayrışacak tarzda (muanede veya mübayene) olur ki buna ayrışık şartlı önerme denir. Şartlı bitişik önermenin örneği; 'paralel iki çizgiyi kesen bir çizgi çizilir ise, meydana gelen iç ve dış ters açılar birbirine eşit olur' sözümüzdür. Burada 'ise' ve 'olur', (bağı) olmasaydı iki sözden her biri kendi başına bir haber olurdu. Ayrışık şartlı önermenin örneği, 'bu açı, ya dar ya geniş ya da dik açıdır' sözümüzdür. 'ya' ve 'ya da' edatları kaldırılınca da birden çok önerme meydana gelirdi.

İşaret

Olumlama ve Olumsuzlama (İcab ve Selb)

[33] Olumlu yüklemli önerme, 'insan canlıdır' sözümüz gibidir. Bunun anlamı şudur; dış dünyada var olsun ya da olmasın, zihinde insan olarak varsaydığımız şeyi, canlı olarak varsaymamız ve 'ne zaman' ve 'hangi durumda' (gibi sözcükleri) eklemeksizin, aksine (her türlü) zamanlılığı kayıtlanmışlığı ve bu ikisinin mukabillerini kuşatacak şekilde ona 'canlıdır' diye yargıda bulunmamız gerekir. Olumsuz yüklemli önerme, 'insan taş değildir' sözümüz gibidir. Bunun (olumsuz yüklemli önermenin) durumu da onun (olumlu yüklemli önermenin) durumu gibidir. Olumlu bitişik şartlı önerme, 'eğer güneş doğar ise gündüz vardır' sözümüz gibidir. Yani, şart edatının bitiştirdiği iki önermeden birincisi varsayılınca; -ki buna önbitişen (*mukaddem*) denir-, ona cevap edatının bitiştirdiği, -ki buna ardbitişen (*tâli*) denir-, ikinci önerme gerekli olur (lüzum) ya da daha başka bir şey eklemeksizin ona eşlik eder (sahibe). Bitişik olumsuz önerme, bu gerekme veya eşlik etmenin olumsuzlandığı önermedir: 'Güneş doğmuş ise gece var değildir' sözümüzde olduğu gibi. Olumlu ayrışık önerme; 'bu sayı, ya çift ya da tektir' sözümüz gibidir. Bu (olumlu ayrışık önerme), ayrışma ve inatlaşmayı gerektiren (önerme)dir. Olumsuz ayrışık önerme ise bu ayrışma ve itişmeyi olumsuzlayan önermedir. Şu sözümüz gibi; 'bu sayı, ya çift ya da iki eşit parçaya bölünen olacak değildir'.

اَوْ عَلَى سَبِيلِ اَنَّ أَحَدَهُمَا يُعَانِدُ الآخَرِ ويُبَايِنُهُ وَهَذَا يُسَمَّى المُنْفَصِلَ مِثَالُ الشَّرْطِيِّ المُتَّصِلِ قَوْلُنَا اِذَا وَقَعَ خَطٌّ عَلَى خَطَّيْنِ مُتَوَازِيين كَانَتْ الخَارِجَةُ مِنَ الزَّوَايَا مِثْل الدَّاخِلَةِ وَلَوْلَا اِذَا وَ كَانَتْ لَكَانَ كُلّ وَاحِدٍ مِن القَوْلَيْنِ خَبَراً بِنَفْسِهِ ومِثَالُ الشَّرْطِيِّ المُنْفَصِلِ قَوْلُنَا اِمَّا اَنْ يَكُونَ هَذِهِ الزَّاوِيَة حَادَّةً اَوْ منْفَرِجَةً اَوْ قَائِمةً واِذَا حُذِفَ "اِمَّا" وَ "أَو" كَانَتْ هَذِهِ قَضَايَا فَوْقَ وَاحِدَةٍ.

إِشَارَةٌ اِلَى الاِيجَابِ وَالسَّلْبِ

(٣٣) الاْيجَابَ الحَمْلِيُّ هُوَ مِثْلُ قَوْلِنَا الاِنْسَانُ حَيوَانٌ ومَعْنَاهُ اَنَّ الشَّئَ الَّذِى نَفْرِضُهُ فِى الذِّهْنِ اِنْسَاناً كَانَ مَوْجُوداً فِى الاَعْيَانِ أَوْغَيْرَ مَوْجُودٍ فَيَجِبُ اَنْ نَفْرِضَهُ حَيواناً وَنَحْكُمُ عَلَيْهِ بِاَنَّهُ حَيَوَانٌ مِنْ غَيْرِ زِيَادَة مَتَى وَفِى اَيِّ حَالٍ بَلْ عَلَى مَايَعُمُّ المُوَقَّتَ والمُقَيَّدَ وَمُقَابِلَيْهِمَا وَالسَّلْبُ الحَمْلِيُّ هُوَ مِثْلُ قَوْلِنَا الاِنْسَانُ لَيْسَ بِحَجَرٍ وَحَالُهُ تِلْكَ الحَالِ وَالاِيجَابُ المُتَّصِلُ مِثْلُ قَوْلِنَا إِن كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَة فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ اَىْ اِذَا فُرِضَ الْاَوَّلُ مِنْهُمَا المقرون بِه حَرْفُ الشَّرْطِ وَيُسَمَّى المُقَدَّمَ، لَزِمَهُ الثَّانِى المقرُونَ بِه حَرْفُ الجَزَاءِ وَيُسَمَّى التَّالِى اَوْ صَحِبَهُ مِنْ غَيْرِ زِيَادَةِ شَئ آخَرَ بَعْدُ وَالسَّلْبُ المُتَّصِلُ هُوَ مَا يَسْلُبُ هَذَا اللُّزُومَ اَوْ الصُّحْبَةَ مِثْل قَوْلِنَا لَيْسَ إِن كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مَوْجُودٌ، والاِيجَابُ المُنْفَصِلُ مِثْل قَوْلِنَا اِمَّا اَنْ يَكُونَ هَذَا العَدَدُ زَوْجاً وَاِمَّا اَنْ يَكُونَ فَرْداً وَهُوَ الَّذِى يُوجِبُ الاِنْفِصَالَ وَالعِنَادَ، وَالسَّلْبُ المُنْفَصِلُ هُوَ مَا يَسْلُبُ الاِنْفِصَالَ وَالعِنَادَ مِثْلُ قَوْلِنَا لَيْسَ اِمَّا اَنْ يَكُونَ هَذَا العَدَدُ زَوْجاً وَاِمَّا مُنْقَسِمًا بِمُتَسَاوِيَيْنِ.

İşaret
Tekil, Niceliği Belirsiz, Niceliği Belirli

[34] Olumlu veya olumsuz olsun, önerme yüklemli olup öznesi tikel (cüzî) ise, buna tekil (*mahsusâ*) önerme denir. 'Zeyd yazıcıdır', 'Zeyd yazıcı değildir' sözümüz gibi. Önermenin öznesi tümel olup yargının niceliği de -tümellik ve tikelliği demek istiyorum- belirtilmemiş; aksine ihmal edilmiş ve öznenin altına girenlerin hepsi için genel olup olmadığı gösterilmemişse, buna niceliği belirsiz önerme (*mühmele*) denir. 'İnsan hüsrandadır' ve 'insan hüsranda değildir' sözümüz gibi. Eğer öznenin 'elif-lâm (harf-i tarif)' ile belirlenmiş bir isim olması, genel olmasını ve 'lâm-ı tarifi' bırakıp tenvin getirilmesi tekil kılmayı gerektiriyorsa, Arapça'da asla niceliği belirsiz önerme bulunmaz. Bu konu, başka bir dilde aransın. Bu konudaki hakikatin ne olduğuna gelince, bu dilbilgisinin işidir, onu başkasıyla karıştırma. Önermenin öznesi tümel olup, yargının ölçüsü ve öznenin niceliği açıklanmış ise bu önermeye niceliği belirli önerme (*mahsure*) adı verilir. (Yüklemli önermede) yargının genel olduğu açıklanmışsa (buna) tümel (külliye) önerme adı verilir. Bu ise ya olumludur, 'her insan canlıdır' sözümüz gibi; ya da olumsuzdur, 'hiçbir insan taş değildir' sözümüz gibi. Eğer yargı, öznenin bir bölümü için açıklanmış olup geri kalan bölümünü kaplamına almamış veya aksi biçimde almışsa, niceliği belirli olan bu önerme tikeldir (cüziyye); ya olumludur 'bazı insan yazıcıdır' sözümüz gibi ya da olumsuzdur 'bazı insanlar yazıcı değildir' veya 'her insan yazıcı değildir' sözümüz gibi. Zira her iki önermenin anlamı birdir ve olumsuz olmada ikisi de genel değildir. İyi bil ki her ne kadar Arap dilinde elif-lam (*harf-i tarif*) bazen genellik ifade etse de doğrusu o, (şeyin) doğasını belirlemeyi ifade eder. Öyle ise burada 'elif-lam'ın konumu, (niceliği belirleyen) tümelin yerini tutmaz. Görmüyor musun 'insan (el-insan) genel ve türdür' diyorsun da 'her insan genel ve türdür' demiyorsun. Keza 'insan gülendir' diyorsun da 'her insan gülendir' demiyorsun. Bazen elif-lam ile daha önce sözü edilen veya durumu bilinen tikel bir şeye delalet edilir. Böylece sen 'erkek (*er-racūl*)' dersin ve bununla muayyen birini kastedersin, o zaman önerme tekil (*mahsusâ*) olur.

إِشَارَةٌ إِلَى الخُصُوصِ والإِهْمَالِ وَالحَصْرِ

(٣٤) إِذَا كَانَتِ القَضِيَّةُ حَمْلِيَّةً وَمَوْضُوعُهَا شَئ جُزْئِىّ سُمِّيَتْ مَخْصُوصَةً إِمَّا مُوجِبَةً وَإِمَّا سَالِبَةً مِثْل قَوْلِنَا زَيْدٌ كَاتِبٌ، زَيْدٌ لَيْسَ بِكَاتِبٍ وَإِذَا كَانَ مَوْضُوعُهَا كُلِّياً وَلَمْ يُتَبَيَّن كَمِّيَّة هَذَا الحُكْم اَعْنِى الكلية والجزئية بَلْ أُهْمِل فَلَمْ يَدُل عَلَى اَنَّهُ عَامٌ لِجَمِيعِ مَاتَحْتَ المَوْضُوعِ اَوْ غَيْرُ عَامٍ سُمِّيَتْ مُهْمَلَةً مِثْل قَوْلِنَا الإِنْسَانُ فِى خُسْر، لَيْسَ الإِنْسَان فِى خُسْرٍ، فَإِنْ كَانَ ادْخَالُ الاَلِفِ وَاللاَّم يُوجِبُ تَعْمِيماً وتَرْكُهُ وَإِدْخَالُ التَّنْوِينِ يُوجِبُ تَخْصِيصاً فَلَا مُهْمَل فِى لُغَةِ العَرَبِ وَلِيَطْلُب ذَلِكَ فِى لُغَةٍ أُخْرَى وَأَمَّا الحَقُّ فِى ذَلِكَ فَلِصِنَاعَةِ النَّحْوِ وَلَانَخْلِطُهَا بِغَيْرِهَا، وإِذَا كَانَ مَوْضُوعُهَا كُلِّيًا وَبينا قَدْر الحُكْمِ وَكَمِّيَّةُ مَوْضُوعِهِ فَإِنَّ القَضِيَّةَ يُسَمَّى مَحْصُورَةً فَإِنْ كَانَ بين اَنَّ الحُكْمَ عَام سُمِّيَتْ القَضِيَّةُ كُلِّيَةً وَهِىَ إِمَّا مُوجِبَةٌ مِثْلُ قَوْلِنَا كُلُّ إِنْسَانٍ حَيوَانٌ وَإِمَّا سَالِبَةٌ مِثْلُ قَوْلِنَا لَيْس وَلَا وَاحِدٌ مِنَ النَّاسِ بِحَجَرٍ وَإِنْ كَانَ إِنَّمَا بَيْنَ الحُكْم فِى البَعْضِ وَلَمْ يَتَعَرَّضْ لِلْبَاقِى اَوْ تَعْرِضُ بِالخِلَافِ فَالمَحْصُورَة جُزْئِيَّةٌ إِمَّا مُوجِبَةٌ كَقَوْلِنَا بَعْضُ النَّاسِ كَاتِبٌ وَإِمَّا سَالِبَةٌ كَقَوْلِنَا لَيْسَ بَعْضُ النَّاسِ بِكَاتِبٍ اَوْ لَيْسَ كُلُّ إِنسَانٍ بِكَاتِبٍ فَإِنَّ فَحْوَاهُمَا وَاحِدٌ وَلَيْسَا يَعُمَّانِ فِى السَّلْبِ وَاعْلَمْ اَنَّهُ وَإِنْ كَانَ فِى لُغَةِ العَرَبِ قَدْ يُدَلُّ بِالاَلِفِ وَاللاَّمِ عَلَى العُمُومِ فَإِنَّهُ قَدْ يَدُلُّ بِهِ علَى تَعْيِينِ الطَّبِيعَةِ فَهُنَاكَ لَا يَكُونُ مَوْقِعُ الاَلِفِ وَاللاَّمِ هُوَ مَوْقِعَ كُلّ، اَلاَتَرَى اَنَّكَ تَقُولُ الإِنْسَانُ عَامٌ وَنَوْعٌ وَلَاتَقُولُ كُلُّ إِنْسَانٍ عَامٌ وَنَوْعٌ وَتَقُولُ الإِنْسَانُ هُوَ الضَّحَّاكُ وَلَاتَقُولُ كُلُّ إِنْسَانٍ هُوَ الضَّحَّاكُ وَقَدْ يَدُلُّ بِهِ عَلَى جُزْؤِىٍّ جَرَى ذِكْرُهُ اَوْ عُرِفَ حَالُهُ فَتَقُولُ الرَّجُلُ ونَعْنِى بِهِ وَاحِداً بِعَيْنِهِ وتَكُونُ القَضِيَّةُ حِينَئِذٍ مَخْصُوصَةً،

İyi bil ki, 'her', 'bazı', 'hiçbiri değil', 'tümü değil', 'bazısı değil' ve bunlara benzeyen tümel olumludaki 'tüm', 'hepsi' ve tümel olumsuzdaki Farsça 'hiç' gibi niceliği belirleyen sözcüklere nicelik eklemleri (sûr) denir.

İşaret
Niceliği Belirsiz Önermenin Hükmü

[35] İyi bil ki, niceliği belirsiz (mühmel) önerme, genel olmayı gerektirmez. Çünkü bu önermede ancak tümel veya tikel olarak ele almaya uygun olan bir doğa zikredilir. Zira bir ipucu (karine) olmaksızın sadece (niceliği belirsiz önermeyi) yalın olarak ele almak, onu tümel kılmayı gerektirmez. Eğer bu durum onun tümel ve genel olmasını gerekli kılsaydı, insanın doğası da genel olmayı gerektirirdi. Bu takdirde şahıs olan insan olurdu, ancak onun tümel olarak ele alınması uygun düşmezdi. Oysa burada yargı yine tikeldir. Çünkü bütüne/külle yüklenen, bir kısma/cüz'e yüklenendir. Olumsuzlanan da böyledir. O da tikel olarak ele alınmaya uygundur. Öyle ise (olumlu-olumsuz) her iki durumda da onun tikel olduğuna hükmetmek doğru olur. Buna göre niceliği belirsiz önerme, tikel önerme gücündedir. Önermenin açıkça tikel yargı olması, tümel yargı olmasına engel değildir. Dolayısıyla bir şeyin bir kısmı hakkında hüküm verilince, buradan geri kalanının üzerine tersi bir hükmün verilmesi gerekmez. Sonuç olarak, niceliği belirsiz önermenin, açıkça tikel gücünde olmakla birlikte tümel olmasına asla bir engel yoktur.

İşaret
Şartlı Önermelerin Niceliğinin Belirliliği ve Belirsizliği

[36] Şartlı önermelerde de (nicelik) bazen belirli veya belirsiz olarak bulunabilir. 'Her ne zaman güneş doğar ise gündüz vardır ve dâima sayı ya çift ya da tektir' dediğinde önermenin niceliğini tümel olumlu olarak belirlemiş olursun. 'Hiçbir zaman güneş doğar ise gece var değildir veya hiçbir zaman ya güneş doğmuş veya gündüz var değildir' dediğinde

وَاعْلَمْ اَنَّ اللَّفْظَ الحَاصِرَ يُسَمَّى سُوراً مِثْلَ كُلّ و بَعض ولَاوَاحِد وَلَاكُلّ ولَابَعْض وَمَايَجْرِى هَذَا المَجْرَى مِثْلُ طُراً وَاَجْمَعِينَ فِي الكُلِّى المُوجِبِ وَمِثْل هِيج بِالفَارِسِيَّةِ فِى الكُلِّى السَّالِبِ.

إِشَارَةٌ اِلَى حُكْمِ المُهْمَلِ

(٣٥) وَاعْلَمْ اَنَّ المُهْمَلَ لَيْسَ يُوجِبُ التَّعْمِيمَ لِاَنَّهُ اِنَّمَا يُذْكَرُ فِيهِ طَبِيعَةٌ تَصْلُحُ اَنْ تُؤْخَذَ كُلِّيَةً وتَصْلُحُ اَنْ يُؤْخذَ جُزْؤِيَّة فَاَخَذُهَا السَّاذِجُ بِلَا قَرِينَةٍ مِمَّا لَا يُوجِبُ اَنْ يَجْعَلَهَا كُلِّيَة وَلَوْ كَانَ ذَلِكَ يَقْضِى عَلَيْهَا بِالكُلِّيَةِ وَالعُمُومِ لَكَانَتْ طَبِيعَةُ الْاِنْسَانِ يَقْتَضِى اَنْ يَكُونَ عَامَّةً فَمَا كَانَ الشَّخْصُ يَكُونُ اِنْسَاناً لَكِنَّهَا لَمَّا كَانَتْ تَصْلُحُ اَنْ تُؤْخَذَ كُلِّيَةً وهُنَالِكَ تَصْدُقُ جُزْئِيَّةً اَيْضًا فَاِنَّ المَحْمُولَ عَلَى الكُلِّ مَحْمُولٌ عَلَى البَعْضِ وَكَذَلِكَ المَسْلُوبُ وتَصْلُحُ اَنْ تُؤخَذَ جُزْئِيَّةً فَفِى الحَالَيْنِ تَصْدُقُ الحُكْمُ بِهَا جُزْئِيّاً فَالمُهْمَلَةُ فِى قُوَّة الجُزْئِيَّةِ وَكَوْنُ القَضِيَةِ جُزْئِيَّة الصِّدْقِ تَصْرِيحاً لَا يَمْنَعُ اَنْ يَكُونَ مَعَ ذَلِكَ كُلِّيَةَ الصِّدْقِ فَلَيْسَ اِذَا حُكِمَ عَلَى البَعْضِ بِحُكْمٍ يَجِبُ مِنْ ذَلِكَ اَنْ يَكُونَ البَاقِى بِالخِلَافِ فَالمُهْمَلُ وَاِنْ كَانَ تَصْرِيحه فِى قُوَّةِ الجُزْؤِيّ فَلَا مَانِع اَنْ تَصْدُقَ كُلِّياً.

إِشَارَةٌ اِلَى حَصْرِ القَضَايَا الشَّرْطِيَّةِ واِهْمَالِهَا

(٣٦) وَالشَّرْطِيَّاتُ اَيْضًا قَدْ يُوجَدُ فِيهَا اِهْمَالٌ وَحَصْرٌ، فَاِنَّكَ اِذَا قُلْتَ كُلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ اَوْ قُلْتَ دَائِماً اِمَّا اَنْ يَكُونَ العَدَدُ زَوْجاً اَوْ يَكُونَ فَرْداً فَقَدْ حَصَرْتَ الحَصْرَ الكُلِّى المُوجِبَ وَاِذَا قُلْتَ لَيْسَ اَلْبَتَّةَ اِذَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مَوْجُودٌ اَوْ قُلْتَ لَيْسَ اَلْبَتَّةَ اِمَّا اَنْ تَكُونَ الشَّمْسُ طَالِعَةً وَاِمَّا اَنْ يَكُونَ النَّهَارُ مَوْجُوداً

önermenin niceliğini tümel olumsuz olarak belirlemiş olursun. 'Bazen güneş doğmuş ise gök bulutludur' veya 'bazen evde ya Zeyd ya da Amr vardır' dediğinde önermenin niceliğini tikel olumlu olarak belirlemiş olursun. 'Her ne zaman güneş doğar ise gökyüzü aydınlık olacak değildir' veya dâima 'sıtma ateşi ya safra ya da kanla ilgili olacak değildir' dediğinde önermenin niceliğini tikel olumsuz olarak belirlemiş olursun.

İşaret
Şartlı Önermelerin Yüklemli Önermelerden Yapılması

[37] Bilinmesi gerekir ki, şartlı önermelerin hepsi, öncelikle basit parçalara değil, yüklemli önermelere ayrılır. İlk çözümlemede öncelikle basit veya basit gücünde olan parçalara çözülen ise yüklemli önermelerdir. Yüklemli (önermenin) iki parçası ya basit olur 'İnsan, yürüyendir' sözümüz gibi ya da basit gücünde olur 'düşünen ölümlü canlı, yürüyendir veya iki ayağıyla yer değiştirendir' sözümüzdeki gibi. Bu (son önermenin parçaları) basit gücündedir. Zira bununla, varlığı veya anlamı açısından, tek bir lafızla gösterilmesi mümkün olan tek bir şey kastedilmektedir.

İşaret
Udûl ve Tahsil

[38] Bazen (önerme), olumsuzluk edatının başkasıyla birleştirilmesi suretiyle yapılır. 'Zeyd görmeyendir' diyenin sözü gibi. 'Görmeyen' (ifadesi) ile kör olan veya ondan daha genel bir anlam kastedilir. Kısaca burada yaptığın, gören (basîr) ve benzerleriyle beraber olan '...meyen'i (ğayr) tek bir şey gibi kabul edip sonra da onu olumlu veya olumsuz yapmandır. Böylece '...meyen', kısacası olumsuzluk edatı, yüklemin bir parçası olur. Bu durumda toplamı (yüklem+...meyen) olumlu yaparsan olumlu, olumsuz yaparsan olumsuz olur: 'Zeyd görmeyen değildir' dediğin gibi. Her yüklemli önermenin hakikatinin şu olduğu bilinmelidir: Bu önermede yüklem ve özne anlamıyla birlikte

فَقَدْ حَصَرْتَ الحَصْرَ الكُلِّيَ السَّالِبَ، وَاِذَا قُلْتَ قَدْ يَكُونُ اِذَا طَلَعَتِ الشَّمْسُ فَالسَّمَاءُ مُتَغَيِّمَةٌ اَوْ قُلْتَ قَدْ يَكُونُ اِمَّا اَنْ يَكُونَ فِي الدَّارِ زَيْدٌ وَاِمَّا اَنْ يَكُونَ فِيهَا عَمْرٌ وَفَقَدْ حَصَرْتَ الحَصْرَ الجُزْؤِيَّ المُوجِبَ، وَاِذَا قُلْتَ لَيْسَ كُلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالسَّمَاءُ مُضحية اَوْ قُلْتَ لَيْسَ دَائِماً اِمَّا اَنْ يَكُونَ الحُمَّى صَفْرَاوِيَّةً وَاِمَّا دَمَوِيَّةً فَقَدْ حَصَرْتَ الحَصْرَ الجُزْؤِيَّ السَّالِبَ.

إِشَارَةٌ اِلَى تَرْكِيبِ الشَّرْطِيَّاتِ مِنَ الحَمْلِيَّاتِ

(٣٧) يَجِبُ اَنْ تَعْلَمَ اَنَّ الشَّرْطِيَّاتِ كُلَّهَا يَنْحَلُّ اِلَى الحَمْلِيَّاتِ وَلَا يَنْحَلُّ فِي اَوَّلِ الاَمْرِ اِلَى اَجْزَاءٍ بَسِيطَةٍ وَاِمَّا الحَمْلِيَّاتُ فَاِنَّهَا هِيَ الَّتِي تَنْحَلُ اِلَى البَسَائِطِ اَوْ مَا فِي قُوَّةِ البَسَائِطِ اَوَّل اِنْحِلَالِهَا، وَالحَمْلِيَّةُ اِمَّا اَنْ يَكُونَ جُزْآهَا بَسِيطَيْنِ كَقَوْلِنَا الاِنْسَانُ مَشَّاءٌ اَوْ فِي قُوَّةِ البَسِيطِ كَقَوْلِنَا الحَيَوَانُ النَّاطِقُ المَائِتُ مَشَّاءٌ اومُنْتَقِلٌ بِنَقْلِ قَدَمَيْهِ، وَاِنَّمَا كَانَ هَذَا فِي قُوَّةِ البَسِيطِ لِاَنَّ المُرَادَ بِهِ شَيْءٌ وَاحِدٌ فِي ذَاتِهِ اَوْ مَعْنَى يُمْكِنُ اَنْ يَدُلَّ عَلَيْهِ بِلَفْظٍ وَاحِدٍ.

إِشَارَةٌ اِلَى العُدُولِ وَالتَّحْصِيلِ

(٣٨) وَرُبَّمَا كَانَ التَّرْكِيبُ مِن حَرْفِ السَّلْبِ مَعَ غَيْرِهِ كَمَنْ يَقُولُ زَيْدٌ هُوَ غَيْرُ بَصِيرٍ وَيُعْنَى بِغَيْرِ البَصِيرِ الاعمى اَوْ مَعْنَى اَعَمَّ مِنْهُ وَبِالجُمْلَةِ اَنْ تَجْعَلَ الغَيْرَ مَعَ البَصِيرِ وَنَحْوَهُ كَشَيْءٍ وَاحِدٍ ثُمَّ يُثْبِتَهُ اَوْ يَسْلُبُهُ فَيَكُونُ الغَيْرُ وَبِالجُمْلَةِ حَرْفُ السَّلْبِ جُزْءًا مِنَ اَلمَحْمُولِ فَاِنْ اَثْبَتَ المَجْمُوعَ كَانَ اِثْبَاتاً وَاِنْ سَلَبَتَهُ كَانَ سَلْباً كَمَا تَقُولُ زَيْدٌ لَيْسَ غَيْرُ بَصِيرٍ وَيَجِبُ اَنْ تَعْلَمَ اَنَّ حَقَّ كُلِّ قَضِيَّةٍ حَمْلِيَّةٍ اَنْ يَكُونَ لَهَا مَعَ مَعْنَى المَحْمُولِ وَالمَوْضُوعِ

onların arasını birleştiren üçüncü bir anlam daha vardır. Anlam sayısınca, uygun bir lafız istendiğinde, bu üçüncü anlam, (önermede) kendisine delalet eden üçüncü bir lafzı hakeder. Bazı dillerde bu (üçüncü) lafız atılır. Nitekim Arap dilinde zaman zaman temelden atılır; 'Zeyd yazıcıdır' (Zeydün kâtibun) sözümüz gibi. Oysa bu ifadenin; 'Zeyd o yazıcıdır' (Zeydün hüve kâtibun) şeklinde olması gerekir. Bazı dillerde onu atma imkânı yoktur. Farsça'da 'Zeyd yazıcıdır' dediğimizdeki 'dır' (anlamına) gelen ve aslî bir sözcük olan 'est' lafzı gibi. İşte bu lafza 'bağ' (rabıta, copula) denir. Bağın başına olumsuzluk edatı getirilip mesela 'Zeyd gören değildir' denildiğinde, olumlu önermeye olumsuzluk girdirilmiş, böylece (önermenin) olumluluğu kaldırılıp olumsuz yapılmış olur. Olumsuzluk edatının başına bağ getirildiğinde, onu yüklemin bir parçası yapar ve böylece önerme olumlu olur. 'Zeyd, o görmeyendir' (Zeydün hüve gayru basîr) sözün gibi. Bazen 'Zeyd, o görmeyen değildir' (Zeydün leyse hüve gayru basîr) sözün gibi olumsuzluk edatı katlanır. (Olumsuzluk edatlarından) birincisi, olumsuz kılmak için bağdan önce gelmiştir, ikincisi de onu yüklemin bir parçası kılmak üzere bağdan sonra gelmiştir. İşte yüklemi böyle olan önermeye ma'dule, müteğayyire ve gayrı muhassala denir. Bu durum aynı şekilde özne bakımından da geçerlidir. Dolayısıyla 'ma'dule', sahip olma (meleke) mukabili olan yokluğu veya başka bir şeyi gösterir ki böylece görmeyen; ya yalnızca köre ya da gözünü yitiren her canlıya delalet eder. (Görmeyi yitirme) ister doğal olsun, ister daha genel bir şeyden dolayı olsun bunu açıklamak mantıkçının işi değildir; aksine her bir dile göre dilbilimcinin işidir. Ancak mantıkçının yapması gereken, olumsuzluk edatı bağdan sonra geldiğinde veya ne şekilde olursa olsun bağla birlikte bulunduğunda, doğru veya yanlış olsun, önermeyi olumlamaktır (ispât). Olumlama ancak, vehim veya varlıkta temessül eden sabit bir şey üzerine mümkün olur. Dolayısıyla o şeyin sabit olmasına göre hüküm de olumlu olur. Olumsuzluk da aynı şekilde sabit olmayan şey için uygun olur. Onun sabit olmaması ister zorunlu ister zorunsuz olsun (farksızdır).

مَعْنَى الاِجْتِمَاعِ بَيْنَهُمَا وَهُوَ ثَالِث مَعْنَيْهِمَا وَاِذَا تُوخّى اَنْ يُطَابِقَ بِاللَّفْظِ
المَعْنَى بعَدَدِهِ اِسْتَحَقَّ هَذَا الثَّالِثَ لَفْظاً ثَالِثاً يَدُلُّ عَلَيْهِ، وَقَد يُحْذَفُ ذَلِكَ
فِى لُغَاتٍ كَمَا يُحْذَفُ تَارَةً فِى لُغَةِ العَرَبِ الأَصْلِيَّةِ كَقَوْلِنَا زَيْدٌ كَاتِبٌ
وَحَقُّهُ زَيْدٌ هُوَ كَاتِبٌ وَقَدْ لَايُمْكِنُ حَذْفُهُ فِى بَعْضِ اللُّغَاتِ كَمَا فِى
الفَارِسِيَّةِ الاَصْلِيَّةِ "أَسْت" فِى قَوْلِنَا زَيْد دَبِيرَاسْت وَهَذِهِ اللَّفْظَة يُسَمَّى
رَابِطَةً فَاِذَا أُدْخِلَ حَرْفُ السَّلْبِ عَلَى الرَّابِطَةِ فَقِيلَ مَثَلاً زَيْدٌ لَيْسَ هُوَ
بَصِيرًا فَقَدْ دَخَلَ النَّفْىُ عَلَى الاِيجَابِ فَرَفْعُهُ وَسَلبهُ وَاِذَا دَخَلَتِ الرَّابِطَة
عَلَى حَرْفِ السَّلْبِ جَعَلَتْهُ جُزْءًا مِنَ المَحْمُولِ وَكَانَتْ القَضِيَّةُ اِيجَاباً مِثْلُ
قَوْلِكَ زَيْدٌ هُوَ غَيْرُ بَصِيرٍ وَرُبَّمَا يُضَاعَفُ فِى مِثْلِ قَوْلِكَ زَيْدٌ لَيْسَ هُوَ غَيْرُ
بَصِيرٍ فَكَانَتْ الاولَى دَاخِلَةً عَلَى الرَّابِطَةِ لِلسَّلْبِ وَالثَّانِيَةُ دَاخِلَةً عَلَيْهَا
الرَّابِطَةُ جَاعِلَةً اِيَّاهَا جُزْاً مِنَ المَحْمُولِ وَالقَضِيَّةُ الَّتِى مَحْمُولُهَا هَكَذَا
يُسَمَّى مَعْدُولَةً وَمُتَغَيِّرَةً وَغَيْرُ مُحَصَّلَةٍ وَقَدْ يُعْتَبَرُ ذَلِكَ فِى جَانِبِ
المَوْضُوعِ اَيْضًا فَاَمَّا اَنَّ المَعْدُولَ يَدُلُّ عَلَى العَدَمِ المُقَابِلِ لِلْمَلَكَةِ اَوْ عَلَى
غَيْرِهِ حَتَّى يَكُونَ غَيْرَ بَصِيرٍ اِنَّمَا يَدُلُّ عَلَى الاَعْمَى فَقَطْ اَوْ عَلَى كُلِّ فَاقِدٍ
لِلْبَصَرِ مِنَ الحَيَوَانِ وَلَوْ طَبْعاً اَوْ مَاهُوَ اَعَمُّ مِنْ ذَلِكَ فَلَيْسَ بَيَانُهُ عَلَى
المَنْطِقِى بَلْ عَلَى اللُّغَوِى بِحَسَبِ لُغَةٍ لُغَةٍ وَاِنَّمَا يَلْزَمُ المَنْطِقِى أَنْ يَضَعَ اَنَّ
حَرْفَ السَّلْبِ اِذَا تَأَخَّرَ عَنِ الرَّابِطَةِ اَوْ كَانَ مَرْبُوطاً بِهَا كَيْفَ كَانَ فَالقَضِيَّةُ
اِثْبَاتٌ صَادِقَةً كَانَتْ اَوْ كَاذِبَةً وَاَنَّ الاِثْبَاتَ لَا يُمْكِنُ اِلَّا عَلَى ثَابِتٍ مُتَمَثِّلٍ
فِى وُجُودٍ اَوْ وَهْمٍ فَيَثْبُتُ عَلَيْهِ الحُكْمُ بِحَسَبِ ثَبَاتِهِ وَاَمَّا النَّفْىُ فَيَصِحُّ
اَيْضًا مِنْ غَيْرِ الثَّابِتِ كَانَ كَوْنُهُ غَيْرَ ثَابِتٍ وَاجِباً اَوْ غَيْرَ وَاجِبٍ.

İşaret
Şartlı Önermeler

[39] İyi bil ki: bitişik/muttasıl ve ayrışık/munfasıl şartlı önermeler; bazen yüklemlilerden, bazen şartlılardan, bazen de (bu ikisinin) karışımından yapılır. 'Eğer her ne zaman güneş doğar ise gündüz var olur ise ya güneş doğmuştur ya da gündüz var değildir' dediğinde, şüphesiz bitişik ve ayrışık iki önermeden bitişik bir önerme yapmış olursun. Yine 'ya güneş doğarsa gündüz vardır ya da güneş doğarsa gece yoktur' dediğinde, iki bitişik önermeden bir ayrışık önerme yapmış olursun. 'Bu bir sayı ise bu sayı ya çift ya da tektir' dediğinde de bir yüklemli, bir ayrışık önermeden bitişik önerme yapmış olursun. Bunun gibi diğer kısımları kendi kendine sıralamak da sana düşer. Ayrışık (şartlı) önermelerden birisi hakikidir, ki o kendisinde 'ya/ya da' ile durumun kesinlikle (bölümlenen) kısımlardan birinin dışında kalmayacağı, dahası bunlardan yalnızca birinde bulunacağı kastedilen önermedir. Ayrışma bazen iki parça, bazen daha fazla, bazen de sayısızca olabilir. (Ayrışık önermelerden) bir kısmı da hakiki olmayanlardır. Şöyle ki; bu önermede 'ya/ya da' ile (bölümlenen) kısımların (tümünden) dışta kalmayı değil, yalnızca (ikisinin) bir araya toplanmasını önleyen anlamı kastedilir. 'Bu şey, ağaç hayvandır diyene, bu şey ya hayvandır ya da ağaçtır' diye cevap vermen gibi. Buna benzeyenlerin hepsi de böyledir. (Ayrışık önermelerden) bir kısmı da onda 'ya/ya da' ile (bölümlenen) kısımlardan ikisinin bir araya gelmesi caiz ise de dışta kalmanın önlenmesi murad edilendir. Bu ise, çözümlenmesi, hakikinin ayrışanlarından herhangi bir parçanın hazfedilip, ona eşit olmayan daha genel olan lazımının getirilmesine götüren bütün (ayrışık şartlı) önermelerdir. Örneğin 'Zeyd ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur' sözleri gibi. Yani (ya denizdedir) 'ya da denizde değildir' olur. Ona (ya da denizde değildir'e) 'suda boğulmuyordur' lazım gelir. İlk örnekte (bu ya hayvandır ya da ağaçtır) varid olan, ancak çelişik/nakiz ile -çelişiğin lazımı ile değil- mümkün olur. Dolayısıyla sadece toplanmayı engeller dışta kalmayı değil. Bu ise (son zikredilen Zeyd ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur) dışta kalmayı engeller ama toplanmayı engellemez. Hakiki olmayan ayrışık önermelerin başka sınıfları olabilirse de,

إِشَارَةٌ إِلَى القَضَايَا الشَّرْطِيَّةِ

(٣٩) اِعْلَمْ اَنَّ المُتَّصِلَاتِ وَالمُنْفَصِلَاتِ مِنَ الشَّرْطِيَّاتِ قَدْ تَكُونُ مُؤَلَّفَةً مِن حَمْلِيَّاتٍ وَمِنْ شَرْطِيَّاتٍ وَمِنْ خَلْطٍ، فَاِنَّكَ اِذَا قُلْتَ اِنْ كَانَ كُلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ فَاِمَّا اَنْ يَكُونَ الشَّمْسُ طَالِعَةً وَاِمَّا اَنْ لَايَكُونَ النَّهَارُ مَوْجُوداً فَقَدْ رَكَّبْتَ مُتَّصِلَةً مِنْ مُتَّصِلَةٍ وَمُنْفَصِلَةٍ وَاِذَا قُلْتَ اِمَّا اَنْ يَكُونَ اَنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُودًا وَاِمَّا اَنْ يَكُونَ اَنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَاللَّيْلُ مَعْدُومٌ فَقَدْ رَكَّبْتَ المُنْفَصِلَةَ مِنْ مُتَّصِلَتَيْنِ وَاِذَا قُلْتَ اِنْ كَانَ هَذَا عَدَداً فَهُوَ اِمَّا زَوْجٌ وَاِمَّا فَرْدٌ فَقَدْ رَكَّبْتَ المُتَّصِلَةَ مِنْ حَمْلِيَّةٍ وَمِنْ مُنْفَصِلَةٍ وَكَذَلِكَ عَلَيْكَ اَنْ تَعُدَّ مِنْ نَفْسِكَ سَائِرَ الاقْسَامِ وَالمُنْفَصِلَاتُ مِنْهَا حَقِيقَةٌ وَهِيَ الَّتِي يُرَادُ فِيهَا بِاِمَّا أَنَّهُ لَا يَخْلُو الاَمْرُ مِنْ اَحَدِ الاَقْسَامِ اَلْبَتَّةَ بَلْ يُوجَدُ وَاحِدٌ مِنْهَا فَقَطْ فَرُبَّمَا كَانَ الاِنْفِصَالُ اِلَى جُزْئَيْنِ وَرُبَّمَا كَانَ اِلَى اَكْثَرَ وَرُبَّمَا كَانَ غَيْرَ دَاخِلٍ فِي الحَصْرِ وَمِنْهَا غَيْرُ حَقِيقِيَّةٍ مِثْلُ الَّذِي يُرَادُ فِيهَا بِاِمَّا مَعْنَى مَنْعِ الجَمْعِ فَقَطْ دُونَ مَنْعِ الخُلُوِّ عَنِ الاَقْسَامِ مِثْلُ قَوْلِكَ فِي جَوَابِ مَنْ يَقُولُ اَنَّ هَذَا الشَّيْءَ حَيَوَانٌ شَجَرٌ أَنَّهُ اِمَّا اَنْ يَكُونَ حَيَوَاناً وَاِمَّا اَنْ يَكُونَ شَجَراً وَكَذَلِكَ جَمِيعُ مَا يُشْبِهُهُ وَمِنْهَا مَا يُرَادُ فِيهَا بِاِمَّا مَنْعُ الخُلُوِّ عَنِ الأَقْسَامِ وَاِنْ كَانَ يَجُوزُ اِجْتِمَاعُهُمَا وَهُوَ جَمِيعُ مَا يَكُونُ تَحْلِيلُهُ يُؤَدِّي اِلَى حَذْفِ جُزْءٍ مِنَ الاِنْفِصَالِ الحَقِيقِي وَاِيرَادِ لاَزِمِهِ اِذَا لَمْ يَكُنْ مُسَاوِياً لَهُ، بَلْ أَعَمَّ مِثْلُ قَوْلِهِمْ اِمَّا اَنْ يَكُونَ زَيْدٌ فِي البَحْرِ وَاِمَّا اَنْ لَايَغْرَقَ اَيْ وَاِمَّا اَنْ لَايَكُونَ فِي البَحْرِ وَيَلْزَمُهُ اَنْ لَايَغْرَقَ وَأَمَّا المِثَالُ الاَوَّلُ فَقَدْ كَانَ المُورَدُ مَا اِنَّمَا يُمْكِنُ مَعَ النَّقِيضِ لَيْسَ مَا يَلْزَمُ النَّقِيضِ وكَانَ يَمْنَعُ الجَمْعَ وَلَا يَمْنَعُ الخُلُوَّ وَهَذَا يَمْنَعُ الخُلُوَّ وَلَايَمْنَعُ الجَمْعَ وَقَدْ تَكُونُ لِغَيْرِ الحَقِيقِي اَصْنَافٌ اُخر

burada zikrettiklerimiz yeterlidir. Bitişik önermelerin, niceliğin belirliliği ve belirsizliği, tenakuz/çelişki ve döndürme gibi konulardaki durumunu, yüklemli önermelerdeki gibi, önbitişeni özne, ardbitişeni yüklem gibi kabul ederek, ele almak sana düşer.

İşaret
Önermelere İlişerek Niceliğin Belirlenmesi ve Benzeri Konularda Onlara Özel Değerler Kazandıran Yapılar

[40] Bazen yüklemli önermelerin başına 'yalnızca' lafzı eklenip 'yalnızca insan canlıdır ve yalnızca bazı insanlar yazıcıdır' denilir. Bu durumda, daha önce salt yüklemin iktiza etmediği ziyade bir anlam tabi olur. Çünkü önermeye yapılan bu ekleme, yüklemi özneye eşit veya yalnızca ona özgü kılar. Bunun gibi, Arap dilinde elif lam'ı (harf-i tarif kullanarak) 'insan, gülendir (el-insan hüve ed-dahhâk)' dersin ve bununla yüklemin özneye eşit olduğunu gösterirsin. Aynı şekilde, 'yalnızca insan canlı değildir' veya 'insan, gülen değildir' derken, (yukarıdaki örneklerde geçen) iki olumlu önermedeki ilk delaletin olumsuzluğu gösterilir. Ve yine 'insan ancak düşünendir' dediğinde bundan iki manadan birisi anlaşılır: Birincisi; insan olmanın düşünen olmaktan başka bir anlamı olmadığı ve insan olmaktan başka bir anlamı iktiza etmediğidir. İkincisi; düşünmeyen insan yoktur, aksine her insan düşünendir. Ayrıca şartlı (önermelerde) 'gündüz var olduğu sürece güneş doğmuştur' der ve bu durum, bitişik önerme olumlu olmakla birlikte ardbitişenin kabul ve varsayımı için önbitişenin kabul edilip varsayılması gerektiğini gösterir. Bunun gibi 'gündüz ancak güneş doğmuş ise vardır' der ve bununla 'her ne zaman gündüz var ise güneş doğmuştur' demek istersin. Bu söz, anlamın niceliğinin belirliliğini ifade eder. 'Gündüz var değildir ki güneş doğmuş olsun' dediğinde bu da önceki (anlama) yakındır. Yine, 'bu sayı, kendisi tek iken karesi çift olmayandır' dediğinde bu sözün, 'bu sayı ya karesi çift olmayandır ya da tek olmayandır' sözün gücündedir.

وَفِيمَا اَوْرَدْنَاهُ هَا هُنَا كِفَايَةٌ وَيَجِبُ عَلَيْكَ اَنْ تَجْرِى اَمْرَ الْمُتَّصِلِ فِى الْحَصْرِ وَالاِهْمَالِ وَالتَّنَاقُضِ وَالْعَكْسِ مَجْرَى الْحَمْلِيَّاتِ عَلَى اَنْ يَكُونَ الْمُقَدَّمُ كَالْمَوْضُوعِ وَالتَّالِى كَالْمَحْمُولِ.

إِشَارَةٌ إِلَى هَيْئَاتٍ تَلْحَقُ الْقَضَايَا وَتَجْعَلُ لَهَا أَحْكَاماً خَاصَّة فِى الْحَصْرِ وَغَيْرِهِ

(٤٠) اِنَّهُ قَدْ يُزَادُ فِى الْحَمْلِيَّاتِ لَفْظَة اِنَّما فَيُقَال اِنَّما يَكُونُ الْاِنْسَان حَيَواناً وانَّما يَكُونُ بَعْضُ النَّاسِ كَاتِباً فَيَتَّبِعُ ذَلِكَ زِيَادَة فِى الْمَعْنَى لَمْ يَكُن مُقْتَضَاه قَبْل هَذِهِ الزِّيَادَة لِمُجَرَّدِ الْحَمْلِ لاَنَّ هَذِهِ الزِّيَادَة تَجْعلُ الْحَمْلَ مُسَاوِياً اَوْ خَاصّاً بالمَوْضُوع وَكذَلِكَ قَد تَقُولُ إنَّ الاِنْسَان هُوَ الضَّحَّاكُ بالْاَلِفِ وَاللَّامِ فِى لُغَةِ العَرَب فَيَدُلُّ عَلَى اَنَّ الْمَحْمُولَ مُساوٍ لِلْمَوْضُوع وَكذَلِكَ تَقُولُ لَيْسَ انَّما يَكُونُ الْاِنْسَان حَيَواناً اَوْ تَقُولُ لَيْسَ الاِنْسَان هُوَ الضَّحَّاكُ وَيَدُلُّ عَلَى سَلْبِ الدِّلَالَةِ الاُولَى فِى الْاِيجَابَيْن وَتَقُولُ اَيْضا لَيْسَ الاِنْسَان اِلَّا النَّاطِق فَيُفْهَم مِنْهُ أَحَدُ مَعْنَيَيْن أَحَدهُمَا اَنَّهُ لَيْسَ مَعْنَى الاِنْسَان اِلَّا مَعْنَى النَّاطِق ولَيْسَ يَقْتَضِى الاِنْسَانِيَّةُ مَعْنَى آخَرَ وَالثَّانِى انَه لَيْسَ يُوجَد انسان غَيْرُ نَاطِق بَلْ كُلّ انسَانٍ نَاطِقٌ، وَتَقُولُ فِى الشَّرْطِيَّاتِ اَيْضا لَما كَانَ النَّهار راهِنًا كَانَتِ الشمس طَالِعَةً وَهَذَا يَقْتَضِى مَعَ اِيجَابِ الْاِتِّصَال دِلَالَةً تَسْلِيمُ الْمُقَدَّم وَوَضْعه لِيَتَسَلَّم مِنْهُ وَضْعُ التَّالِى وَكَذَلِكَ تَقُولُ لَيْسَ يَكُون النَّهارُ مَوْجوداً إلّا والشَمْسُ طَالِعَة تُرِيد بِه كُلَّمَا كَانَ النَهارُ مَوْجُوداً فَالشَمْسُ طَالِعَةٌ فَيُفِيدُ هَذَا الْقَوْلُ حَصراً فِى الفَحوَى، وَتَقُولُ اَيْضا لَا يَكُون النَّهَارُ مَوجُوداً اَوْ تكُونَ الشمسُ طَالِعةً فهُوَ قَرِيب مِن ذَلِكَ، وَتَقُول اَيْضا لَا يَكُون هَذَا العَدَد زَوْج المُرَبَّع وهُوَ فَرْد قُوّة قَوْلك اِمَّا اَنْ لَايَكُون هَذَا العَدَد زَوْجُ المُرَبّع وَاِمَّا اَنْ لَايَكُون فَرْدا.

İşaret
Önermelerin Şartları

[41] Yüklemli, bitişik ve ayrışık şartlı önermelerde görelilik durumunu gözetmen gerekir. Örneğin 'C, babadır' dediğinde kimin babası olduğu gözetilmelidir. 'Zaman', 'mekân', ve 'şart' da böyledir. Örneğin 'her hareket eden değişendir' denildiğinde hareket ettiği sürece (böyle olduğu) göz önüne alınmalıdır. Keza parça ve bütünün, kuvve ve fiilin durumları da dikkate alınmalıdır. Zira 'içki sarhoş edicidir' denildiğinde bilkuvve mi bilfiil mi olduğu veya az bir parçası mı ya da büyük bir miktar mı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu anlamların ihmal edilmesi pek çok yanılgıya yol açar.

إِشَارَةٌ اِلَى شُرُوطِ القَضَايَا

(٤١) يَجِبُ اَنْ تُرَاعِى فِى الحَمْل وَالْاِتِّصَالِ وَالْاِنْفِصَال حَالَ الاِضَافَةِ مِثْل اَنَّه اِذَا قِيلَ "ج" هُوَ وَالِدٌ فَلْيُرَاع لِمَنْ وكَذَلِكَ الْوَقْتَ وَالْمَكَانَ وَالشَّرْطَ مِثْل اَنَّهُ اِذَا قِيلَ كُلّ مُتَحَرِّك مُتَغيّر فَلْيُرَاع مَادَامَ مُتَحَرِّكاً وَكَذَلِكَ لِيُرَاعَ حَالَ الْجُزْءِ وَالْكُلّ وَحَالَ القُوَّةِ وَالْفِعْلِ فَاِنَّهُ اِذَا قِيلَ اَنَّ الْخَمْرَ مُسْكِرٌ فَلْيُرَاع أَبِالْقُوَّةِ اَوْ بِالفِعْل وَالْجُزْء اليسِير اَوْ الْمَبْلَغُ الْكَثِيرُ فَاِنَّ اِهْمَالَ هَذِهِ الْمَعَانِى مِمَّا يُوقِعُ غَلَطاً كَثِيراً.

DÖRDÜNCÜ NEHİC

ÖNERMELERİN MADDESİ ve KİPLERİ

İşaret
Önermelerin Maddesi

[42] İster olumlu ister olumsuz olsun; önerme ve benzerlerinde yüklemin özneye olan nispeti, ya kendinde (nefsü'l-emr) varlığı zorunlu bir nispettir: 'İnsan canlıdır veya insan canlı değildir' sözümüzdeki 'canlı' (lafzı) gibi. Ya da yokluğu zorunlu olan bir nispettir: 'İnsan taştır veya insan taş değildir' sözümüzdeki 'taş' (lafzı) gibi. Veyahut da ne varlığı ne de yokluğu zorunlu bir nispettir: 'İnsan yazıcıdır veya insan yazıcı değildir' sözümüzdeki 'yazıcı' (lafzı) gibi. Buna göre önermelerin bütün maddeleri şunlardır: Vâcib (zorunlu) madde, mümkün madde ve mümteni (imkânsız) madde. Madde (lafzı) ile; tasrif edildiği taktirde bu üç lafzın olumlu yargıda kendisi üzerine tasdik edildiği bu üç hali kastediyoruz.

İşaret
Önermelerin Kipleri ve Mutlak ile Zarûrî Kipleri Arasındaki Fark

[43] Her önerme, ya (a) genel anlamda mutlaktır, -ki o, zorunluluğu, sürekliliği veya bunun dışında herhangi bir zamanda veya imkân tarzında oluşu belirtilmeksizin yalnızca yargının açıklandığı önermedir- ya da (b) yargıda bunlardan birinin açıklandığı önermedir. Bu da ya zorunlu,

اَلنَّهْجُ الرَّابِعُ

فِى مَوَادِّ الْقَضَايَا وَجِهَاتِهَا

إِشَارَةٌ اِلَى مَوَادِّ الْقَضَايَا

(٤٢) لَا يَخْلُو الْمَحْمُولُ فِى الْقَضِيَّةِ اَوْ مَا يُشْبِهُهُ سَوَآءٌ كَانَتْ مُوجِبَةً اَوْ سَالِبَةً مِنْ اَنْ يَكُونَ نِسْبَتُهُ اِلَى الْمَوْضُوعِ نِسْبَةَ الضَرُورِى الْوُجُود فِى نَفْسِ الْاَمْرِ مِثْل الْحَيَوَانِ فِى قَوْلِنَا الاِنْسَانُ حَيَوانٌ اَوْ اَلْاِنْسَانُ لَيْسَ بِحَيَوَانٍ أَوْ نِسْبَة ضَرُورِىّ العَدَمِ كَالْحَجَرِ فِى قَوْلِنَا الإِنْسَانُ حَجَرٌ أَوْ لَيْسَ بِحَجَرٍ أَوْ نِسْبَة مَا لَيْسَ ضَرُورِيّاً لَا وُجُودُهُ ولَا عَدَمُهُ مِثْل الْكَاتِبِ فِى قَوْلِنَا الاِنْسَانُ كَاتِبٌ اَوْ لَيْسَ بِكَاتِبٍ فَجَمِيعُ مَوَادِّ القَضَايَا هِىَ هَذِهِ مَادَّة وَاجِبَةٌ وَمَادَّةٌ مُمْكِنَةٌ وَمَادَّةٌ مُمْتَنِعَةٌ وَنَعْنِى بِالْمَادَّةِ هَذِهِ الْاَحْوَالِ الثَّلَاثَةِ اَلَّتِى تَصْدُقُ عَلَيْهَا فِى الاِيجَابِ هَذِهِ الْاَلْفَاظ الثَّلَاثَة لَوْ صُرِحَ بِهَا.

إِشَارَةٌ اِلَى جِهَاتِ القَضَايَا وَالفَرْقِ بَيْنَ المُطْلَقَةِ وَالضَّرُورِيَّةِ

(٤٣) كُلُّ قَضِيَّةٍ فَاِمَّا مُطْلَقَةٌ عَامَّةُ الْاِطْلَاقِ وَهِىَ اَلَّتِى بَيْنَ فِيهَا حُكْمٌ مِنْ غَيْرِ بَيَان ضَرُورَتِهِ وَدَوَامِهِ اَوْ غَيْرِ ذَلِكَ مِنْ كَوْنِهِ حِيناً مِنَ الاَحْيَانِ اَوْ عَلَى سَبِيلِ الْاِمْكَانِ فَاَمَّا اَنْ يَكُونَ قَدْ بيّن فِيهَا شَئٌ مِنْ ذَلِكَ اِمَّا ضَرُورَة

ya zorunlu olmayan sürekli veya sürekli ve zorunlu olmayan varlık (bağ fiil) olur. Zorunlu bazen 'Allah Teâlâ vardır' sözümüzdeki gibi mutlak olur, bazen de şarta bağlı olarak bulunur. Şart, ya zâtın (öznenin) varlığının sürekliliğidir: 'İnsanın düşünen cisim olması zorunludur' sözümüz gibi. Biz bununla insanın ezelî ve ebedî olarak düşünen cisim olduğunu kastetmiyoruz; zira bu, her bir insan bireyi için yanlıştır. Aksine biz bununla zât, insan olarak var olduğu sürece onun düşünen bir cisim olduğunu kastediyoruz. Bu olumlu önermeye benzeyen her olumsuz önerme için de durum böyledir. Yahut öznenin, kendisiyle birlikte vazedilen şeyle nitelenmesinin sürekli olmasıdır: 'Her hareket eden değişendir' sözümüz gibi. Bunun anlamı mutlak olarak veya zât var olduğu sürece (böyle olacak) değildir, aksine 'hareket edenin zâtı hareket ettiği sürece' (böyle olacak) demektir. Bununla, birinci şart arasında fark vardır. Çünkü birinci şartta zâtın aslı vazedilmiştir ki bu insandır. Burada ise zât, kendisine ilişen bir nitelik ile vazedilmiştir ki bu da hareket edendir. Çünkü hareket edenin, hareketlilik ile hareketsizliğin kendisine iliştiği bir zâtı ve cevheri vardır. Oysa 'insanlık' ve 'siyahlık' böyle değildir. Ya da (söz konusu) olan şart; yüklemin, ay tutulmasında olduğu gibi, belirli bir zamanda veya nefes alıp vermede olduğu gibi, belirsiz bir zamanda bulunmasına bağlıdır. Birinci şarta (bağlı olan) zorunluluk, kendisinde şart aranmayan mutlak zorunluluktan ayrı olarak itibara alınsa da şartlıda zâtın varlığının sürekli olmaması şart koşulduğunda, bu ikisinin (mutlak zorunlu ve şartlı zorunluluğun) yine özel ve genelin ortaklığı veya genelin altındaki iki özelin ortaklığı anlamında ortaklıkları vardır. Bu ikisinin ortak oldukları şey, onların 'zorunlu önerme' sözleriyle kastettikleridir. Geri kalan şartlı zorunlu ve zorunlu olmayan sürekli önermeler ise; zorunlu olmayan mutlak önermelerin sınıflarıdır. Zorunlu olmayan sürekli önermenin örneği ise herhangi bir kişiye, var olduğu sürece, olumlanan veya olumsuzlanan (bir niteliğin) gerekli olmasa da eşlik etmesinin rastgelmesi gibidir: Zorunlu olmasa da zâtın var olması sürdükçe 'bazı insanlar beyaz tenlidir' yargısını doğrulaman gibi.

وَاِمَّا دَوَام مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ وَاِمَّا وُجُود مِنْ غَيْرِ دَوَامٍ وَضَرُورَةٍ وَالضَّرُورَة
قَدْ يَكُونُ عَلَى الْاِطْلَاقِ كَقَوْلِنَا اللهُ تَعَالَى مَوْجُودٌ وَقَدْ يَكُونُ مُعَلَّقَةً بِشَرْطٍ
وَالشَّرْطُ اِمَّا دَوَامُ وُجُودِ الذَّاتِ مِثْلُ قَوْلِنَا اَلْاِنْسَانُ بِالضَّرُورَةِ جِسْمٌ نَاطِقٌ
وَلَسْنَا نَعْنِى بِهَا اَنَّ الاِنْسَان لَمْ يَزَلْ وَلَايَزَالُ جِسْماً نَاطِقاً فَاِنَّ هَذَا كَاذِبٌ
عَلَى كُلِّ شَخْصٍ اِنْسَانِىَ بَلْ نَعْنِى بِهَا اَنَّهُ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ اِنْساناً فَهُوَ
جِسْمٌ نَاطِقٌ، وَكَذَلِكَ الحَالُ فِى كُلِّ سَلْبٍ يُشْبِهُ هَذَا الاِيجَابَ وَاِمَّا دَوَام
كَوْنِ الْمَوْضُوعِ مَوْصُوفاً بِمَا وُضِعَ مَعَهُ مِثْلُ قَوْلِنَا كُلُّ مُتَحَرِّكٍ مُتَغَيِّرٌ فَلَيْسَ
مَعْنَاهُ عَلَى الاِطْلَاقِ وَلَامَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ بَلْ مَادَامَ ذَاتُ الْمُتَحَرِّكِ
مُتَحَرِّكًا وَفَرْقٌ بَيْنَ هَذَا وَبَيْنَ الشَّرْطِ الْاَوَّلِ لِاَنَّ الشَّرْطَ الْاَوَّلَ وُضِعَ فِيهِ
أَصْلُ الذَّاتِ وَهُوَ الْاِنْسَانُ وَهَاهُنَا وُضِعَ الذَّاتُ بِصِفَةٍ تَلْحَقُ الذَّاتَ وَهُوَ
الْمُتَحَرِّكُ فَاِنَّ الْمُتَحَرِّكَ لَهُ ذَاتٌ وَجَوْهَرٌ يَلْحَقُهُ اَنَّهُ مُتَحِرِّكٌ وغَيْرُ مُتَحِرِّكٍ
وَلَيْسَ الْاِنْسَانُ وَالسَّوَادُ كَذَلِكَ، اَوْ شَرْط مَحْمُول اَوْ وَقْت مُعَيَّن كَمَا
لِلْكُسُوفِ اَوْ غَيْر مُعَيَّن كَمَا لِلتَّنَفُّسِ، وَالضَّرُورَةُ بِالشَّرْطِ الاَوَّلِ وَاِنْ كَانَ
بِالْاِعْتِبَارِ غَيْر الضَّرُورَة الْمُطْلَقَةِ اَلَّتِى لَا تَلْتَفِت فِيهَا اِلَى شَرْطٍ فَقَدْ
يَشْتَرِكَانِ اَيْضًا فِى مَعْنَى اِشْتِرَاكِ الْاَخَصّ وَالْاَعَمّ اَوْ اِشْتِرَاك اَخَصَّيْنِ
تَحْتَ اَعَمّ اِذَا اشرط فِى المَشْرُوطَةِ اَنْ لَا يَكُونَ لِلذَّاتِ وُجُود دَائِماً وَمَا
يَشْتَرِكَانِ فِيهِ هُوَ الْمُرَادُ فِى قَوْلِهِمْ قَضِيَّةٌ ضَرُورِيَّةٌ، وَاَمَّا سَائِرُ مَا فِيهِ شَرْطُ
الضَّرُورَةِ وَالَّذِى هُوَ دَائِم مِنْ غَيْرِ ضَرُورِيَّةٍ فَهُوَ أَصْنَافُ الْمُطْلَقِ الغير
الضَّرُورِيّ وَأَمَّا الْمِثَالُ الَّذِى هُوَ دَائِم غير ضَرُورِىّ فَمِثْل اَنْ يَتَّفِقَ
لِشَخْصٍ مِنَ الْاَشْخَاصِ اِيجَابٌ عَلَيْهِ اَوْ سَلْبٌ عَنْهُ صَحِبهُ مَا دَامَ
مَوْجُوداً وَ لَمْ تَكُنْ تَجِبُ تِلْكَ الصُحْبَةِ كَمَا اَنَّهُ قَدْ يَصْدُقُ اَنَّ بَعْضَ
النَّاسِ اَبْيَضُ الْبَشَرَةِ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ وَاِنْ كَانَ لَيْسَ بِضَرُورِىّ

ya zorunlu olmayan sürekli veya sürekli ve zorunlu olmayan varlık (bağ fiil) olur. Zorunlu bazen 'Allah Teâlâ vardır' sözümüzdeki gibi mutlak olur, bazen de şarta bağlı olarak bulunur. Şart, ya zâtın (öznenin) varlığının sürekliliğidir: 'İnsanın düşünen cisim olması zorunludur' sözümüz gibi. Biz bununla insanın ezelî ve ebedî olarak düşünen cisim olduğunu kastetmiyoruz; zira bu, her bir insan bireyi için yanlıştır. Aksine biz bununla zât, insan olarak var olduğu sürece onun düşünen bir cisim olduğunu kastediyoruz. Bu olumlu önermeye benzeyen her olumsuz önerme için de durum böyledir. Yahut öznenin, kendisiyle birlikte vazedilen şeyle nitelenmesinin sürekli olmasıdır: 'Her hareket eden değişendir' sözümüz gibi. Bunun anlamı mutlak olarak veya zât var olduğu sürece (böyle olacak) değildir, aksine 'hareket edenin zâtı hareket ettiği sürece' (böyle olacak) demektir. Bununla, birinci şart arasında fark vardır. Çünkü birinci şartta zâtın aslı vazedilmiştir ki bu insandır. Burada ise zât, kendisine ilişen bir nitelik ile vazedilmiştir ki bu da hareket edendir. Çünkü hareket edenin, hareketlilik ile hareketsizliğin kendisine iliştiği bir zâtı ve cevheri vardır. Oysa 'insanlık' ve 'siyahlık' böyle değildir. Ya da (söz konusu) olan şart; yüklemin, ay tutulmasında olduğu gibi, belirli bir zamanda veya nefes alıp vermede olduğu gibi, belirsiz bir zamanda bulunmasına bağlıdır. Birinci şarta (bağlı olan) zorunluluk, kendisinde şart aranmayan mutlak zorunluluktan ayrı olarak itibara alınsa da şartlıda zâtın varlığının sürekli olmaması şart koşulduğunda, bu ikisinin (mutlak zorunlu ve şartlı zorunluluğun) yine özel ve genelin ortaklığı veya genelin altındaki iki özelin ortaklığı anlamında ortaklıkları vardır. Bu ikisinin ortak oldukları şey, onların 'zorunlu önerme' sözleriyle kastettikleridir. Geri kalan şartlı zorunlu ve zorunlu olmayan sürekli önermeler ise; zorunlu olmayan mutlak önermelerin sınıflarıdır. Zorunlu olmayan sürekli önermenin örneği ise herhangi bir kişiye, var olduğu sürece, olumlanan veya olumsuzlanan (bir niteliğin) gerekli olmasa da eşlik etmesinin rastgelmesi gibidir: Zorunlu olmasa da zâtın var olması sürdükçe 'bazı insanlar beyaz tenlidir' yargısını doğrulaman gibi.

وَاِمَّا دَوَام مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ وَاِمَّا وُجُود مِنْ غَيْرِ دَوَامٍ وَضَرُورَةٍ وَالضَّرُورَة
قَدْ يَكُونُ عَلَى الْاِطْلَاقِ كَقَوْلِنَا اللهُ تَعَالَى مَوْجُودٌ وَقَدْ يَكُونُ مُعَلَّقَةٌ بِشَرْطٍ
وَالشَّرْطُ اِمَّا دَوَامُ وُجُودِ الذَّاتِ مِثْلُ قَوْلِنَا اَلْاِنْسَانُ بِالضَّرُورَةِ جِسْمٌ نَاطِقٌ
وَلَسْنَا نَعْنِى بِهَا اَنَّ الاِنْسَان لَمْ يَزَلْ وَلَايَزَالُ جِسْماً نَاطِقاً فَاِنَّ هَذَا كَاذِبٌ
عَلَى كُلِّ شَخْصٍ اِنْسَانِىّ بَلْ نَعْنِى بِهَا اَنَّهُ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ اِنْساناً فَهُوَ
جِسْمٌ نَاطِقٌ، وَكَذَلِكَ الحَالُ فِى كُلِّ سَلْبٍ يُشْبِهُ هَذَا الاِيجَابَ وَاِمَّا دَوَام
كَوْنِ الْمَوْضُوعِ مَوْصُوفاً بِمَا وُضِعَ مَعَهُ مِثْلُ قَوْلِنَا كُلُّ مُتَحَرِّكٍ مُتَغَيِّرٌ فَلَيْس
مَعْنَاهُ عَلَى الاِطْلَاقِ وَلَامَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ بَلْ مَادَامَ ذَاتُ الْمُتَحَرِّكِ
مُتَحَرِّكًا وَفَرْقٌ بَيْنَ هَذَا وَبَيْنَ الشَّرْطِ الْاَوَّلِ لِاَنَّ الشَّرْطَ الْاَوَّلَ وُضِعَ فِيهِ
أَصْلُ الذَّاتِ وَهُوَ الْاِنْسَانُ وَهَاهُنَا وُضِعَ الذَّاتُ بِصِفَةٍ تَلْحَقُ الذَّاتَ وَهُوَ
الْمُتَحَرِّكُ فَاِنَّ الْمُتَحَرِّكَ لَهُ ذَاتٌ وَجَوْهَرٌ يَلْحَقُهُ اَنَّهُ مُتَحِرِّكٌ وغَيْرُ مُتَحِرِّكٍ
وَلَيْسَ الْاِنْسَانُ وَالسَّوَادُ كَذَلِكَ، اَوْ شَرْط مَحْمُول اَوْ وَقْت مُعَيَّن كَمَا
لِلْكُسُوفِ اَوْ غَيْر مُعَيَّن كَمَا لِلتَّنَفُّسِ، وَالضَّرُورَةُ بِالشَّرْطِ الاَوَّلِ وَاِنْ كَانَ
بِالْاِعْتِبَارِ غَيْر الضَّرُورَة الْمُطْلَقَةِ اَلَّتِى لَا تَلْتَفِت فِيهَا اِلَى شَرْطٍ فَقَدْ
يَشْتَرِكَانِ اَيْضًا فِى مَعْنَى اِشْتِرَاكِ الْاَخَصّ وَالْاَعَمّ اَوْ اِشْتِرَاك اَخَصَّيْنِ
تَحْتَ اَعَمّ اِذَا اشرط فِى المَشْرُوطَةِ اَنْ لَا يَكُونَ لِلذَّاتِ وُجُود دَائِماً وَمَا
يَشْتَرِكَانِ فِيهِ هُوَ الْمُرَادُ فِى قَوْلِهِمْ قَضِيَّةٌ ضَرُورِيَّةٌ، وَاَمَّا سَائِرُ مَا فِيهِ شَرْطُ
الضَّرُورَةِ وَالَّذِى هُوَ دَائِم مِنْ غَيْرِ ضَرُورِيَّةٍ فَهُوَ أَصْنَافُ الْمُطْلَقِ الغير
الضَّرُورِىِّ وَأَمَّا الْمِثَالُ الَّذِى هُوَ دَائِم غير ضَرُورِىّ فَمِثْل اَنْ يَتَّفِقَ
لِشَخْصٍ مِنَ الْاَشْخَاصِ اِيجَابٌ عَلَيْهِ اَوْ سَلْبٌ عَنْهُ صَحِبهُ مَا دَامَ
مَوْجُوداً وَ لَمْ تَكُنْ تَجِبُ تِلْكَ الصُحْبَةِ كَمَا اَنَّهُ قَدْ يَصْدُقُ اَنَّ بَعْضَ
النَّاسِ اَبْيَضُ الْبَشَرَةِ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ وَاِنْ كَانَ لَيْسَ بِضَرُورِىّ

ya zorunlu olmayan sürekli veya sürekli ve zorunlu olmayan varlık (bağ fiil) olur. Zorunlu bazen 'Allah Teâlâ vardır' sözümüzdeki gibi mutlak olur, bazen de şarta bağlı olarak bulunur. Şart, ya zâtın (öznenin) varlığının sürekliliğidir: 'İnsanın düşünen cisim olması zorunludur' sözümüz gibi. Biz bununla insanın ezelî ve ebedî olarak düşünen cisim olduğunu kastetmiyoruz; zira bu, her bir insan bireyi için yanlıştır. Aksine biz bununla zât, insan olarak var olduğu sürece onun düşünen bir cisim olduğunu kastediyoruz. Bu olumlu önermeye benzeyen her olumsuz önerme için de durum böyledir. Yahut öznenin, kendisiyle birlikte vazedilen şeyle nitelenmesinin sürekli olmasıdır: 'Her hareket eden değişendir' sözümüz gibi. Bunun anlamı mutlak olarak veya zât var olduğu sürece (böyle olacak) değildir, aksine 'hareket edenin zâtı hareket ettiği sürece' (böyle olacak) demektir. Bununla, birinci şart arasında fark vardır. Çünkü birinci şartta zâtın aslı vazedilmiştir ki bu insandır. Burada ise zât, kendisine ilişen bir nitelik ile vazedilmiştir ki bu da hareket edendir. Çünkü hareket edenin, hareketlilik ile hareketsizliğin kendisine iliştiği bir zâtı ve cevheri vardır. Oysa 'insanlık' ve 'siyahlık' böyle değildir. Ya da (söz konusu) olan şart; yüklemin, ay tutulmasında olduğu gibi, belirli bir zamanda veya nefes alıp vermede olduğu gibi, belirsiz bir zamanda bulunmasına bağlıdır. Birinci şarta (bağlı olan) zorunluluk, kendisinde şart aranmayan mutlak zorunluluktan ayrı olarak itibara alınsa da şartlıda zâtın varlığının sürekli olmaması şart koşulduğunda, bu ikisinin (mutlak zorunlu ve şartlı zorunluluğun) yine özel ve genelin ortaklığı veya genelin altındaki iki özelin ortaklığı anlamında ortaklıkları vardır. Bu ikisinin ortak oldukları şey, onların 'zorunlu önerme' sözleriyle kastettikleridir. Geri kalan şartlı zorunlu ve zorunlu olmayan sürekli önermeler ise; zorunlu olmayan mutlak önermelerin sınıflarıdır. Zorunlu olmayan sürekli önermenin örneği ise herhangi bir kişiye, var olduğu sürece, olumlanan veya olumsuzlanan (bir niteliğin) gerekli olmasa da eşlik etmesinin rastgelmesi gibidir: Zorunlu olmasa da zâtın var olması sürdükçe 'bazı insanlar beyaz tenlidir' yargısını doğrulaman gibi.

وَاِمَّا دَوَام مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ وَاِمَّا وُجُود مِنْ غَيْرِ دَوَامٍ وَضَرُورَةٍ وَالضَّرُورَة
قَدْ يَكُونُ عَلَى الْاِطْلَاقِ كَقَوْلِنَا اللهُ تَعَالَى مَوْجُودٌ وَقَدْ يَكُونُ مُعَلَّقَةً بِشَرْطٍ
وَالشَّرْطُ اِمَّا دَوَامُ وُجُودِ الذَّاتِ مِثْلُ قَوْلِنَا اَلْاِنْسَانُ بِالضَّرُورَةِ جِسْمٌ نَاطِقٌ
وَلَسْنَا نَعْنِى بِهَا اَنَّ الاِنْسَان لَمْ يَزَلْ وَلَايَزَالُ جِسْماً نَاطِقاً فَاِنَّ هَذَا كَاذِبٌ
عَلَى كُلِّ شَخْصٍ اِنْسَانِىّ بَلْ نَعْنِى بِهَا اَنَّهُ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ اِنْساناً فَهُوَ
جِسْمٌ نَاطِقٌ، وَكَذَلِكَ الحَالُ فِى كُلِّ سَلْبٍ يُشْبِهُ هَذَا الاِيجَابَ وَاِمَّا دَوَام
كَوْنِ الْمَوْضُوعِ مَوْصُوفاً بِمَا وُضِعَ مَعَهُ مِثْلُ قَوْلِنَا كُلُّ مُتَحَرِّكٍ مُتَغَيِّرٌ فَلَيْس
مَعْنَاهُ عَلَى الاِطْلَاقِ وَلَامَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ بَلْ مَادَامَ ذَاتُ الْمُتَحَرِّكِ
مُتَحَرِّكًا وَفَرْقٌ بَيْنَ هَذَا وَبَيْنَ الشَّرْطِ الْاَوَّلِ لِاَنَّ الشَّرْطَ الْاَوَّلَ وُضِعَ فِيهِ
أَصْلُ الذَّاتِ وَهُوَ الْاِنْسَانُ وَهَاهُنَا وُضِعَ الذَّاتُ بِصِفَةٍ تَلْحَقُ الذَّاتَ وَهُوَ
الْمُتَحَرِّكُ فَاِنَّ الْمُتَحَرِّكَ لَهُ ذَاتٌ وَجَوْهَرٌ يَلْحَقُهُ اَنَّهُ مُتَحِرِّكٌ وغَيْرُ مُتَحِرِّكٍ
وَلَيْس الْاِنْسَانُ وَالسَّوَادُ كَذَلِكَ، اَوْ شَرْط مَحْمُول اَوْ وَقْت مُعَيَّن كَمَا
لِلْكُسُوفِ اَوْ غَيْر مُعَيَّن كَمَا لِلتَّنَفُّسِ، وَالضَّرُورَةُ بِالشَّرْطِ الاَوَّلِ وَاِنْ كَانَ
بِالْاِعْتِبَارِ غَيْر الضَّرُورَة الْمُطْلَقَةِ اَلَّتِى لَا تَلْتَفِت فِيهَا اِلَى شَرْطٍ فَقَدْ
يَشْتَرِكَانِ اَيْضًا فِى مَعْنَى اِشْتِرَاكِ الْاَخَصّ وَالْاَعَمّ اَوْ اِشْتِرَاك اَخَصَّيْنِ
تَحْتَ اَعَمّ اِذَا اشرط فِى المَشْرُوطَةِ اَنْ لَا يَكُونَ لِلذَّاتِ وُجُود دَائِماً وَمَا
يَشْتَرِكَانِ فِيهِ هُوَ الْمُرَادُ فِى قَوْلِهِمْ قَضِيَّةٌ ضَرُورِيَّةٌ، وَاَمَّا سَائِرُ مَا فِيهِ شَرْطُ
الضَّرُورَةِ وَالَّذِى هُوَ دَائِم مِنْ غَيْرِ ضَرُورِيَّةٍ فَهُوَ أَصْنَافُ الْمُطْلَقِ الغير
الضَّرُورِيّ وَأَمَّا الْمِثَالُ الَّذِى هُوَ دَائِم غير ضَرُورِىّ فَمِثْل اَنْ يَتَّفِقَ
لِشَخْصٍ مِنَ الْاَشْخَاصِ اِيجَابٌ عَلَيْهِ اَوْ سَلْبٌ عَنْهُ صَحِبهُ مَا دَامَ
مَوْجُوداً وَ لَمْ تَكُنْ تَجِبُ تِلْكَ الصُحْبَةِ كَمَا اَنَّهُ قَدْ يَصْدُقُ اَنَّ بَعْضَ
النَّاسِ اَبْيَضُ الْبَشَرَةِ مَادَامَ مَوْجُودُ الذَّاتِ وَاِنْ كَانَ لَيْس بِضَرُورِىّ

Tümel (önermelerde) zorunlu olmayan bir yüklemin bulunmadığını sanan kimse şüphesiz yanılmıştır. Doğrusu tümel önermeler hakkında şu mümkündür: Tümeller bazen olumlu veya olumsuz olsun, eğer kaplamında birden çok birey bulunuyorsa belirli bir zamanda kaplamındaki bireylerden birine yüklem olarak bağlanabilir: Yıldızların doğup batması, güneş ve ayın tutulması gibi. Ya da bu durum belirlenmemiş bir zamanda olabilir: Her doğan insanın nefes alması veya buna benzer şeylerde olduğu gibi. Zâtın dışındaki bir şart nedeniyle zorunlu olan önermelere bazen mutlak (mutlaka), bazen vücûdî (vücudiyye/varlıksal) önerme adı tahsis edilir. İsimlerde tartışma söz konusu olmasa da, biz onu böyle (vücudiyye ile) adlandırdık.

İşaret
İmkân Kipi

[44] İmkân (lafzı) ile ya ilk vazedilişe göre, yokluğun zorunluluğunu -ki bu imtinadır- olumsuzlamaya lazım gelen bir anlam kastedilir. Bu durumda mümkün olmayan şey, mümtenidir. Vâcip ise bu imkânın kendisine yüklendiği şeydir. Ya da (imkân lafzı ile) özel bir (anlama) taşınarak vazedilmesine göre hem varlıkta hem yoklukta zorunluluğun olumsuzlanmasına eşlik eden bir mana kastedilir. Öyle ki ilk imkân, hem olumlanmasında hem de olumsuzlanmasında bir şey için doğru olur. Dolayısıyla 'olması mümkün ve olmaması mümkün, yani olması veya olmaması mümteni değil' demek olur. İlk anlamıyla imkân, (hem varlık ve hem yokluk) yönünde birlikte tasdik edilince tahsis edenler imkân ismini buna (ikinciye) tahsis etmişlerdir; dolayısıyla vâcib bu (imkânın) içine girmez. Ve bu (imkân) bakımından şeyler, ya mümkün ya vâcib ya da mümteni olur. Oysa (imkânın) ilk anlamına göre şeyler ya mümkün ya mümtenidir. Öyle ise imkânın bu ikinci yani özel anlamı bakımından 'mümkün olmayan' demek, zorunlu olmayandan başkası demektir. O zaman vâcib, bu anlamıyla mümkün olmayandır. Güneş tutulmasında olduğu gibi, herhangi bir zamanda zorunlu olsa da varlığının zorunluluğu sürekli olmayan varlık, bu mümkünün içine girer. Bazen 'mümkün' denilir ve bundan, sanki önceki iki anlamdan daha özel olan üçüncü bir anlam anlaşılır.

وَمَنْ ظَنَّ اَنَّهُ لَا يُوجَدُ فِى الْكُلِّيَّاتِ حَمْلٌ غَيْرُ ضَرُورِىّ فَقَدْ اَخْطَاَ فَاِنَّهُ جَائِزٌ اَنْ يَكُونَ فِى الْكُلِّيَّاتِ فَقَدْ يَكُونُ مِنَ الْكُلِّيَّاتِ مَا يَلْزَمُ كُلَّ شَخْصٍ مِنْهَا اِنْ كَانَتْ لَهُ اَشْخَاصٌ كَثِيرَةٌ اِيجَاب اَوْ سَلْبٌ وَقْتاً مَا بِعَيْنِهِ مِثْل مَا لِلكَوكَب مِنَ الشُرُوق وَالْغُرُوب وَالنَّيرَيْنِ مثل الْكُسُوفِ اَوْ وقتاً غَيْر مُعَيَّن مِثْلُ مَا لكُلِ انسَانٍ مَولُود مِنَ التَنَفُّسِ اَوْ مَا يَجْرِى مَجْرَاهُ وَالْقَضَايَا اَلَّتِى فِيهَا ضَرُورَة بِشَرْطٍ غَيْر الذَّاتِ فَقَدْ تَخُصّ بِاِسْمِ الْمُطْلَقَةِ وَقَدْ تَخُصُّ بِاِسْمِ الْوُجُودِيَّةِ كَمَا خَصَّصْنَاهَا بِهِ وَاِنْ كَانَ لَاتَشَاحَّ فِى الْاَسْمَاءِ.

إِشَارَةٌ اِلَى جِهَةِ الْاِمْكَانِ

(٤٤) اَلْاِمْكَانُ اِمَّا اَنْ يُعْنَى بِه مَا يُلَازِمُ سَلْب ضَرُورَةِ العَدَمِ وَهُوَ الاِمْتِنَاعُ عَلَى مَاهُوَ مَوْضُوعٌ له فى الوضع الأول وهنالك ما لَيْسَ يمكن فهو مُمْتَنِع والواجب محمول عليه هذا الإمكان وَاِمَّا اَنْ يعنى بِه مايلَازم سَلْبُ الضَرُورَة فِى العَدَمِ والوُجُود جَمِيعاً عَلَى ماهُوَ مَوْضُوع لَهُ بِحَسَبِ النَّقْلِ الخَاصى حَتَّى يَكُون الشَئ يَصْدقُ عَلَيْهِ الإمكان الاول فِى نَفْيِه وَاثْبَاتِه جَمِيعاً حَتَّى يَكُون مُمكِناً اَنْ يَكُونَ وَممكِناً اَنْ لَايَكُونَ أى غير مُمتَنِعٍ اَنْ يَكُون وَغَيْر مُمتَنِعٍ اَنْ لَايَكُونَ، فَلَما كَانَ الْاِمكَان بالمَعْنَى الاوّل يَصْدق فِى جَانِبَيهِ جَميعاً خَصَّه الخَاصُّ بِاِسْم الإمكان وَصَارَ الوَاجِبُ لَا يَدخُل فِيهِ وَصَارَت الاَشْياء بحسبِه اِمَّا مُمْكِنَةٌ وَاِمَّا وَاجِبَةٌ وَاِمَّا مُمتَنِعةٌ وكَانَ بحَسب المَفْهُوم الاَوّلِ اِمَّا مُمْكِنةٌ وَاِمَّا مُمتَنِعةٌ فيكُون غَيْر الممكن بحَسب هَذَا المفهُوم أى الثانى الخاصّ بِمَعْنَى غَيْر مَا لَيْسَ بضَرُورِى فيَكُونُ الوَاجِبُ لَيْسَ بِمُمْكِن بِهَذَا المَعْنَى وَهَذَا المُمْكِنُ يَدخل فِيهِ المَوْجُود الَّذِى لَا دَوامُ ضَرُورَةٍ لوُجُودِه وَاِن كَانَ لَهُ ضَرُورَة فِى وَقْتٍ مَّا كَالكُسُوفِ، وَقَد يُقَالُ مُمكِنٌ وَنفهَم مِنهُ مَعْنَى ثَالث وَكَاَنَّهُ اَخَصُّ مِنَ الوَجْهَيْن المَذْكُورَيْنِ

Bu ise, ne güneş tutulmasında olduğu gibi bir vakitte ne de hareket edenin değişmesi gibi bir halde hiçbir zorunluluğun bulunmadığı yargıdır. Aksine bu (anlamda imkân), insan için yazı yazma gibidir. Bu durumda dört itibar söz konusudur: Vâcib, mümteni, herhangi bir zorunluluğu olan mevcut ve asla hiçbir zorunluluğu olmayan şey. Bazen de 'mümkün' denilir ve bundan başka bir mana anlaşılır: Bundaki itibar, olumlu veya olumsuz olsun, öznenin varlığın hallerinden herhangi bir hal içinde bir şeyle nitelenmesine yönelik değildir. Aksine onun gelecekteki durumuna yöneliktir. Buna göre gelecekte varsayılan herhangi bir zamanda bu anlamın varlık veya yokluğu zorunlu değilse; o, mümkündür. Kim bunda (imkânda) bu şeyin şu anda yokluğunu şart koşarsa, gereksiz bir şeyi şart koşmuş olur. Çünkü o, (gelecekte mümkün olan şeyi) şu anda var kabul ettiği zaman onu zorunlu varlık alanına çıkardığını sanmakta, oysa var kabul etmeyip tersine yok saydığı zaman onu zorunlu yokluk alanına çıkardığını bilmemektedir. Eğer bu zarar vermiyorsa o da zarar vermez.

İşaret
Kiplerdeki Usul ve Şartlar

[45] Bu konuda göz önünde bulundurman gereken bazı şeyler var: İyi bil ki varlık, imkâna engel değildir. Vücub (zorunluluk), ilk (anlamdaki) imkânın altında yer almakta ve şartlı zorunlu mevcuda ikinci (anlamdaki) imkân yüklem olmakta iken bu nasıl olur! Hâlbuki mevcudun varlığının ve yokluğunun vâcib olmaması (imkânı) şöyle dursun, şimdiki durumda var olması, ikinci bir durumda yok olmasını nefyetmez. Zira şu anda hareket etmekte olan bir şeyin, gelecekteki her bir durumda hareket edip etmemesinin zorunlu olmaması şöyle dursun, gelecekte hareket etmemesi imkânsız değildir. Yine bil ki sürekli olan, zorunlu olandan başkadır. Çünkü yazı yazmak yok olma hali şöyle dursun var olması hali devam ettiği sürece, herhangi bir kişi için olumsuzlanabilir. Ne var ki bu olumsuzlama zorunlu değildir. Ve yine bil ki zorunlu olumsuz (önerme), zorunluluğun olumsuzluğundan başka ve mümkün olumsuz (önerme) de, imkânın olumsuzluğundan başkadır. Ve sürekli olmayan vücudî olumsuz önerme,

وَهُوَ اَنْ تكُونَ الحُكْم غَيْر ضَرُورِى البتَة وَلَا فِى وَقْتٍ كَالكُسُوفِ ولَا فِى حَالٍ كَالتَّغَيُّرِ لِلْمُتَحَرِّك بَلْ تكُونُ مِثْل الكِتَابَةِ لِلْاِنْسَان فَيَكُونُ حِينَئِذٍ الاِعْتِبَارَاتُ أربَعةً؛ وَاجِبٌ وَمُمتَنِعٌ وَمَوْجُودٌ لَهُ ضَرُورَة مَا وشَئ لَا ضَرُورَة لَهُ البَتَّةَ وَقَد يُقَالُ مُمكن ويُفْهم مِنه مَعْنَى آخَر وهُوَ اَنْ يَكُون الاِلْتِفَاتُ فِى الاِعْتِبَارِ لَيْس لما يُوصَفُ بِه الشَئ فِى حَالٍ مِن أحْوالِ الوُجُود مِن اِيجَاب اَوْ سَلْب بَلْ بحَسبِ الاِلْتِفَاتِ اِلَى حَالَة فِى الاِسْتِقْبَالِ فَاِذَا كَانَ ذَلِكَ المَعْنَى غَيْر ضَرُورِى الوُجُود اَوْ العَدَم فِى اَىِّ وَقْتٍ فُرِض لَهُ فِى المُسْتَقْبَل فهُوَ مُمْكِنٌ، ومن يَشْتَرِطُ فِى هَذَا اَنْ يَكُون مَعْدُومًا فِى الحَالِ فَيَشْتَرِطُ مَالَا يَنْبَغِى وذَلِكَ لاَنَهُ يَحسِبُ اَنَّهُ اِذَا جَعَلهُ مَوجُوداً اَخْرَجَهُ اِلَى ضَرُورَة الوُجُودِ ولَا يَعلم اَنَهُ اِذَا لَمْ يَجعَلهُ مَوجُوداً بَلْ فَرَضَهُ مَعدُوماً فَقَدْ أخْرجَهُ اِلَى ضَرُورَة العَدَم فَاِن لَم يَضر هذا لمْ يضر ذَلِكَ.

إِشَارَةٌ اِلَى أصُول وَشرُوط فِى الجِهَاتِ

(٤٥) وَهَا هُنَا اَشيَاء يَلزَمُكَ اَنْ تُرَاعِيهَا اِعْلَم اَنْ الوُجُود لَا يَمْنَعُ الاِمْكَانَ وَكَيْفَ وَالْوُجُوبُ يَدْخُلُ تَحْتَ الاِمْكَانِ الاوَّلِ والمَوْجُود بِالضَّرُورَةِ المَشْرُوطَةِ يَصدقُ عَلَيْه الاِمْكَان الثَانِى والمَوْجُود فِى الْحَالِ لَايُنَافِى المعدوم فِى ثَانِى الحالِ فَضلاً عَما لَا يَجِبُ وُجُودُهُ وَلَاعَدَمُهُ فَاِنَهُ لَيْس اِذَا كَانَ الشَئ مُتَحَرِّكاً فِى الْحَالِ يَسْتحِيلُ اَنْ لَا يتَحَّرك فِى الاِستِقْبَالِ فَضْلاً عَنْ اَنْ يَكُون غَيْر ضَرُورِى لَهُ اَنْ يتحَّرك وَاَنْ لَا يتَحَّرك فِى كُلِّ حَالٍ فِى الاِسْتِقْبَالِ وَاعْلَم اَنْ الدَّائِمَ غَيْر الضَرُورِى فَاِنَّ الكِتَابَةَ قَد تُسلبُ عَنْ شَخْصٍ مَّا دَائماً فِى حَالِ وُجُودِهِ فَضلاً عَنْ حَالِ عَدَمِهِ وَلَيْس ذَلِكَ السَّلْبُ بضَرُورِى واَعْلم اَنْ السَّالِبَةَ الضَّرُورِيَّة غَيْر سَالِبَةِ الضَّرُورَة والسَّالِبَةِ المُمْكِنَة غَيْرُ سَالِبَةِ الإمكان والسَّالِبَة الوُجُودِيَة اَلَّتِى بِلَا دَوَامٍ

sürekli olmayan varlığın olumsuzluğundan başkadır. Bu konulara ve mümkünden anlaşılanın ayrıntılarına çok az dikkat edildiğinden yanılgı pek fazla olmaktadır.

İşaret

Kiplerde Tümel Olumlunun İncelenmesi

[46] İyi bil ki "her C, B'dir" dediğimizde bununla "C'nin tümelliği B'dir" veya "tümel olan C, B'dir" demek istemeyiz; aksine (bu sözümüzle) tek tek C ile nitelenen her bir şey, ister C ile nitelenmesi zihinde farzedilsin, ister varlıkta olsun, ister sürekli, ister süreksiz nitelenmiş olsun, dahası nasıl olursa olsun, "o şey -şu zamanda veya şu durumda veya sürekli olarak nitelenmiş olma durumunu ilave etmeksizin- B ile nitelenmiş olur" demek isteriz. Çünkü bütün bu (ilave açıklamaların) hepsi C'nin mutlak olarak B ile nitelenmiş olmasından daha özeldir. İşte herhangi bir kip eklemeksizin "her C, B'dir" sözümüzden anlaşılan budur. Bu anlamda niceliği belirli olmakla birlikte (bu önermeye) 'genel mutlak önerme' denir. Dolayısıyla ona bir şey eklersek kuşkusuz onu kiplendirmiş oluruz. Bu ek, şöyle dememiz gibidir: "Her C'nin B olması zorunludur". Böylece "sürekli veya süreksiz olarak C ile nitelenen her bir şeyin, C var olduğu sürece, B olması zorunludur" demiş gibi oluruz. Örneğin eğer C yok ise o zaman "C ile nitelendiği sürece onun B olması zorunludur" şartını ileri süremeyiz. Aksine bundan daha genel olduğunu söyleriz. Ve şöyle dememiz gibidir: "Her C'nin B olması süreklidir". Bu durumda (yukarıda) zikrettiğimiz açıklamalara göre "her bir C'nin, var olduğu sürece, zorunlu olmaksızın B olması süreklidir" demiş gibi oluruz. Bu tümel olumlu yüklemin her durumda doğru veya sürekli yanlış olup olmaması; yani "zorunlu olmayanın her bir şeyde sürekli olması veya her birinden sürekli olumsuzlanması mümkün müdür, yoksa mümkün olmayıp dahası zorunlu olmayanın, şeyin bir kısmında bulunup bir kısmından olumsuzlanması kaçınılmaz mıdır değil midir" (gibi) meseleler, mantıkçının hiçbir şekilde hakkında yargıda bulunması gereken bir durum değildir. Aynı şekilde mantıkçının araştırdığı önermenin doğru olması da şart değildir ki o bazen sadece yanlış olan önermeyi de inceler.

غير سالبة الوجود بلا دوام وَهَذِه الاَشيَاء وَتفَاصِيلُ مَفهُومَاتِ المُمكِن قَدْ يَقِل لَهَا التَفطّنُ فَيكْثرُ بسَبَبِه الغَلَطُ.

إِشَارَةٌ اِلَى تَحْقِيقِ الْكُلِّيَةِ المُوجِبَةِ فِى الْجِهَاتِ

(٤٦) اِعْلَم اَنَّا اِذَا قُلْنَا كُلّ ج ب فَلَسْنَا نَعْنِى بِه اَنْ كُلِيَّةَ جيم ب اَوْ الجيم الْكُلِّىّ هُوَ ب بَلْ نَعْنِى بِه اَنْ كُلَّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِمَّا يُوصفُ بج كَانَ مَوْصُوفاً بِج فِى الفَرضِ الذهنى اَوْ فِى الوُجُود وكَانَ مَوصُوفاً بذَلِكَ دَائماً اَوْ غَيْر دَائِم بَلْ كَيْفَ اتَّفَقَ فَذَلِكَ الشَئ مَوصُوفٌ بانه ب مِن غَيْر زِيادَةِ اَنهُ مَوصُوفٌ بِه وَقْت كَذاَ اَوْ حَال كَذاَ اَوْ دَائماً فَاِنَّ جَميعَ هَذَا اَخَصُّ مِنْ كَوْنِهِ مَوْصُوفاً بِه مُطْلَقاً فهَذَا هُوَ المَفْهُوم مِن قَوْلِنَا كُل ج ب مِن غَيْر زِيادَةِ جِهَةٍ مِن الجهَاتِ وبِهَذَا المفهُوم يُسَمَّى مُطلقاً عَامّاً مَعَ حَصره، فَاِن زِدْنَا شَيئاً فقد وَجَّهنَاهُ وَتِلكَ الزِيَّادَة مِثْل اَنْ تَقُولَ بالضَرُورَةِ كُل ج ب حَتَّى تكُونَ كَانَّا قُلنَا كُلّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِمَّا يُوصَفُ بج دَائماً اَوْ غَيْر دَائِم فَاِنَهُ مَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ فَهُو ب بالِضَرُورَة وَانْ لَمْ يَكُن مَثَلا ج فَاِنَّا لم نَشتَرِط اَنَّهُ بِالضَّرُوَرِة ب مَادَامَ مَوْصُوفاً بِاَنّه ج بَلْ اَعَمّ مِن ذَلِكَ، وَمِثْل اَنْ نَقُولَ كُلّ ج ب دَائماً حَتَّى تكُونَ كَانَّا قُلنَا كُلّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِنْ ج عَلَى البَيان الَّذِى ذَكَرْنَا يُوجَد لَهُ ب دَائماً مَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ مِن غَيْر ضَرُورَة وَاِمَّا انه هَلْ يَصدُقُ هَذَا الحملُ الموجب الكُلِّى فِى كل حَالٍ اَوْ يَكُون دائِم الكذب اَى انَّهُ هَلْ يُمكنُ اَنْ يَكُون مَا لَيْس بضَرُورِيِ دَائماً فِى كُلّ وَاحِدٍ اَوْ مَسلوباً دَائماً عَنْ كُلّ وَاحِدٍ اَوْ لَا يُمكنُ هَذَا بَلْ يَجِبُ اَنْ يُوجَد مَا لَيْس بضَرُورِي فِى البَعْضِ لَا مَحالَة وَيَسلبُ عَنْ البَعْضِ لَا مَحالَة فَامر لَيْس عَلَى المَنْطِقِى اَنْ يقضَى فِيهِ بِشئٍ وَلَيْس مِنْ شَرطِ القَضيَّةِ فِى اَن يَنْظُر فِيهَا المنطقى اَنْ يَكُون صَادقَةً اَيْضًا فَقَدْ يَنظرُ فيما لَا يَكُون اِلَّا كَاذِباً

(Bu ek/kip) yine şöyle dememiz gibidir: C denilen her bir şeye, -söz konusu açıklamaya göre- B'dir denilmesi zâtının sürekli var olmasından dolayı değil, aksine güneş tutulmasında olduğu gibi belirli veya insanın solumasında olduğu gibi belirli olmayan bir vakitte olmasından yahut "her hareket eden değişkendir" sözümüzde olduğu gibi, sürekli olmaksızın ona C denilmesi durumundan dolayıdır. Vücudî önermelerin (vücudiyyât) sınıfları işte bunlardır. Ve (yine bu ek) şöyle dememiz gibidir: "C denilen her bir şeyin, söz konusu açıklama gereğince genel, özel ve çok özel imkânla B ile nitelenmesi mümkündür." (Mantıkçılardan) bir topluluğun yönelimine göre; varlık ve başkası bakımından "her C B'dir" sözümüzün başka bir yönü/kipi daha vardır. Bunun manası şimdi ve geçmişte C olan her şey, var olduğu zamanda B olarak nitelenmiş demektir. İşte o zaman "her C'nin B olması zorunludur" sözümüz üç zamanı da içine alır. Örneğin "her C en özel imkânla B'dir" dediğimizde bu "her C'nin gelecekte varsayılan herhangi bir zamanda B olup olmaması doğrudur" anlamına gelir. Birincisi uygun olsa bile, yine de biz bu değerlendirmeleri dikkate değer bulmuyoruz.

İşaret
Kiplerde Tümel Olumsuzun İncelenmesi

[47] Daha önceki itibara göre biliyorsun ki bu çeşit (şartlı) mutlaklığın gerektirdiği genel mutlak tümel olumsuz önermenin olumsuzluğunun, belli bir hal veya zaman açıklaması olmaksızın zikredilen niteliğin (B'nin) özne (C) ile nitelenen her bir şeyden (olumsuzlanmasını) içermesi gerekir. Böylece sanki sen "olumsuz olma zamanı ve durumu açıklanmaksızın her bir C'den B olumsuzlanır" demiş olursun. Ne var ki bildiğimiz dillerin geleneğinde tümel olumsuz önermenin bu surette kullanılması söz konusu değildir. Tümel olumsuzun niceliğini belirlemek için, mutlak olmanın gerektirdiğinin ötesinde fazla bir anlamı gösteren bir lafız kullanılagelmiştir. Nitekim, örneğin Arapça'da "C olan 'hiçbir' şey B değildir" derler ve onlara göre bu sözün gereği "C, C olarak nitelendiği sürece, kesinlikle C'den hiçbir şey, B diye nitelenemez" demektir.

وَمِثْلُ اَنْ تَقُولَ كُلّ وَاحِدٍ مِمَّا يُقَالُ لَهُ ج عَلَى البَيانِ المَذكُور فَإِنَّهُ يُقَالُ لَهُ ب لَا مَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ بَلْ وقتاً بِعَيْنِه كَالكُسُوفِ اَوْ غير عَينهِ كَالتَّنَفُّسِ لِلْإِنْسان اَوْ حَالَ كَونهِ مَقُولا لَهُ ج وهُوَ مِمَّا لَا يَدُومُ مِثْل قَولنَا كُلّ مُتَحَرِّك مُتَغَيِّرٌ وَهَذه اَصْنَاف الوُجُودِيّاتِ، وَمِثل اَنْ نَقُول كُلّ وَاحِدٍ مِمَّا يُقَالُ لَهُ ج عَلَى البَيانِ المَذْكُورِ فَإِنَّهُ يُمْكِنُ اَنْ يُوصَفَ بب الاِمْكَان العَام اَوْ الخَاصّ اَوْ الْاَخَصّ وَعَلَى طَرِيقَة قَومٍ فَإِنَّ لِقَولِنَا كُلّ ج ب بالوُجُود وَغَيرِه وَجهاً آخَر وهُوَ اَنْ مَعْنَاه كُلّ ج مِمَّا فِى الْحَالِ اَوْ فِى المَاضِى فَقَدْ وُصِفَ بِانّه ب وَقْتَ وُجُودِه وَحِينَئذ يَكُون قَولنَا كُلّ ج ب بِالضَّرُورَة هُوَ مَا يَشْتَمِلُ عَلَى الاَزمِنَة الثَّلَاثةِ وِاِذَا قُلنَا كُلّ ج ب بِالْاِمْكَانِ مَثلًا الاَخصّ فَمَعْنَاه كُلّ ج فَإِنَّهُ فِى اَيّ وَقْتٍ مِنَ المُسْتَقْبَل تفرضُ فَيصحّ اَنْ يَكُون ب وَاَنْ لَا يَكُونَ، وَنَحْنُ لَا نُبَالِى اَنْ نُراعِىَ هَذَا الاِعْتِبَار اَيْضًا وَاِنْ كَانَ الاَوَّلُ هُوَ المُنَاسِبُ.

إِشَارَةٌ اِلَى تَحْقِيقِ الْكُلِّيَةِ السَّالِبَةِ فِى الْجِهَاتِ

(٤٧) اَنْتَ تَعْلَمُ عَلَى اِعْتِبَار مَا سَلَفَ لَكَ اَنْ الوَاجِبَ فِى الْكُلِّيَةِ السَّالِبَةِ المُطْلَقَةِ الاِطْلَاق العَامِ الَّذِى تَقْتَضِيهِ هَذَا الضرب مِن الاِطْلَاقِ اَنْ يَكُون السَّلْبُ يَتَناوَل كُلّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِن الْمَوْصُوفَاتِ بِالمَوْضُوعِ الْوَصْف الْمَذْكُور تَنَاوَلا غَيْر مُبَيّن الْوَقْتِ والْحَال حَتَّى يَكُون كَانَّك يَقُولُ كُلّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِمَّا هُوَ ج ينفى عَنْهُ ب مِنْ غَيْر بَيان وَقْت النَّفْى وَحَاله لَكِن اللُّغَات اَلَّتِى نَعْرِفُهَا قَدْ خلت فى عادتها عَنْ اِسْتِعْمَالِ النَّفْى الْكُلِّىّ عَلَى هَذِهِ الصُّورَةِ وَاستَعملَت لِحصر السَّالِبِ الكُلِّىّ لَفظًا يَدُلُّ عَلَى زِيَادَة مَعْنَى عَلَى مَا يَقْتَضِيه الاِطْلَاق فَيَقُولُونَ بِالعَرَبِيَّة لَا شَئ مِن ج ب وَيَكُون مُقْتَضَى ذَلِكَ عِنْدَهُم اِنَّهُ لَيْسَ شئ مِمَّا هُوَ ج يُوصَفُ اَلْبَتَّةَ بِاَنَّهُ ب مَادَامَ مَوْصُوفاً بِاَنَّهُ ج

Bu, C'nin B için özne olmaması dışında; C, B'nin öznesi olduğu sürece B'nin, C diye nitelenenlerin her birinden olumsuzlanmasıdır. Fasih Farsça'daki "hiçbir C, B değildir" sözü de bunun gibidir. Oysa (tümel olumsuzun bu şekilde) kullanılışı; zorunlu (kipini) ve mutlak kipin öznenin var olma şartına bağlı olan çeşidini kapsar. Bu, tümel olumlu önerme açısından yine pek çok kişiyi yanıltan bir durumdur. Ne var ki mutlaklığı genel olan tümel olumsuz mutlak önermeye en uygun düşen lafızlar; "her C, B olmayan olur" veya zaman ve durumu açıklamaksızın "her C'den B olumsuzlanır" sözümüze eş değerde olan lafızlardır. Ve vücudî (tümel) olumsuz önerme; -ki bu, özel mutlak (tümel olumsuz) önermedir- "her C'den B zorunlu ve sürekli olmaksızın olumsuzlanır" sözümüze eş değer lafızlardır. (Tümel olumsuzun) zorunlu kipine gelince, her iki kip arasında bir uzaklık yoktur. Aralarındaki fark; "her bir C zorunlu olarak B değildir" sözümüzün tek tek her birinde olumsuzlama durumunu zorunlu kılmasıdır. Ve "zorunlu olarak C olan hiçbir şey B değildir" sözümüz, zorunluluğu olumsuzluğun genel olmasına ve niceliğinin belirlenmesine ait kılar ve (bu olumsuzluk) her birine ancak bilkuvve arız olur. Dolayısıyla anlamlarının muhtelif olmasıyla birlikte, (iki önerme arasında) lüzum/gereklilik konusunda aralarında farklılık bulunmaz. Aksine ikisinden birisi doğru olduğu yerde diğeri de doğru olur. Bu kıyasa göre imkân hakkında sen hüküm ver.

Tembih
Kip ve Yüklem İtibarları Arasındaki Uyuşma ve İhtilaf Yerleri

[48] İyi bil ki kipin mutlak olması ile yüklemin mutlak olması anlam ve lüzum bakımından birbirinden ayrıdır. Nitekim bu iki önermeden biri doğrulanırken diğeri doğrulanmayabilir. Örneğin 'siyah tenli' insanın bulunmamasının rastgeldiği bir zamanda, yüklemin hükmü değil ama kipin hükmü nedeniyle 'her insan beyaz tenlidir' önermesi doğru bir önerme olur. Kipin imkânı durumu da yine bunun gibidir. Örneğin herhangi bir zaman diliminde yalnızca beyaz veya onun dışında sonsuz sayıdaki (renklerden) bir diğeri bulunduğu farz edildiğinde, o zaman 'her renk mutlak olarak beyazdır' veya 'kipin mutlaklığı bakımından başka bir şeydir' önermesi doğru olur.

وهُوَ سَلْبٌ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ مِن المَوصوفَات بجـ مَادَامَتْ مَوْضُوعَةً لَهُ إِلَّا اَنْ لَا تُوضَعَ لَهُ وكذَلِكَ مَا يُقَالُ فِى فَصيح لُغَةِ الفُرسِ "هيج ج ب نيست" وَهَذَا الاِسْتِعْمَالُ يشمل الضَرُورى وَضَرباً وَاحِدًا مِن ضُرُوبِ الاِطلَاقِ الَّذِى شَرْطُهُ فِى المَوْضُوع وَهَذَا قَد غلط كَثِيراً مِن النَّاسِ اَيْضًا فِى جَانِب الكُلِّيِّ الموجب، لَكِن السَّالِبَ الكلّى المُطْلَق بالإطلاق العام أولى الألفظ به هو ما يساوي قولنا كل ج يكون لَيْسَ بب اَوْ يسلب عَنهُ ب مِن غَيْر بَيان وَقْتٍ وَحَالٍ وَلَيكُنِ السَّالِبُ الوُجُودى وهُوَ المُطْلَق الَخاصُ مَا يُساوِى قَولنَا كُلّ ج ينفِى عَنهُ ب نَفياً غَيْر ضَرُورِى ودائم وَاِمَّا فِى الضَرُورَة فلَا بعد بَيْن الجهَتَين وَالفَرق بَيْنهُمَا اَنّ قَولنَا كُلّ ج فَبالضُرورَة لَيْسَ بب يَجعَل الضَرُورَة لحَالِ السَّلْبِ عِندَ وَاحِدٍ وَاحِدٍ وَقَولُنَا بِالضَّرُورَةِ لَاشئ مِن ج ب يجعَلُ الضَرُورَة لِكَونِ السَّلْبِ عَاماً وَلحصرِه ولَا يتَعَرض لِوَاحِد وَاحِدٍ اِلَّا بِالقُوَّةِ فيَكُون مَعَ اختلَاف المَعْنَى لَيْسَ بَيْنهما اِفتِرَاقٌ فِى اللُّزُوم بَلْ حَيْث صَحَّ أَحَدَهما صَحَّ اَلآخَر وعَلَى هَذَا القِيَاسِ فَاقضِ فِى الاِمْكَان.

تَنبِيهٌ عَلَى مَوَاضِعِ خِلَافٍ وَوِفَاقٍ بَيْنَ اِعْتِبَارِى الجِهَة وَالحَمْلِ

(٤٨) اِعْلَم اَنّ اطلَاقَ الجِهَة يُفارِقُ اِطْلَاقَ الحَمْل فِى المَعْنَى وَفِى اللُّزُوم فَاِنَّهُ قَدْ يَصدُق اَحَدُهما دونَ الاَخَرِ مَثَلا اِذَا كَانَ وَقْت يَتَّفقُ اَنْ لَا يَكُون فِيهِ انسَانٌ فِيهِ اَسوَدُ صَدَقَ فِيهِ كُلّ اِنْسَانٍ اَبيَضُ بِحُكْمِ الجِهَةِ دُونَ حُكْمِ الْمَحْمُولِ وَكَذَلِكَ اِمْكَانُ الجِهَةِ اَيْضًا فَاِنَّهُ اِذَا فُرِضَ فِى وَقْتٍ مِن الاَوْقَاتِ مَثَلا اَنْ لَا لَوْن الاَّ البَيَاضُ اَوْ غَيْرُهُ مِن الَّتِى لَا نِهَايَةَ لَهَا صَدَق حِينَئِذٍ بِالاِطْلَاقِ اَنَّ كُلّ لَوْنٍ هُوَ بياضٌ اَوْ شَئ آخرُ بِاطْلَاقِ الجِهَةِ

Oysa bu önermenin kipi, daha önce mümkün idi. Bu imkân, yüklem ilişirse önerme doğru olmaz. Zira her rengin beyaz olması özel bir imkânla değildir. Aksine burada zorunlu olarak beyaz olmayan renkler vardır. Yine böylece, canlılardan yalnızca insanın var olduğu bir zaman farz ettiğimde kipin mutlaklığı nedeniyle 'her canlı insandır' önermesi doğru olur. (Önerme) daha önce imkân nedeniyle doğru iken imkân yükleme âit kılınınca doğru olmaz.

İşaret
Kiplerde İki Tikelin İncelenmesi

[49] Sen iki tikel önermenin (tikel olumlu ve tikel olumsuz) durumunu, iki tümel önermenin (tümel olumlu ve tümel olumsuz) durumundan öğrenir ve bu ikisini, o ikisine göre taksim edersin. "Bazı C, B'dir" sözümüz; bu 'bazı' (tikel önerme) yalnızca bir vakitte B ile nitelense bile doğru olur. Yine aynı şekilde biliyorsun ki her 'bazı' (tikel önerme) bu nitelikle doğru oluyorsa bu durum her 'bazı' (tikel önerme) için doğru olur. Her bazı (tikel önermede) olumluluk doğru olduğu zaman, bu her bir tek için de doğru olur. Buradan anlıyorsun ki her bir vakitte her bir sayı için genel olma, mutlak olumlu önermenin şartı değildir. Olumsuzluk bakımından da durum aynıdır. İyi bil ki "zorunlu olarak bazı C B'dir" önermesi doğru olunca, bu durum "zorunlu olmayan bir mutlaklık veya imkân ile Bazı C B'dir" sözümüzün doğru olmasını engellemeyi gerektirmez. Bunun tersi ise (doğru) değildir. Zira sen "bazı cisimler zorunlu olarak hareket eder" dediğinde yani bununla "bazı'nın kendisi var olduğu sürece (hareketlidir)" demek istersin. Oysa bazıları, zorunlu olmayan varlık (mutlak) ile hareketlidir, bazıları ise zorunlu olmayan imkân ile.

İşaret
Kiplilerin Birbirini Gerektirmesi/ Telazümü

[50] (Bir önermenin kipi için) 'olması zorunludur' sözümüz, 'olmaması mümtenidir' sözümüze eşdeğer olan genel imkânla 'olmaması mümkün değildir' sözümüz gücündedir. (Bir önermenin kipi için) 'olmaması zorunludur' sözümüz; 'olması mümtenidir' sözümüze eşdeğer olan genel imkânla 'olması mümkün değildir' sözümüz gücündedir. Bunlar ve mukabilleri olan (kiplerin) her bir katmanı, biri diğerinin yerine geçecek şekilde birbirini gerektirir. Özel ve çok özel mümküne gelince, bunlar

وَقَبلهُ كَانَ مُمْكِنا ولَا يَصدُق هَذَا الإمكان اِذَا قُرِن بِالمَحْمُولِ فَاِنَّهُ لَيْس بالاْمْكَانِ الخَاصِّ يَكُون كُلّ لَوْنٍ بَيَاضاً بَلْ هَاهُنَا اَلْوَانٌ بِالضَّرُورَةِ لايَكُونُ بَيَاضاً، وكذَلِكَ اِذَا فَرَضنَا زَمَاناً لَيْس فِيهِ مِنَ الحَيَوانَاتِ اِلَّا الاِنْسان صَدَق فِيهِ بِحَسَبِ اِطْلَاقِ الجِهَةِ اَنّ كُلَّ حَيَوان اِنسَانٌ وَقَبلَهُ بالاِمْكَانِ وَلَم يَصحّ بالاِمْكَانِ اِذَا جُعِلَ لِلْمَحْمُولِ.

إِشَارَةٌ اِلَى تَحْقِيقِ الجُزْئِيَتَيْنِ فِى الْجِهَاتِ

(٤٩) وَاَنْتَ تَعْرُفُ حَالَ اَلجُزْئَتَين مِن الْكُلِّيَتَيْنِ وتَقْسِيمُهُمَا عَلَيْهِمَا وَقَوْلُنَا بَعْضُ ج ب يَصدقُ وَاِنْ كَانَ ذَلِكَ البَعْض مَوْصُوفاً بب فِى وَقْتٍ لَا غَيْر، وكذَلِكَ تَعْلَم اَنَّ كُلَّ بَعْضٍ اِذَا كَانَ بِهَذِه الصِّفَةِ صَدَق ذَلِكَ فِى كُلِّ بَعْض وَإِذَا صدق الإيجَاب فِى كُلِّ بَعْض صدق فى كل واحد ومِن هَذَا تَعلَم انَّهُ لَيْس مِن شَرطِ الاِيجَابِ المُطْلَقِ عُمُوم كُلِّ عَدَدٍ فِى كُلّ وَقْتٍ وَكَذَلِكَ فِى جَانِبِ السَّلْبِ، واَعْلَم اَنَّهُ لَيْس اِذَا صَدَق بَعضُ ج ب بِالضَّرُورَةِ يَجِبُ اَنْ يمنع ذَلِكَ صِدقَ قَوْلنَا بَعْض ج ب بِالاِطْلَاق الغَيْر الضَّرُورى اَوْ بالاِمْكَانِ ولَا بالعَكْسِ فَانّك تَقُولُ بَعضُ الاَجسَامِ بِالضَرُورَة مُتَحَرِّك اَىْ مَادَامَ ذَاتُ ذَلِكَ البَعْضِ موجوداً، وَبَعضُهَا مُتَحَرِّك بِوُجُودِ غَيْر ضَرُورِى وَبَعْضُهَا بِاِمْكَانِ غَيْر ضَرُورِى.

إِشَارَةٌ اِلَى تَلَازُمِ ذَوَاتِ الجِهَةِ

(٥٠) قَولُنَا بِالضَّرُورَةِ يكُون فِى قُوَّةِ قَولِنَا لايمكن أن لايكون بالإمكان العام الذى هو فى قوة قولنا يمتنع اَنْ لَا يَكُون، وَقَولُنَا بِالضَرُورَةِ لَا يَكُونُ فِى قُوَّةِ قَولنَا لَيْس بمُمكِنٍ اَنْ يَكُون بالاِمْكَانِ العَامِّ الَّذِى هُوَ فِى قُوّة قَولِنَا مُمْتَنِعٌ اَنْ يَكُون وَهَذِهِ وَمُقَابِلَاتُها كُلّ طَبَقَة مُتَلَازِمَةٍ يَقومُ بَعضُهَا مَقَام بَعض، وَاِمَّا الممكن الخَاص وَالاخَصُّ فَاِنَّهُما

zorunluluğun iki türüyle de (vâcib ve mümteni) eşit olarak birbirini gerektirir değildir. Dahası bunlar, kendilerinden daha genel kipli olan (mümkün önermeleri) gerektirirler. Tersi onlar için (doğru) olmaz. (Biri diğerini) gerektiren her (şeyin) eşit olması icap etmez. 'Genel imkânla olması mümkündür' (sözümüz) 'olması zorunludur' sözümüze gerekir. Bunun tersi ise doğru olmaz. Zira (önermenin kipi) 'olması mümkündür' (şeklinde) olunca 'olması zorunludur' (şeklinde) olması gerekmez. Hatta bazen 'olmaması mümkün' bile olur. Yine bunun gibi tersi (doğru) olmaksızın 'olmaması zorunludur' sözümüze de genel imkânla 'olmaması mümkündür' (sözümüz) gerekir. İyi bil ki, özel ve daha özel imkânla 'olması mümkündür' sözümüze yalnızca kendi babından ve kendine eşit 'olmaması mümkündür' (sözü) gerekir. Kendi bâbından olmayana gelince; ona eşit olanı değil aksine kendinden daha genel olan ona gerekir. Tıpkı 'genel (imkânla) olması mümkündür', 'genel (imkânla) olmaması mümkündür', 'olması vacip değildir', 'olmaması vacip değildir', 'olması mümteni değildir', 'olmaması mümteni değildir', kısaca 'olması ve olmaması zorunlu değildir' (ifadelerinin gerekmesi) gibi.

Vehim ve Tembih
Bir Grubu Endişelendiren Soru

[51] Şöyle ki; eğer vâcib, 'olması mümkün olan' ve 'olması mümkün olan' da 'olmaması mümkün olan' ise o zaman vâcib, 'olmaması mümkün olan' olur. Eğer vâcib, 'olması mümkün olan' değil ve mümkün olmayan şey de, 'olması mümteni olan şey' ise o zaman vâcib, 'olması mümteni olan' şey olur. Endişe verici zorluğun hepsi bundan ibaret değildir. Zira vâcib, genel anlamda mümkündür. Bu mümkünün, 'olmaması mümkün'e döndürülmesi gerekmez. (Vacip), özel manada mümkün de değildir. Bu manada 'mümkün değildir' sözümüzün 'mümteni' olması gerekmez. Çünkü bu manada mümkün olmayan, olumluluk ya da olumsuzluk bakımından zorunlu olandır. Bunlar, bu kuşkuya karşı uyanmaları ve buna çözüm getirmeleri kendilerinden beklenmesine rağmen, dönüp yine yanılgıya düşüyorlar. Her ne zaman bir şeyin mümkün olmadığı kendilerince doğru olursa ya da böyle farz ederlerse,

لَا مُتلَازِمَات مُسَاوِية لَهما مِن بَابِى الضَرُورَة بَلْ لهُمَا لَوَازِم مِن ذَوَاتِ الجهَةِ اَعمُ مِنهَا لَا تَنعَكِس عَلَيهِما وَلَيْسَ يَجِبُ اَنْ يَكُون كُلّ لَازِم مُسَاوِياً، فَاِنَّ قَولنَا بِالضَّرُورة يَكُون يَلزَمَهُ أنه مُمكِنٌ اَنْ يَكُون بالاِمْكَانِ العَامِ ولَا ينعَكِس عَلَيْه فَاِنَّهُ لَيْسَ اِذَا كَانَ مُمْكِناً اَنْ يَكُون وَجَبَ اَنْ يَكُونَ بالضَّرُورَة يَكُونُ بَلْ رُبَّما كَانَ مُمْكِنًا أيضاً اَنْ لايَكُونَ وقولنا بالضرورة لايكون يلزم أنه ممكن أن لايكون بالاِمْكَانِ العَامِ اَيْضا مِن غَيْر اِنعكَاسِ اَيْضا، لِمثل ذَلِكَ وَاَعْلَم اَنْ قَولنَا مُمْكِنٌ اَنْ يَكُون الخَاصُ وَالاَخَصُ انَّمَا يَلزم مُمكِن اَنْ لَا يَكُون مِن بَابِه وَيُسَاوِيه وَاِمَّا مِن غَيْر بَابِه فلَا يلزَمُهُ مَا يُسَاوِيه بَلْ مَا هُوَ اَعَم مِنهُ فَمِثْل مُمكِنٌ اَنْ يَكُون العام ومُمكِنٌ اَنْ لَا يَكُون العَامُ وَلَيْسَ بوَاجِب اَنْ يَكُون وَلَيْسَ بوَاجب اَنْ لَا يَكُون وَلَيْسَ بِمُمْتَنِع اَنْ يَكُون وَلَيْسَ بمُمْتَنِع اَنْ لَا يَكُون وبالجملَة لَيْسَ بضَرُورِىّ اَنْ يَكُون وَاَنْ لَا يَكُون.

وَهْمٌ وَتَنْبِيهٌ والسُّؤَالُ الَّذِى يَهولُ بِه قَومٌ

(٥١) وَهُوَ اَنَّ الوَاجِبَ اِنْ كَانَ مُمْكِنًا اَنْ يَكُون وَالْمُمْكِن أن يكون ممكن اَنْ لَا يَكُون فَالْوَاجِبُ اذاً مُمكِن اَنْ لَايكون وَاِنْ لَم يَكن مُمكِنا اَنْ يَكُون وَمَالَيْسَ بمُمكِنٍ فَهُوَ مُمْتَنِعٌ اَنْ يَكُون فَالْوَاجِبُ مُمْتَنِعٌ اَنْ يَكُون لَيْسَ بذَلِكَ المُشكِلِ الهَائِل كُلّهُ فَاِنَّ الوَاجِبَ مُمْكِنٌ بالْمَعْنَى العَامِ ولَا يلزَمُ ذَلِكَ المُمْكِن اَنْ يَنْعَكِس اِلَى مُمْكِنٍ اَنْ لَايَكُون وَلَيْسَ بمُمْكِن بالمَعْنَى الخَاصّ ولَايَلْزَمُ قَوْلُنَا لَيْسَ بِمُمْكِنٍ بِذَلِكَ الْمَعْنَى أنْ يكون ممتنعاً، لأن ما لَيْسَ بممكن بذَلِكَ المَعْنَى هُوَ مَا هُوَ ضَرُورِى اِيجَاباً اَوْ سَلْباً وَهَؤلاءِ مَعَ تَنبُّههِم لهَذَا الشّكِّ وَتَوَقُّعِهِمْ اَنْ يَأْتِيَهُم حلّهُ يَعُودُونَ فَيَغْلَطُونَ فَكُلّمَا صَحّ لَهُم فِى شَئ انَّهُ لَيْسَ بمُمكِن اَوْ فَرَضُوهُ كذَلِكَ

bunun 'olmaması zorunludur'u gerektiğini zannettiler ve (görüşlerini) buna bina ederek yanılgılarını sürdürdüler. Çünkü onlar, özel ve daha özel anlamda mümkün olmayanda 'olmaması zorunludur'un gerekmediğini hatırlayamadılar. Doğrusu o, bazen 'olmaması zorunludur' olabilir. Aynı şekilde çoğu kez yanılgıya düşüp bir şeyin zorunlu olmadığı farz edildiğinde bundan hakiki mümkünün 'olmaması mümkündür'e döndürülmesi gerektiğini zannederler. Oysa durum böyle değildir. Zâten sen, sana göstermiş olduğumuz yoldan bunu öğrenmiştin.

حَسِبُوا اَنَّهُ يَلْزَمُهُ انَّهُ بِالضَّرُورَةِ لَيْسَ وَبنوا عَلَى ذَلِكَ وَتَمادَوا فِى الغَلَطِ لانَّهُم لَم يَتذكَرُوا انَّهُ لَيْسَ يَجِبُ فِى مالَيْسَ بمُمكِنٍ بِالْمَعْنَى الْخَاصِّ وَالاَخَصِّ اَنَّه بِالضَّرُورَةِ لَيْسَ بَلْ رُبَّما كَانَ بِالضَّرُورَةِ لَيْسَ وكذَلِكَ قَدْ يَغْلَطُونَ كَثِيراً وَيَظُنُّونَ اَنَّهُ اِذَا فُرِضَ انَّهُ لَيْسَ بِالضَّرُورَةِ لَزِمَ اَنَّهُ مُمْكِن حَقِيقِى يَنْعَكِسُ اِلَى مُمْكِنٍ اَنْ لَا يَكُون وَلَيْسَ كذَلِكَ وَقَد عَلِمتَ ذَلِكَ مِمَّا هَدينَاكَ سَبِيلَهُ.

النَّهْجُ الْخَامِسُ

فِى تَنَاقُضِ الْقَضَايَا وَعَكْسِهَا

كَلَامٌ كُلِّىٌ فِى التَّنَاقُضِ

(٥٢) اِعْلَمْ اَنَّ التَّنَاقُضَ هُوَ اِخْتِلَافُ قَضِيَّتَيْنِ بِالْاِيجَابِ وَالسَّلْبِ عَلَى
جِهَةٍ يَقْتَضِى لِذَاتِهَا اَنْ يَكُونَ اَحَدُهُما بِعَيْنِهِ اَوْ بِغَيْرِهِ صَادِقاً وَالْاٰخَرُ كَاذِباً
حَتَّى لَا يَخْرُجَ الصِّدْقَ وَالكَذِبَ مِنْهُمَا وَاِنْ لَمْ يَتَعَيَّنْ فِى بَعْضِ
المُمْكِنَاتِ عِنْدَ جُمْهُورِ الْقَوْمِ، وَاِنَّمَا يَكُونُ التَّقَابُلُ فِى السَّلْبِ وَالْاِيجَابِ
اِذَا كَانَ السَّلْبُ مِنْهُمَا يَسْلبُ المُوجِبَ كَمَا اُوجِبَ فَاِنَّهُ اِذَا اُوجِبَ شَئ
وَكَانَ لَايَصْدُقُ فَاِنَّ مَعْنَى اَنَّهُ لَا يَصْدُقُ هُوَ اَنَّ الْاَمْرَ لَيْسَ كَمَا اُوجِبَ
وَبِالْعَكْسِ اِذَا سُلِبَ شَئ فَلَمْ يَصْدُقْ فَمَعْنَاهُ اَنَّ مُخَالِفَةَ الْاِيْجَابِ كَاذِبٌ
لَكِنَّهُ قَدْ يَتَّفِقُ اَنْ يَقَعَ الْاِنْحِرَافُ عَنْ مُرَاعَاةِ التَّنَاقُضِ لِوُقُوعِ الْاِنْحِرَافِ عَنْ
مُرَاعَاةِ التَّقَابُلِ وَمُرَاعَاةُ التَّقَابُلِ اَنْ تُرَاعِىَ فِى كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنَ الْقَضِيَّتَيْنِ مَا
تُرَاعِيهِ فِى الْاٰخَرِ حَتَّى يَكُونَ أَجْزَاءُ الْقَضِيَّةِ فِى كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنَ الْقَضِيَّتَيْنِ
هِىَ الَّتِى فِى الْاُخْرَى وَعَلَى مَا فِى الْاُخْرَى حَتَّى تَكُونَ الْمَحْمُولَ
وَالْمَوْضُوعَ وَمَا يُشْبِهُهُمَا وَالشَّرْطُ وَالْاِضَافَهُ وَالْجُزْءِ وَالْكُلَّ وَالْقُوَّةُ
وَالْفِعْلُ وَالْمَكَانُ وَالزَّمَانُ وَغَيْرُ ذٰلِكَ مِمَّا عَدَدْنَاهُ غَيْرَ مُخْتَلِفٍ،

BEŞİNCİ NEHİC

ÖNERMELERİN TENAKUZU VE DÖNDÜRÜLMESİ

Tenakuz Hakkında Tümel Bir Söz

[52] İyi bil ki tenakuz, iki önermenin, zâtı gereği belirli ya da belirsiz olarak, biri doğru iken diğeri yanlış olacak tarzda olumluluk ve olumsuzluk yönünden birbirinden farklı olmasıdır. Öyle ki doğruluk ve yanlışlık bu ikisinin dışında kalmasın -her ne kadar (bu) topluluğun (mantıkçıların) çoğuna göre bazı mümkün (önermelerde) bu (durum) belirli değilse de-. Tekabül ise ancak, olumluluk ve olumsuzlukta, iki önermeden olumsuz olan, olumlu kılındığı gibi olumluyu selbettiği zaman söz konusudur. Bir şey olumlu kılınmış ama doğrulanamıyorsa onun doğrulanamaması, durumun olumlu kılındığı gibi olmadığı anlamınadır. Aksi durumda, bir şey olumsuz kılınmış ve de doğrulanamıyorsa bunun manası; olumluya muhalefetin yanlış olmasıdır. Ne var ki bazen tenakuzun kuralından sapmak; tekabülün kuralından sapma ile örtüşebilir. Tekabülün kuralı; iki önermeden birinde gözetilen şeyin diğerinde de gözetilmesidir. Böylece iki önermeden her bir önermenin parçaları hem diğerinin aynısı hem de diğerinde bulunduğu tarzda olur. Öyle ki, iki önermede özne-yüklem ve bu ikisinin benzeri, (önbitişen-ardbitişen), şart-izafet, parça-bütün, kuvve-fiil, mekân-zaman ve bunların dışında saymış olduğumuz şeylerin anlamları muhtelif olmaz.

Önerme tekil (*şahsiyye*) değil ise iki önermenin nitelikte -olumluluk ve olumsuzluluk demek istiyorum- ayrı olduğu gibi nicelikte de -tümel ve tikel olmayı kastediyorum- ayrı olmasına gerek duyulur. Aksi takdirde doğruluğu ve yanlışlığı paylaşmamaları mümkün olur. Dahası maddesi mümkün iki tümel önermede olduğu gibi ikisi birlikte yanlış olur: Tıpkı "her insan yazıcıdır" ve "hiçbir insan yazıcı değildir" sözümüz gibi. Veya aynı şekilde maddesi mümkün iki tikel önermede olduğu gibi ikisi birlikte doğru olur. Tıpkı "bazı insan yazıcıdır", "bazı insan yazıcı değildir" sözümüz gibi. Oysa niceliği belirli önermelerde tenakuz, ancak açıklanan şartlar yerine getirildikten sonra, iki önermeden birinin tümel, diğerinin tikel olmasıyla tamam olur. Ayrıca bu şartlar kimi zaman kipli önermeler konusunda göz önünde bulundurulacak (daha başka) şartları da gerektirir ki (şimdi bunları) inceleyeceğiz. Öncelikle olumlu önerme tümel olsun ve bunu maddeler açısından değerlendirelim. Ve (şöyle) diyelim: "Her insan canlıdır", "bazı insanlar canlı değildir". "Her insan yazıcıdır", "bazı insanlar yazıcı değildir". "Her insan taştır", "bazı insanlar taş değildir" dediğimizde, her ne kadar (maddesi) vâcib olanın doğruluğu diğerlerinden başka olsa da, iki önermenin biri doğru iken diğerinin yanlış olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde olumsuz önerme tümel olsun, şimdi de onu değerlendirelim ve şöyle diyelim: "Hiçbir insan canlı değildir", "bazı insanlar canlıdır". "Hiçbir insan taş değildir", "bazı insanlar taştır". "Hiçbir insan yazıcı değildir", "bazı insanlar yazıcıdır" dediğimizde, aynı şekilde paylaşmanın (birinin doğru iken diğerinin yanlış olması) gerçekleştiğini görmüş oluruz. Artık her maddede doğruyu ve yanlışı, nitelik ve niceliğin ihtilaflarında geçerli olan münasebetleri sen kendin değerlendir.

İşaret

Mutlak Önermeler Arasında Vâki Olan Tenakuzlar ve Mutlak ve Bağ Kipli (Vücudî) Önermenin Nakizinin İncelenmesi

[53] Kuşkusuz bazı insanlar (bazı mantıkçılar) derin düşünme kıtlığı nedeniyle (tenakuz/çelişki) kurallarını çarpıtarak mutlak önermenin nakizinin/çelişiğinin yine bir mutlak önerme olduğuna karar (fetva) verdiler. Bu konuda yalnızca nitelik ve niceliğin farklı olmasını dikkate aldılar

فَإِنْ لَمْ تَكُنْ القَضِيَّةُ شَخْصِيَّةً اِحْتِيجَ اَيْضاً اِلَى اَنْ تَخْتَلِفَ الْقَضِيَّتَانِ فِى الْكَمِّيَّةِ اَعْنِى فِى الْكُلِّيَّةِ وَالْجُزْئِيَّةِ كَمَا اْختَلَفَتَا فِى الْكَيْفِيَّةِ اَعْنِى الْاِيجَابَ وَالسَّلْبَ وِالَّا اَمْكَنَ اَنْ لَا تَقْتَسِمَا الصِّدْقَ وَالْكَذِبَ بَلْ تكذِبَا مَعاً مِثْل الكُلِّيَتَيْنِ فِى مَادَّةِ الاِمْكَانِ مِثْلُ قَوْلِنَا كُلُّ اِنْسَانٍ كَاتِبٌ وَلَيْسَ وَلَا وَاحِدٌ مِنَ النَّاسِ بِكَاتِبٍ اَوْ يَصْدُقَا مَعاً مِثْلُ الْجُزْئِيَّتَيْنِ فِى مَادَّةِ الاِمْكَانِ اَيْضًا مِثْلُ قَوْلِنَا بَعْضُ النَّاسِ كَاتِبٌ بَعْضُ النَّاسِ لَيْسَ بِكَاتِبٍ بَلْ التَّنَاقُضُ فِى الْمَحْصُورَاتِ اِنَّمَا يَتِمُّ بَعْدَ الشَّرَائِطِ الْمَذْكُورَةِ بِأَنْ يَكُونَ اِحْدَى الْقَضِيَّتَيْنِ كُلِّيَةً وَالْأُخْرَى جُزْئِيَّةً ثُمَّ تِلْكَ الشَّرَائِطِ قَدْ تَحُوجَ فِيمَا يُرَاعِى لَهُ جِهَةٌ اِلَى شرائطَ نُحَقِّقُها، فليكُن المُوجِبةُ اوَّلًا كُلِّيَّةً ولنَعْتَبِر فِى المَوَادِّ فَنَقُولُ اِذَا قُلْنَا كُلُّ اِنْسَانٍ حَيَوَانٌ، لَيْسَ بَعْضُ النَّاسِ بِحَيَوَانٍ، كُلُّ اِنْسَانٍ كَاتِبٌ، لَيْسَ بَعْضُ النَّاسِ بِكَاتِبٍ، كُلُّ اِنْسَانٍ حَجَرٌ، لَيْسَ بَعْضُ النَّاسِ بِحَجَرٍ، وَجَدنَا اِحدَى القَضِيَّتَيْن صَادِقَةً وَألأُخْرَى كاذِبةً وَاِن كَانَ الصَّادِق فِى الوَاجِبِ غَيْرِهَا فِى الأُخْرَى وَلتَكُن اَيْضًا السَّالِبَةُ هِىَ الْكُلِيَةُ وَلنَعْتَبِر كذَلِكَ اَيضًا فنَقُولُ اِذَا قُلْنَا لَيْسَ وَلَا وَاحِدٍ مِن النَّاسِ بَحَيَوَانٍ، بَعْضُ النَّاسِ حَيَوَان، لَيْسَ وَلَا وَاحِدٍ مِن النَّاسِ بَحَجرٍ بَعْضُ النَّاسِ حَجَرٌ، لَيْسَ ولَا وَاحِدٍ مِن النَّاسِ بِكَاتب، بَعْضُ النَّاسِ كَاتِبٌ، وَجَدْنَا الاِقْتِسَامَ اَيْضًا حَاصِلاً، واعْتَبِرْ مِنْ نَفْسِكَ الصَّادِق والكَاذِبَ فِى كُلِّ مَادَةٍ وَالمُنَاسَبَات الجارية فِى مُخْتَلِفاتِ الكَمِّيَّةِ والكَيفِيَّةِ.

إِشَارَةٌ فِى التَّنَاقُضِ الوَاقِعِ بَيْنَ الْمُطْلَقَاتِ وَتَحْقِيق نَقِيضِ الْمُطْلَقِ والْوُجُودِى

(٥٣) انّ النَّاسَ قَد أفْتُوا عَلَى سَبِيلِ التَحرِيفِ وَقِلَّة التَّأمُلِ اَنَّ لِلمُطلَقَةِ نَقِيضاً مِن المُطلَقَاتِ وَلَمْ يُرَاعُوا فِيهِ اِلَّا الاِخْتِلَاف فِى الكَمِّيَّةِ وَالكَيْفِيَّةِ

ve tekabülün vaki olması için diğer şartların durumunun nasıl mümkün olduğunu hakkıyla düşünmediler. Doğrusu "her C, B'dir" sözümüz ile 'her zaman' kipini eklemeksizin 'her bir C'nin B' olduğu; başka bir deyişle o yargının her bir C için her zaman geçerli olduğu eklenmeden 'B'nin bütün bireyler (aded) için var olduğu kastedilirse; bu durum (böyle bir değerlendirmeye) engel olmasa bile "her C, B'dir", sözümüzün nakizinin/çelişiğinin "bazı C, B'dir" olmasını gerektirmez ki 'bu doğru iken o yanlış', 'o doğru iken bu yanlış' olsun! Dahası, doğrulukta tümel olumluya, zıddının yani; -tümel olumsuzun- uygun düşmemesi gerekmez. Zira her bir şey hakkındaki olumlama, 'her zaman' şartına (bağlı) olmadıkça (bu önermeyle) beraber, her bir zamanda olmadıkça her birini veya bir kısmını olumsuzlamakla birlikte (ikisi de) doğru olabilir. Aksine "her C'nin B olması genel anlamda mutlaktır" sözümüzün çelişiği; "bazı C daima B değildir" (önermesi); bir ekleme yapılmaksızın her C'den B'nin olumsuzlandığı anlamdaki "hiçbir C, B değildir" sözümüzün çelişiğinin de "bazı C'nin B olması süreklidir" sözümüz olması gerekir. Sen zâten buradaki sürekli ile zorunlu arasındaki farkı biliyorsun. "Bu (anlamdaki) mutlaklıkla bazı C B'dir" sözümüzün çelişiği "her C'den B sürekli olumsuzlanır" sözümüzdür. Bu ise tümel olumsuzda kullanılan lafza uygun düşer ki; (mantıkçıların) zikredilen geleneğine göre bu "her C, B değildir" önermesidir. Yine bu mutlaklıkla "bazı C, B değildir" sözümüzün çelişiği, "her C sürekli B'dir" sözümüzdür. Bağ kipli (vücudî) adını (vererek) özelleştirdiğimiz daha özel (anlamdaki) mutlak (önermeye) gelince, zikrettiğimiz şekilde burada "her C B'dir" dediğimizde bunun çelişiği "ancak varlık (bağ kip) bakımından her C, B değildir" (önermesidir). Yani dahası zorunlu olarak ya her C, B'dir veya aynı şekilde B ondan olumsuzlanmıştır. Zikrettiğimiz şekilde burada "hiçbir C, B değildir" dediğimiz de onun karşısında yer alan çelişiği, "bazı C için sürekli olarak B'nin olumlanması veya olumsuzlanması" sözümüzden anlaşılandır. Zira 'sürekli değil herhangi bir zamanda her C'nin B olmaması' yargısı daha önce geçtiğinden bunun mukabili ancak 'sürekli olumsuzluk' veya 'sürekli olumluluk'tur.

وَلَمْ يتأَمَّلوُا حَقَّ التَأمُّلِ انَّهُ كَيْفَ يُمكنُ اَنْ يَكُون اَحوَالُ الشُرُوطِ الأُخْرَى
حَتَّى يَقَع التَقَابُلُ فَاِنَّهُ إن عُنى بقَولِنَا كُلّ ج ب أى أن كُلَّ وَاحِدٍ مِن ب ج
مِن غَيْر زِيادَةِ كُلّ وَقْتٍ اَىْ اُرِيدَ اثبات ب لِكُل عَدَدٍ مِن غَيْر زِيادَةِ كَونِ
ذَلِكَ الحُكمِ فِى كُلّ وَاحِدٍ كُلّ وَقْتٍ وَاِنْ لم يَمْنع ذَلِكَ لم يَجِبْ اَنْ
يَكُون قَوْلنَا كُلّ ج ب تُناقِضهُ قَولنَا لَيْسَ بَعضُ ج ب فَيَكْذِبُ اِذَا صَدَقَ
ذَلِكَ وَيَصدُقُ اِذَا كذَبَ ذَلِكَ بَلْ وَلَمْ يَجِبْ اَنْ لَا يُوافقَهُ فِى الصِدق مَاهُوَ
مُضَادٌ لَهُ اعنِى السَّالِبِ الكُلِىَّ فَاِنَّ الْاِيجَابَ عَلَى كُلِّ وَاحِدٍ اِذَا لَمْ يَكُنْ
بِشَرْطِ كُلِّ وَقْتٍ جَازَ اَنْ يَصْدُقَ مَعَهُ السَّلْبِ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ اَوْ عَنِ الْبَعْضِ
اِذَا لَمْ يَكُنْ فِى كُلِّ وَقْتٍ بَلْ وَجَبَ اَنْ يَكُون نَقِيضُ قَوْلنَا كُلّ ج ب
بالاِطْلَاقِ الاَعَمِّ بَعضُ ج هُوَ دَائماً لَيْسَ بب وَنَقِيضُ قولنَا لَا شَئ مِن ج
ب الَّذِى بمَعْنَى كُلّ ج يُنفَى عَنهُ ب بِلَا زِيَادَةٍ هُوَ قَوْلُنَا بَعْضُ ج دَائِماً هُوَ ب
وَاَنْتَ تَعْرِفُ الفَرْقَ بَيْن هَذِه الدَّائمةِ وَالضَّرُوريّةِ وَنَقِيضُ قَوْلِنَا بَعْضُ ج ب
بِهَذَا الاِطْلَاق هُوَ قَوْلنَا كُلّ ج دَائماً يُنْفَى عَنهُ ب وهُوَ يُطَابِقُ اللَّفْظ
المستَعمَل فِى السَّلْبِ الكُلِّىِ وهُوَ انه لَاشئ مِن ج ب بَحسَبِ التَعَارِفِ
المَذكُورِ وَنَقِيضُ قَولنَا لَيْسَ بَعضُ ج ب بهذا الإطلاق هُوَ قَولنَا كُلّ ج
دَائماً هُوَ ب وَاِمَّا المُطلَقَةُ اَلَّتِى هِىَ أَخَصُّ وهِىَ اَلَّتِى خَصَّصْنَاهَا نَحْنُ
بِاسْمِ الوُجُودية فاِذَا قُلنَا فِيهَا كُلّ ج ب اَىْ عَلَى الوَجْهِ الَّذِى ذَكرنَا كَانَ
نَقِيضُهُ لَيْسَ اِنَما بالوُجُود كُلّ ج ب اَىْ بَلْ اِمَّا بِالضَرُورَةِ كلّ ج ب اَوْ ب
مَسلُوبٌ عَنْهَا كذَلِكَ واِذَا قُلنَا فيهَا لَيْسَ وِلَا شَئ مِن ج ب اَىْ عَلَى
الوَجهِ الَّذِى ذَكَرنَا كَانَ نَقِيضُهُ المُقابِلُ لَهُ مَا يُفْهَمُ مِنْ قَولنَا بَعضُ ج
دَائماً لَهُ اِيجَاب ب اَوْ سَلبُهُ لانَهُ اِذَا سَبَق الحُكم اَنَّ كُلّ ج يُنفَى عَنهُ ب
وَقتاً مَّا لَا دَائماً فَاِنَما يُقَابِلُهُ اَنْ يَكُون نَفى دَائماً اَوْ اِثبَاتٌ دَائماً

Ve (o kipte) karşılık olarak (biri doğru iken diğeri yanlış) bölümlenmemiş hiçbir önerme bulamayız ya da çok zor buluruz. Bu açıdan "bazı C, B'dir" sözümüzün çelişiği, "ancak her C vücudî olarak (bağ kiple) B değildir"; "bazı C, B değildir" -yani bu manadaki değillik ile- "her C ya sürekli B'dir veya sürekli B değildir" sözümüz olur. Sakın ha! "C'nin B olması mutlaktır" sözümüzün çelişiği olan "C'nin B olması mutlak değildir" sözümüzün, "C'nin B olmaması mutlaktır" sözümüz anlamına geldiğini sanma. Çünkü birinci (önerme) "her C'nin B olması zorunludur" sözümüzle beraber bazen doğru olurken, diğeriyle birlikte doğru olmaz. Eğer mutlak kipli önermenin cinsinden çelişiğini bulmak istiyorsak bunun çözümü; olumlu veya olumsuz mutlak önermenin kendi gerektirdiğinden daha özel bir mutlak önerme yapmamızdır. Şöyle ki, örneğin mutlak olumlu önermenin yargının yalnızca ve yalnızca öznenin her bir bireyinde olmayıp nitelendiği tarz üzere öznenin var olduğu her zamanda ve kendisiyle beraber vazedilen şeyin, tümel olumsuz önermeden bilinen tarzda anlaşılması gereken şey üzere olduğu her zamanda bulunmasından dolayıdır. Çünkü böylece "her C, B'dir" sözümüzün, ancak her zaman ve her vakitte olduğu zaman doğruluk yorumu yapılabilir. Çünkü bir zamanda C ile nitelenen şeyin 'olması zorunludur veya zorunsuzdur' olduğu ve bu zamanda o şey B ile nitelenmeyince, bu söz, tümel olumsuzda açıklanan sözcükten anlaşılan şey gibi, yanlış bir söz olur. Bunun üzerinde görüş birliğine vardığımızda "bazı C'nin B olmaması mutlaktır" sözümüz "her C, B'dir" sözümüzün çelişiği olur. "Bazı C'nin B olması mutlaktır" sözümüz, tümel olumsuz önermenin çelişiği olur. Oysa biz salt olumlu ve olumsuz olmanın gerektirdiği şeye ek bir anlamı şart koşmuştuk. Bununla birlikte biz bu şartı taşıyan ve kipi mutlak bağ kipli olan bir önerme bulamıyoruz. Çünkü içinde 'C'nin B olması zorunludur' olan her zamanda 'her C, B'dir' olduğunda, bu durumu sen açıklarsın. Bu açıklamaya göre, bizim bizden önce geçen mantıkçılarla, verdikleri örneklerde ve yaptıkları işlerde uzlaşmamız mümkün değildir. Ama ne var ki bu konunun açıklaması uzundur:

وَلَا نَجِدُ لَهُ قَضِيَّةً لَا قِسْمَةَ فِيهَا مُقَابلة اَوْ يَعسُر وُجُودُهَا وَنَقِيضُ قَولنَا
بَعضُ ج ب بِهَذَا الوَجهِ لَاشَئ مِن ج انَّما هُوَ بالوُجُود ب وَنَقِيضُ قَولنَا
لَيْسَ بَعضُ ج ب اَىْ لَيْسِيَّةً بِهَذَا المَعْنَى هُوَ قَولنَا كُلّ ج إِمَّا دَائماً ب وَإِمَّا
دَائماً لَيْسَ ب ولَا تَظُنَّنَّ اَنَّ قَولنَا لَيْسَ بالاِطْلَاقِ شَئ مِن ج ب الذى هو
نقيض قولنا بالاطلاق شىء من ج ب هو فى معنى قولنا بالاطلاق لَيْسَ
شىء من ج ب لاَنَّ الأُولَى قَد تَصدُقُ مَعَ قَولنَا بِالضَرُورَةِ كُلّ ج ب
ولَايَصْدُق مَعَ الآخَرِ فَاِنْ اَرَدْنَا اَنْ نَجِدَ لِلمُطْلَقَةِ نَقِيضاً مِنْ جِنْسِهَا كَانَتِ
الحِيلةُ فِيهِ اَنْ نَجْعَلَ المُطْلَقَةَ اَخَصّ مِمَّا يُوجِبُهُ نَفْسُ الأيجَابِ اَوْ السَّلْبِ
المُطلَقَة وذَلِكَ مثلا اَنْ يَكُون الكُلِّىُّ المُوجب المُطْلَق هُوَ الَّذِى لَيْسَ اِنَّما
الحكم فِى كُلّ وَاحِدٍ فَقَطْ بَلْ وفِى كُلِّ زَمَانٍ كَوْن المَوْضُوع عَلَى مَا
وُصِفَ بِه وَوُضِعَ مَعَهُ عَلَى مَا يَجِبُ اَنْ يُفْهَم مِن المعتاد فِى العِبَارَةِ عَنهُ
فِى السَّالِبِ الكُلِّىِّ حَتَّى يَكُون قَولُنَا كُلّ ج ب اِنَّما يَصْدُقُ اِذَا كَانَ كُلُّ
وَاحِدٍ مِن ج ب وفِى كُلِّ زَمَانٍ لَهُ وفِى كُلِّ وَقْتٍ حَتَّى اِذَا كَانَ فِى وَقْتٍ مَا
مَوْصُوفاً بِاَنَّهُ ج بِالضَّرُورَةِ اَوْ بغَيْر الضَرُورَة وفِى ذَلِكَ الوَقْتِ لَا يُوصَفُ
ب كَانَ هَذَا القَوْلُ كَاذِباً كَمَا يُفْهَمُ مِنَ اللَّفْظِ الْمُتَعَارِفِ فِى السَّلْبِ
الْكُلِّىِّ فاِذَا انْفَقْنَا عَلَى هَذَا كَانَ قَوْلُنَا لَيْسَ بَعْضُ ج ب عَلَى الاِطْلَاقِ
نَقِيضاً لِقَوْلِنا كُلُّ ج ب وَقَوْلُنَا بَعْضُ ج ب عَلَى الاِطْلَاقِ نَقيضاً لِلسَّالِبَةِ
الْكُلِّيَةِ لَكِنّا نكُون قَد شَرطْنَا زِيادَةً عَلَى مَايَقْتَضِيهِ مُجَرَّدُ الْاِثْبَاتِ وَالنَّفْىِ
وَمَعَ ذَلِكَ فَلَا يعوزنَا مُطْلَقٌ وُجُودِىٌ بِهَذَا الشَّرْطِ لِاَنَّهُ لَيْسَ اِذَا كَانَ
كُلّ ج ب كُلّ وَقْتٍ يَكُون فِيهِ ج يَكُون بِالضَّرُورَةِ مَادَامَ مَوْجُود الذَّاتِ
فهُوَ ب فقد عَرفْتَ هَذَا وَالقَوْمُ الَّذِينَ سَبَقُونَا لَا يُمكِنُهُم فِى
أمثِلَتِهِمْ وَاستعْمَالَاتِهِم اَنْ يُصَالَحونَا عَلَى هَذَا وَبَيان هَذَا فِيهِ طُول

Yine her ne kadar çözüm "her C, B'dir" sözümüz ile ancak C'nin bütün kaplamını içine almayan, aksine her C'nin içinde yer aldığı belli bir zamanın içinde "her C, B'dir" demek istenilse de! İşte o zaman muhafaza edilmesi kolay şeylerden muhafazası gerekli diğer şeylerden sonra iki tikelde söz konusu bu belirli zamanı muhafaza ettiğimizde tenakuz sahih olur. Mantıkçılar bu kuralı koydular, ama onların bu ilkeyi gözetmeyi sürdürmeleri yine mümkün olmuyor. Bununla birlikte onlar, yorucu olduğu için mutlak'ın şartlarına uymaktan vazgeçme gereği duyuyorlar. Şimdi bu konunun incelenmesi için *Kitâbu'ş-Şifâ*'ya başvurulsun.

İşaret
Kipli Diğer Önermelerin Tenakuzu

[54] Kipi daimî olanın tenakuzu/çelişiği ise ilk çözüm şekline göre yapılan bağ kipli (vücudî) önermenin çelişiği gibi olur ve ona yaklaşır. Artık bu konu oradan öğrenilsin. "Her C'nin B olması zorunludur" sözümüzün çelişiği ise "her C'nin B olması zorunlu değildir" (önermesi) olur. Dahası özel ve çok özel olmayıp genel imkân ile "bazı C'nin B olmaması mümkündür" demek olur. Burada bu (genel) imkâna gerekli olan ona da gerekli olur. "Her C'nin B olmaması zorunludur" sözümüze gelince, bunun çelişiği; "her C'nin B olmaması zorunlu değildir"; dahası "bazı C'nin B olması başka imkânla değil bu imkânla mümkündür" demek olur. "Bazı C'nin B olması zorunludur" sözümün mukabili; anlatılan bu ölçüye göre "her C'nin B olmaması mümkündür" -yani genel imkânla- sözümüzdür. Yine zikredilen bu kıyasa göre, "bazı C'nin B olmaması zorunludur" sözümüzün mukabili, "her C'nin B olması mümkündür" -yani genel imkânla- sözümüzdür. Bu imkânın olumsuzu olumlusunu, olumlusu olumsuzunu gerektirmez. Öyle ise bu (kuralı) iyi belle ve bunu sakın önceki (mantıkçıların) unuttuğu gibi unutma. "Her C'nin B olması genel anlamda mümkündür" sözümüzün çelişki tarzındaki mukabili "her C'nin B olması mümkün değildir" (sözümüz) olur. Ve bu "bazı C zorunlu olarak B değildir" (sözümüzü) gerektirir.

فَإِن كَانَت الحِيلَةُ اَيْضا اَنْ نجْعَل قَولنَا كُلّ ج ب اِنَّما يُقصَدُ فِيهِ قَصْدَ زَمَانٍ بِعَيْنِه لَا يَعُمّ كُلّ آحَادِ ج بَلْ كُلّ مَا هُوَ ج مَوجُوداً فِى ذَلِكَ الزَّمانِ وكذَلِكَ قَوْلنَا لَيْسَ شَئ مِن ج ب اَىْ مِنْ جِيمَاتِ زَمَانٍ مَوْجُود بَعِينِه وَحِينَئذٍ فَإنَّا اِذَا حَفِظْنَا فِى الجُزْئِيَّتَيْنِ ذَلِكَ الزَّمانَ بِعَينِه بَعْدَ سَائر مَا يَجِبُ اَنْ يُحفَظَ مِمَّا حِفْظُهُ سَهْل صَحَّ التَنَاقُضُ وَقَد قَضَى بِهَذَا قَوم لَكِنَّهُم اَيْضا لَيْسَ يُمْكِنُهُم اَنْ يَسْتَمِرُّوا عَلَى مُرَاعَاةِ هَذَا الاَصْلِ وَمَع ذَلِكَ فَيحْتَاجُونَ اِلَى اَنْ يُعْرِضُوا عَنْ مُراعَاةِ شَرائِطَ لَهَا غنَاء وَلْيُرجَع فِى تَحقِيق ذَلِكَ اِلَى كِتَاب الشِفَاءِ.

اشَارَةٌ اِلَى تَناقِض سَائرِ ذَوَاتِ الجِهَةِ

(٥٤) اِمَّا الدَّائِمةُ فَمُنَاقَضتُهَا تَجْرِى عَلَى نَحْو مُنَاقَضَةِ الوُجُودية اَلَّتِى بحَسبِ الحِيلَةِ الاَوْلَى وَيَقْرُبُ منهَا فَلْيُعْرَفْ مِنْ ذَلِكَ وَاِمَّا قَولنَا بِالضَرُورَةِ كُلّ ج ب فَنقِيضُهُ لَيْسَ بِالضَرُورَةِ كُلّ ج ب اَىْ بَلْ مُمكِنُ بالاَمكَانِ الاَعَمّ دُونَ الاخصّ وَالخاصّ اَنْ لَا يَكُون بعض ج ب وَيَلْزَمُهُ مَايَلزَمُ هَذَا الامكان فِى هَذَا الموَضِعِ وَاِمَّا قَولنَا بِالضَرُورَةِ لَاشَئ مِن ج ب فَنقِيضُهُ لَيْسَ بِالضَرُورَةِ لَاشَئ مِنْ ج ب اَى بَلْ مُمكِنٌ اَنْ يَكُون بعض ج ب بذَلِكَ الاَمكَانِ دُونَ إمْكَانٍ آخَر وَقَولُنَا بِالضَرُورَةِ بعض ج ب يُقَابِلهُ عَلَى القِيَاس المَذكُورِ مُمكِنٌ اَنْ لَا يَكُون شَئ مِن ج ب اَى الإمكَانَ العَامّ، وَقَولُنَا بِالضَرُورَةِ لَيْسَ بَعْضُ ج ب يُقَابِلُه عَلَى ذَلِكَ القِيَاسِ المَذكُورِ قَولنَا مُمكِنٌ اَنْ يَكُون كُلّ ج ب اى الإمكَان الاَعَمّ وَهَذَا الاَمكَان لَا يلزَمُ سَالِبَهُ مُوجِبُهُ وَلَا مُوجِبَهُ سَالِبُهُ فَاحْفَظ ذَلِكَ ولاَتسْهَ فِيهِ سَهْوَ الاَوَّلِينَ وَقَولُنَا مُمكِنٌ اَنْ يَكُون كُلّ ج ب بالإمكَانِ الاَعَمّ يُقَابِلهُ عَلَى سَبِيلِ النَقِيضِ لَيْسَ بمُمكِن اَنْ يَكُون كُلّ ج ب وَيلزَمُهُ بِالضَّرُورَةِ لَيْسَ بَعْضُ ج ب

Elde ettiğin kıyasa göre diğer kısımları sen kendin tamamla. "Her C'nin B olması özel anlamda mümkündür" sözümüzün mukabili, "her C'nin B olması mümkün değildir" sözümüzdür. Ve bu onun vacip olmasının gerekliliğinden çok mümteni olmasının gerekmediğini (ifade eder). Dahası zorunluluk babında bir şey gerektirmez. Öyle ise bunu iyi bellel "Her C'nin B olmaması bu (özel) imkânla mümkündür" sözümüzün mukabili, "her C'nin B olmaması mümkün değildir" (sözümüz olur). Sanki bu sözü söyleyen şöyle demek (istemektedir): "Aksine C'nin B olması vâcib veya mümtenidir". Ve sanki o, "bazı C'nin B olması zorunludur" veya "bazı C'nin B olmaması zorunludur" demek (istemektedir). Şimdiki durumda mümkün kipli olumsuz önermenin çelişiğinin olumlu önerme olabilmesi için, onu olumlu bir ibareyle ifade etmemizi mümkün kılacak, bu (son) iki (önermeyi) içine alıp birleştiren bir durum yoktur. Ayrıca bunu gerektiren ne var? Oysa bilinmektedir ki 'olmaması mümkündür' sözümüz, hakikatte bunun olumlu kılınmasıdır. "Bazı C'nin B olması bu (özel) imkânla mümkündür" sözümüze gelince, bunun çelişiği; "her C'nin B olması mümkün değildir" (sözümüz olur). Yani dahası, 'ya olması zorunludur' ya da 'olmaması zorunludur'. "Bazı C'nin B olmaması mümkündür" sözümüzün çelişiği; "bazı C'nin B olmaması mümkün değildir" sözümüz olur. Yani, "her C'nin B olması zorunludur" veya "hiçbir C'nin B olmaması zorunludur". İşte kipli önermelerin tenakuz/çelişki durumlarını buna göre anlayıp açıklaman ve onların (mantıkçıların) söylediğinden uzak durman gerekiyor.

İşaret
Mutlakların Döndürülmesi

[55] Döndürme (akis); önermenin niteliğini muhafaza edip doğruluk ve yanlışlığını olduğu gibi bırakarak öznesini yüklem, yüklemini özne yapmaktır. Gelenekte (bu konuya), mutlak tümel olumsuz önermenin döndürmesi ile başlamak ve bunun döndürülmesinin kendisini verdiğini açıklamak adet olmuştur. Doğru olanı şu ki, bunun döndürülmesi ancak (daha önce) anlatılan çözümlerden biriyle olur. Zira insanlardan her birinden 'gülen olmayı' bilfiil olumsuzlamak mümkündür.

وَتُتَمِّمُ اَنْتَ مِن نَفْسِكَ سَائِرَ الاَقْسامِ عَلَى القِيَاسِ الَّذِى اسْتَفَدْتَهُ وَقَولُنَا مُمكِن اَنْ يَكُون كُلّ ج ب بالإمكَانِ الخَاصِّ يُقَابِلهُ لَيْسَ بمُمكِن اَنْ يَكُون كُلَ ج ب ولَا يَلْزمُهُ اَنَّهُ مُمْتَنِعٌ اَنْ يَكُون ذَلِكَ اكثر مِن لزُوم اَنَّهُ وَاجِبٌ بَلْ لَا يلزَمُه مِن بَابِ الضَرُورَة شَئ فَاحْفَظ هَذَا وَقَولُنَا مُمكِنٌ اَنْ لَا يَكُون شَئ مِن ج ب بِهَذَا الإمكَان يُقَابِلهُ لَيْسَ بمُمكِن اَنْ لَا يَكُون شَئ مِن ج ب وكَأَنَّ هَذَا القَائِل يَقُولُ بَلْ وَاجِبٌ اَنْ يَكُون شَئ مِن ج ب اَوْ مُمتَنِعٌ وكَانَّه يقُول بِالضَرُورَةِ بَعْضُ ج ب اَوْ بِالضَرُورَةِ لَيْسَ بَعْضُ ج ب وَلَيْسَ يجمع هَذَيْنِ اَمرٌ جَامِعٌ يُمكِنُنى فِى الْحَالِ اَنْ اُعَبِّرَ عَنهُ عَبارَةً ايَجابِيَّةً حَتَّى يَكُون نَقِيضُ السَّالِبَةِ الممكنَة مُوجَبةً ثُمّ مَا الَّذِى يُحْوِجُ اِلَى ذَلِكَ ومِن المعلوم اَنْ قَولنَا مُمكِنٌ اَنْ لَا يَكُون فِى الحقِيقَةِ ايجابٌ، هَذَا وَاِمَّا قَولنَا مُمكِن اَنْ يَكُون بَعْضُ ج ب بِهَذَا الاْمكَانِ يُنَاقِضُهُ قَولنَا لَيْسَ بمُمكِن اَنْ يَكُون شَئ مِن ج ب اَى بَلْ اِمَّا ضَرُورِى اَنْ يَكُون اَوْ ضَرُورِى اَنْ لايَكُون وَقَولُنَا بمُمكِنٌ اَنْ لَا يَكُون بَعْضُ ج ب يُنَاقِضُهُ قَولُنَا لَيْسَ بمُمكِن اَنْ لَا يَكُون بعض ج ب اى بِالضَرُورَةِ يَكُون كُلَ ج ب اَوْ بِالضَرُورَةِ يَكُون لَاشئ مِن ج ب فَهَكَذَا يَجِبُ اَنْ تَفْهَم حَالَ التَناقِضِ فِى ذَوَاتِ الجَهةِ وَتُخَلِّى عَمّا يَقُولُونَ.

اشَارَةٌ اِلَى عَكسِ المُطلَقاتِ

(٥٥) العَكْس هُوَ اَنْ يُجعَلَ اَلمحمُولُ مِنَ القَضِيَّةِ مَوضُوعاً وَالمَوضُوعُ مَحمولاً مَعَ حِفْظِ الكَيْفِيَّةِ وَبقَاءِ الصَدقِ اَوالْكِذب بِحالِه وَقَد جَرَتِ العَادَةُ اَنْ يُبدأ بعَكْسِ السَّالِبَةِ الْمطلَقَةِ الْكُلِّيةِ ويبين اَنَّها مُنعَكِسَة مِثْل نَفسها وَالحقُ اَنَّهُ لَيْسَ لهَا عَكس الاَ بِشَئ مِنَ الحِيَل اَلَّتِى قِيلَتْ فَاِنَهُ يُمكنُ اَنْ يُسلَبَ الضَّحاكُ سَلباً بِالفِعلِ عَنْ كُلَ وَاحِدٍ مِن النَّاسِ

Oysa gülen her şeyden 'insanı' olumsuzlamak vacip değildir. Bazen herhangi bir şey, yalnızca kendisinde mevcut olduğu bir şeyden mutlak anlamda olumsuzlanabilir. Ancak bu şeyin (yüklemin), ondan (özneden) olumsuzlanması mümkün olmaz. Onların (mantıkçıların) ileri sürdükleri kanıt, mutlak önermenin sadece son iki şekilden birine göre ele alınmasını gerektirir. O kanıtın nasıl olduğuna gelince, bu şudur: "Hiçbir C, B değildir" dediğimizde "hiçbir B'nin C olmaması mutlaktır" sözümüzün doğru olması gerekir, aksi takdirde bunun çelişiği olan, "bazı C'nin B olması mutlaktır" önermesi doğru olacaktır. (Sözgelimi) bu 'bazı', belirli bir şey olarak farzedilsin ve o, 'D' olsun. Bu taktirde 'D'nin kendisi bizzât birlikte hem 'C', hem 'B' olur. Böylece 'C olan o şey, B olur' ve bu şey de farz edilen 'D' olur. Onu (D'yi) tikel olumlunun döndürülmesi gerektirmiş değildir. Çünkü biz henüz tikel olumlunun döndürülmesini öğrenmedik ve "her C, B değildir" demiştik. Bu ise imkânsızdır. Bu (kanıtlamanın) cevabına gelince; olumsuzluğun yalnızca alışılmış ibareye göre değil, mutlak olarak alındığında bunun muhal olmamasıdır. Artık sen mutlak kipli iki önermenin ikisinin de doğru olduğunu bilmektesin. Mutlak olarak her bir insandan gülmenin bilfiil olumsuzlanması ve bazıları için olumlanmasının doğru olması gibi. Mutlak (kipin) diğer iki tarzına göre olanına gelince bu, söz konusu kanıt nedeniyle tümel olumsuzun döndürülmesi yine kendisi (tümel olumsuz) olandır. Onların, İlk Muallim'den (Aristoteles) sonra ihdas edilen ayrılık yoluyla sonradan meydana getirilmiş kanıtlarına gelince, bunu zikretmemize gerek yoktur. Her ne kadar bir âlimin hoşuna gitse de bu kanıt, gerçekte aldatıcıdır. Doğrusu biz o (kanıtın) durumunu *Kitâbu'ş-Şifâ*'da açıklamıştık. Tümel olumlu önermeye gelince, onun tümel olarak aksedilmesi gerekmez. Çünkü bazen yüklem özneden daha genel olabilir ve onun zorunluluk olmaksızın salt mutlak olarak döndürülmesi gerekmez. Zira kimi zaman özne, yüklem için zorunlu iken, yüklem özne için zorunlu olmaz: Akciğeri olan canlının soluması gibi. Çünkü bu, lüzumu daimi olmayan bağ kipli (vücûdi) bir önermedir. Oysa (solumak için) 'akciğeri olan bir canlı olmak' zorunludur. Buna göre her soluyanın akciğerli bir canlı olması zorunludur. Dahası mutlak kipli önerme ancak

ولَا يَجِبُ اَنْ يُسْلَبَ الاِنْسَان عَنْ شَئ مِن الضَّحاكِيَن فَرُبَّما كَانَ شَئ مِن الاَشياءِ يُسلَبُ بالاِطْلَاقِ عَنْ شَئ لَا يَكُون مَوجُوداً الاَ فِيهِ، ولَا يُمكنُ سَلْبُ ذَلِكَ الشَئ عَنهُ والحُجَّةُ اَلَّتِى يَحتَجُّونَ بِهَا لَايلزَمُ الا اَنْ تُؤخَذَ المُطلَقَةُ عَلَى أحَدِ الوَجْهَيِن الاَخَرين وَاِمَّا اَنْ تِلْكَ الحجّة كَيْفَ هِىَ فهِىَ انا اِذَا قُلنَا لَيْسَ ولَاشَئ مِن ج ب فَلَيزَمُ اَنْ يَصْدُقَ لَيْسَ ولَاشئ مِن ب ج المُطلَقَة وَاِلَّا صَدَق نَقيضُها وهُوَ اَنْ بَعْضُ ب ج المُطلَقَة فَليُفرَضْ ذَلِكَ البَعْضُ شَيئاً مُعَيَّناً وَليَكُنْ د فيَكُونُ د نَفسها ج و ب مَعاً فيَكُون شَئ مِمَّا هُوَ ج هُوَ ب وذَلِكَ الشَئ هُوَ د المَفْرُوضُ لَا اَنَّ العَكْسَ الجزْئِىَّ المُوجِبَ أوجَبَهُ فَانا لم نَعْلم بَعْدُ إنْعكَاسَ الجُزئِىِّ المَوْجِبِ وَقَدْ كُنَّا قُلنَا لَاشَئ مِمَّا هُوَ ج ب هَذَا مُحَالٌ وَأَمَّا الْجوَابُ عَنْهَا فهُوَ اَنَّ هَذَا لَيْسَ بِمُحالٍ اِذَا أُخِذَ السَّلْبُ مُطْلَقاً لَا بِحَسَبِ عَادَةِ الْعِبَارةِ فَقَطْ فَقَدْ عَلِمتَ أَنهما فِى المُطلَقَةِ يصدُقَانِ كَما قَد يَصْدقُ سَلْبُ الضّحَاكِ بالْفِعْلِ السَّلْبَ المُطْلَقِ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِن النَّاسِ وَاِيجَابِهِ عَلَى بَعْضِهِم وَاَمَّا عَلَى الوَجْهَيْن الاخَرين مِنَ الاِطْلَاقِ فَاِنَّ السَّالِبَةِ يَنعَكِسُ عَلَى نَفسهَا بِهَذِهِ الْحُجَّةِ بَعينِهَا وَاَمَّا الْحُجَّةُ المُحدَثَةُ اَلَّتِى لَهُم مِن طَرِيقِ المُبايَنة اَلَّتِى أُحْدِثَتْ بَعْدَ المعلم الأوَّلِ فلَا يحتَاجُ اِلَى اَنْ نَذْكُرهَا فَاِنَّها وَاِنْ أَعْجَبَ بِهَا عَالِم مُزوَّرة وَقَد بَيَّنَا حَالَها فِى كتَاب الشِفَا وَاَمَّا الْكُلِيَةِ المَوْجبةِ فَاِنَّهَا لَا يَجِبُ اَنْ يَنعكسَ كُلِيَّةً فَرُبَّما كَانَ اَلمحمُولُ اَعَمُّ مِنَ المَوْضُوع ولَا يَجِبُ اَنْ ينعَكس مُطلَقَة صِرفَة بلَا ضَرُورَةً فَاِنَّه رُبمَّا كَانَ اَلمحمُولُ غَيْر ضَرُورِى لْلمَوْضُوع وَالمَوْضُوعُ ضَرُوريٌ لِلمحمولِ مِثْلُ التَنَفُّسِ لذى الرِّئةِ مِنَ الْحَيَوانِ فَاِنَّهُ وجُودىٌ لَيْسَ بدَائم اللّزوم ولَكِن ضَرُورِى لَهُ الحيَوان ذو الرئة فَاِنَّ كُلَ مُتَنفِّسٍ فَاِنَّهُ بِالضَرُورَةِ حيَوان ذُو رِئةٍ بَلْ اَنّما يَنعَكِسُ المُطلَقَةُ

zorunlu olma olasılığını taşıyan genel anlamda mutlak kipli bir önermeye döndürülür. Ne var ki tümel olumlunun tikel olumluya döndürülmesi kaçınılmaz olarak doğru olur. Zira "her C, B'dir" olunca C'nin B ve B'nin C olması için hem C hem B olan belli bir şey bulmamız gerekir. Bu nedenle tikel olumlu, kendi benzerine (tikel olumluya) döndürülür. Mutlak tümel ve tikel olumlu önermelerin kendi cinslerinden çelişiği varsa bunların tikel olarak döndürülmesinin kanıtı şu yolla yapılır: "Bazı B'nin C olması hak/doğru değil ise her B, C değildir" (önermesi) "her C, B değildir" olur. Tikel olumsuza gelince onun döndürmesi yoktur. Zira her C'nin B olmaması mümkündür. Sonra "her B'nin C olması"; "her B'nin C olmaması" değildir. Örneğin "bazı insanlar bilfiil gülen değildir" ve "bazı gülenlerin bilfiil insan olmaması mümkün değildir" önermelerinin doğru olmaları gibi.

İşaret

Zorunluların Döndürülmesi

[56] Zorunlu tümel olumsuz (önerme) yine kendi benzerine döndürülür. Çünkü "her C'den B'nin olumsuzlanması" zorunlu, "bazı B'nin C olması" da mümkün olursa ve bu, onun döndürülmesi şeklinde farz edilirse -zorunlu ve başka (önermeyi) içine alan mutlaklık gereğince- "bazı C, B" olur. Ve bu önerme kesinlikle zorunlu tümel olumsuzla birlikte doğru olamaz, dahası onunla beraber doğru olması muhaldir. Öyle ise muhale götüren şey de muhaldir. Bu durumu varsayım yoluyla açıklamak sana düşer. Böylece bu bazıyı D kılarsın ve o zaman bazı C olan şeyin B olduğunu görürsün. Zorunlu tümel olumlu önerme, mutlak genel önermenin hükmünden anlaşıldığı gibi tikel olumlu olarak kendine döndürülür. Ne var ki zorunlu (önermeye) döndürülmesi gerekmez. Zira zorunlu (önermenin) mümkün kipli önerme olarak döndürülmesi mümkündür. Doğrusu B'nin C için zorunlu olması -gülen için insan olmak gibi- ve C'nin B için zorunlu olmaması -insan için gülen olmak gibi- mümkündür. Kim bundan başka bir şey söyler ve bu konuda hîleye başvurursa sakın onu doğrulama! Öyle ise o, (zorunlu tümel olumlu) genel imkâna döndürülür. Zorunlu tikel olumlu (önerme) bu kıyasa göre yine tikel olumlu (önermeye) döndürülür.

مُطلَقَة عَامةً تحتَمِلُ الضَرُورَة لَكِن الْكُلِّيَة المُوجبَة يَصحُ عَكْسُهَا جُزئياً مُوجباً لَا مَحالَةَ فَإِنَهُ إِذَا كَانَ كُلُ ج ب كَانَ لنَا اَنْ نَجِد شَيئاً مُعَيَّناً هُوَ ج و ب فَيَكُونُ ذَلِكَ الجِيم ب وذَلِكَ الباء ج ولِذَلِكَ الجُزْئِيَّةُ المَوْجِبَةُ يَنعَكِسُ مِثْل نَفسِهَا فَإِنَّ كَانَ الكُلِّي وَالجُزئ المَوْجبَانِ مِن المُطلَقَاتِ الَّتِي لَهَا مِن جنسِهَا نَقِيض، بُرهِنَ عَلَى انها يَنعِكسُ جزئِيَّةً مِنْ طَرِيقِ انه إِنْ لَمْ يكُن حقّاً انَّ بعض ب ج فلا شيءٌ من ب ج فلا شيء من ج ب وامّا الجُزئِيَّةُ السالبةُ ولا عكس لها فانّه ممكن ان لا يكون كلّ ج ب ثم يكون كل ب ج لَيْسَ لَيْسَ كلّ ب ج مثل ان الحق هوانه لَيْسَ بعض الناس بضاحكٍ بالفعل ولَيْسَ بمُمكن ان لايكون شيء مِمَّا هو ضَحّاك بالفعل انساناً.

اِشَارَة اِلَى عَكْسِ الضَرُورِيَّاتِ

(٥٦) وَامَّا السَالِبة الْكُلِيَّةُ الضَرُورَيَّة فَإِنَّهَا ينعَكِسُ مِثْلُ نَفْسِهَا فَإِنَهُ إِذَا كَانَ بالضَّرورَةِ ب مَسْلُوبَةً عَنْ كُلِّ ج ثُمَّ اَمْكَنَ اَنْ يُوَجَدَ بَعْض ب ج وَفُرِضَ ذَلِكَ انعَكس ذَلِكَ فكَانَ بَعْض ج ب عَلَى مُقتَضَى الاِطْلَاقِ الَّذِي يَعُمّ الضَّرورِي وَغَيرهُ وَهَذَا لَا يَصْدقُ البَتَة مَعَ سَلب الضَّرورِي الكُلِّي بَلْ صِدْقه مَعَهُ مُحَال فَما أَدَّى اِلَيْه مُحَال وَلَكَ اَنْ تُبَيِّنَ ذَلِكَ بِالاِفْتِراضِ فَتَجعَل ذَلِكَ الْبَعْض د فَتَجدُ بَعْض مَاهُوَ ج قَدْ صَارَ ب وَالْكُلِيَّةُ الْمُوجِبَةُ الضَرُورِيّة ينْعَكِس على نفسها جُزئِيَّةً مُوجبَةً لَما تَبيَّنَ مِنَ حُكمِ المُطْلَقِ العَامّ لكِنْ لَا يَجبُ اَنْ ينعَكِسَ ضَرُورِيَّةً فَإِنَهُ يمكن اَنْ يَكُونَ عَكْسِ الضَّرورِي مُمكِناً فَإِنَهُ يمكن اَنْ يكُونَ ج كَالضَّحَاكِ ضَرُورِياً لَه ب كَالاِنْسَانِ وَ ب كَالاِنْسَانِ غَير ضَرُورِى لَهُ ج كَالضَّحَاكِ، وَمَنْ قَالَ غَير هَذَا وَانْشأ يَحتَالُ فِيهِ فَلَا تُصَدِّقْهُ فعَكْسِها اِذاً الاِمْكَانِ الأعمُّ وَالْمُوجِبَةُ الجُزْئِيَّةُ الضَرُورِيَّة ينعَكِس اَيْضًا جُزْئِيَّةً عَلَى ذَلِكَ القِيَاس

Bildiğin (nedenlerden) dolayı zorunlu tikel olumsuz önerme döndürülemez. Bunun örneği, "zorunlu olarak her canlı insan değil" (önermesi)dir, bunun aksi (olan) "her insan canlı değilğir" (önermesi doğru) olmaz (oysa döndürülmesi) "her insan canlıdır" (önermesi)dir.

İşaret
Mümkünlerin Döndürülmesi

[57] Mümkün önermelere gelince, olumsuzluk (durumunda) bunların döndürülmesi gerekmez. Zira hiçbir insanın yazıcı olmaması mümteni olmayıp mümkün olunca, (yazı) yazanlardan her birinin ya da bazısının, insan olmamasının mümkün olması gerekmez. Aynı şekilde bu örnek özel ve daha özel (anlamdaki) mümkün önermelerin durumunu da açıklamaktadır. Çünkü bir şeyin (öznenin, herhangi) bir şeyden (yüklemden) olumsuzlanması caiz olduğu halde, yalnız kendisine arız olan özel öznesi olduğu için bu şeyin (öznenin) ondan (yüklemden) olumsuzlanması caiz olmaz. Olumluluk durumunda ise bunların döndürülmesi gerekir. Fakat özel anlamda mümkünün kendi benzerine döndürülmesi gerekmez. 'Şey (yüklem) özne için zorunlu olmayıp mümkün olunca özne de bunun gibi (yüklem için zorunlu olmayıp mümkün) olur' diyene kulak verme! İrade ile hareket etmenin canlılar için nasıl mümkün olduğunu ve bunun için canlı olmanın nasıl zorunlu olduğunu iyi düşün. Ve (mantıkçılar) topluluğunun bu konudaki işgüzarlıklarına iltifat etme! Dahası mümkün olumlu önermelerin bütün sınıfları, genel anlamda mümkün önermeler olarak döndürülür. Çünkü öğrendiğin (kurallara) göre "her C'nin B olması" veya "bazı C'nin B olması" mümkün olunca "bazı B'nin C olması" da genel anlamda mümkün olur. Aksi takdirde "her B'nin C olması" mümkün olmaz. Öyleyse bildiğin (kurala) göre zorunlu olarak "hiçbir B, C değildir". Bunun aksi de zorunlu olarak "hiçbir C, B değildir". Bu ise hulftür/çelişkidir. Birisi "size ne oluyor da olumlu gücündeki özel mümkün olumsuz önermeyi döndürmüyorsunuz?" diyebilir. O zaman biz de deriz ki: Bunun nedeni; o - yani olumlu önerme- ancak genel imkân kabilinden olumlu bir önermeye döndürülebildiği halde niteliği muhafaza edilmiş olmaz. Şayet bunun özel anlamda mümküne döndürülmesi gerekseydi, olumludan olumsuza çevrilmesi mümkün olurdu. Böylece döndürme (işleminde önermenin) niteliği geri gelirdi. Oysa bu, gerekli değildir. Bir grup (mantıkçı) da,

وَالسَالِبة الجُزئِيَّةُ الضَرُورِيَّة لَا يَنْعَكِس لَمَا عَلِمتَ، وَمِثالِهِ بالضَّرورَةِ لَيْسَ كُلّ حَيَوان انْساناً ثُمَّ كُلِّ انْسَانٍ حَيَوَانٌ، لَيْسَ لَيْسَ كُلِّ انْسَانٍ حَيَوَانا.

اِشَارَة اِلَى عَكْسِ الْمُمكِنَاتِ

(٥٧) وَامَّا الْقَضَايَا المُمكِنَة فَلَيْسَ يَجِبُ لَهَا عَكْسٌ فِى السَلبْ فَإنَهُ لَيْسَ اِذَا لَمْ يَمتَنِع بَلْ اَمْكَنَ اَنْ يكُونَ لَا شَئ مِنَ النَّاسِ يَكتبُ، يَجبُ اَنْ يمكن اَنْ لَا يكُونَ اَحَدُ مِمَّنْ يَكتبُ اِنْساناً اَو بَعْض مَنْ يَكتُبُ انْساناً وَكَذَلِكَ هَذَا المثَالُ يُبَيِّنُ الحَال فِى الْممكِن الأخصّ والخَاصّ فَانَ الشَّئ قَدْ يَجُوَز ان ينفِى عَنْ شَئ وَذَلِكَ الشَئ لَايَجُوَز اَنْ يُنفَى عَنهُ لانهُ مَوْضُوعُهُ الخَاصِ الَّذِى لَا يَعْرِضُ اِلَّا لَهُ وَامَّا فِى الاِيجَابِ فَيَجِبُ لَهَا عَكْس وَلَكِنْ لَيْسَ يَجبُ اَنْ يَكُونَ فِى الْمُمكِن الخَاصِ مِثْلَ نَفسِه وَلَا تَستَمِعْ اِلَى مَنْ يَقُولُ إنَّ الشَّئ اِذَا كَانَ مُمكِناً غَيْر ضَرُورَى لمَوْضُوعِهِ انَّ مَوْضُوعَهُ يَكون كَذلِكَ لَه وَتَامَّلْ المُتَحرِّكَ بِالْاِرَادَةِ كَيْفَ هُوَ مِنَ الْمُمْكِنَاتِ لِلحَيَوَانِ وَكَيفَ الحَيَوَان ضَرُورِى لَه وَلَا تَلتَفِتْ اِلَى تَكَلُّفَاتِ قَوم فِيهِ بَلْ كُلِّ اَصْنَافِ الإمْكَان ينعَكِس فِى الايجَابِ بِالإمْكَانِ الأعمّ فَاِنَهُ اِذَا كَانَ كُلِّ ج ب بِالإمْكَان اَو بَعْضُ ج ب بِالإمكَانِ فبعض ب ج بِالإمكَانِ الأعمُّ وَاِلَّا فَلَيْسَ يَمكنُ اَنْ يَكوَنَ شَئ مِنَ ب ج فَبِالضَرُوَرَةِ على ماعلمت لاشَئ مِنْ ب ج وَينعَكِس بالضَّرورَةِ لاشَئ مِنَ ج ب هَذَا خَلف وَرُبَّما قَالَ قَائل مَا بَالكُم لَا تُعَكِّسُون السَالِبة المُمكِنَة الخَاصة وَقُوَتَهَا قُوَة الْمُوجِبَةَ فَنَقُولُ اَنَّ السَّبَبَ فِى ذَلِكَ أنّها اَعْنِى الْمُوجِبَةَ اَنَمَا ينعَكِس اِلَى مُوجِبٍ مِن بَاب الْممكِن الأعمُّ فَلَا يَحفَظُ الكَيْفية وَلَو كَانَ يَلزَمُ عَكْسها مِنَ الْممكِن الخَاصِ لَا مْكَن اَنْ يُقَلَب مِنَ الاِيجَابِ اِلَى سَلب فَيَعُودُ الكَيْفِيَة فِى العَكْسِ لكِنْ ذَلِكَ غَير وَاجب وَقَوم يَدَّعُونَ

aynı güçteki tikel olumlu önermenin döndürülmesi nedeniyle mümkün tikel olumsuz önermenin döndürülebileceğini iddia ederler. Onların sanısına göre bu (mümkün tikel olumsuz önerme) aynı şekilde özel (mümkün bir önermedir) ve olumsuza dönüşür. Hâlbuki onların zanları yanlıştır. Sen bunun (tahakkukunu) dinlediklerinden araştırabilirsin. "Bazı gülenlerin insan olmaması mümkündür" diyemezken "bazı insanların gülen olmaması mümkündür" demen de bunun örneklerinden birisidir.

لِلسَّلب الجُزْئِيّ الْمُمكِن عَكْساً بسبَبِ انْعِكَاسِ المُوجِب الجُزئِيّ الَّذِى فِى قُوَّتِه وَحُسْبَانُهم اَنَّ ذَلِكَ يَكُونَ خَاصاً اَيْضاً وَيَعُوَد اِلَى سَلِبْ وَظَنّهم بَاطِل قَدْ تتَحقّقُه مِمَّا سَمِعْتَهُ وَمِنَ هَذَا المثَالُ مَمكنٌ اَنْ يكُوَن بَعْض الناس لَيْسَ بضَحَّاك وَلَا تَقُول يمكن اَنْ يكُوَن بَعْضُ مَا هُوَ ضَحَّاكٌ لَيْسَ بِاِنْسَان.

النَّهْجُ السَّادِسُ

اِشَارَة اِلَى الْقَضَايَا مِنْ جِهَة مَا يصْدق بها وَنَحْوَه

(٥٨) اَصْنَافُ الْقَضَايَا الْمُسْتَعمَلة فِيما بَينَ القَائسين وَمَنْ يَجرِى مَجراهُم اَربَعَة مُسَلّمات وَمظْنُونَاتٌ وَمَا مَعَهَا وَمُشبّهَات بغَيْرِهَا وَمُخيّلات فَالمُسَلَّماتُ إمَّا مُعْتَقَدَاتٌ وَإمَّا مَأْخُوذَاتٌ وَالمُعْتَقَدات اَصْنَافُهَا ثَلاثَة الوَاجِبُ قَبُولُهَا وَالمشهُورَاتُ وَالوَهْمِيَّاتُ وَالوَاجِبُ قَبُولُهَا اَوّلِيَّاتٌ وَمُشَاهَدَات وَمُجَرّباتٌ وَمَا مَعَهَا مِنَ الحَدْسِيَّاتِ وَالمُتَوَاتِرات وَقَضَايا قِيَاساتها مَعَهَا فَلنَبدأْ بِتَعْرِيف انحاء الوَاجِب قَبُولُهَا وَاَنْوَاعهَا مِنْ هَذِهِ الجُملةِ فَامَّا الاَوّلِيَّات فَهِىَ الْقَضَايَا الَّتى يُوجِبُهَا العَقْلُ الصَّرِيح لِذَاته وَلغَرِيزتهِ لَا لِسَببٍ مِنَ الاَسْبَاب الخَارجَة عَنْه فَانَّهُ كُلَّمَا وَقَع لِلعَقْلِ التّصور لِحُدودِهَا بِالكُنهِ وَقع لَه التَصدِيقُ فَلَا يَكُونَ للتَّصْدِيق فِيهِ تَوَقُّف اِلّا عَلَى وُقوُع التصور وَالفَطانَة للتَّركِيب وَمِن هذه مَا هُوَ جَلىّ للكُلّ لِاَنَّهُ وَاضِح تَصَوُّر الحُدُودِ وَمِنه مَا رُبَّما خَفِى وَافتقر اِلَى تأمُّل لخَفَاء فِى تَصوُّر حُدُودِه فَانَّهُ اِذَا الْتَبَس التصور إلْتَبَس التَصدِيقُ وَهَذَا القِسم لَا يتوعَّرُ عَلَى الأذهَانِ المُشتَعلَة النّافِذَة فِى التصور وَامَّا الْمُشَاهَدَات

ALTINCI NEHİC

[DEĞERİ ve KAYNAĞI AÇISINDAN ÖNERMELER]

İşaret
Doğrulanmaları ve Benzeri Açıdan Önermeler

[58] Kıyas yapanlar ve onların yolundan gidenler (temsil ve tümevarım işlemlerini yapanlar) arasında kullanılan önermeler dört sınıftır: (I) Doğru kabul edilen önermeler (müsellemât); (II) doğru zannedilen (maznûnât) ve bunlarla birlikte ele alınanlar; (III) diğerlerine (ilk iki sınıfa) benzeyen (doğru gibi olan) önermeler (müşebbihat) ve (IV) hayale dayalı önermeler (muhayyelât). (I) Doğru kabul edilen önermeler de ya (A) bizce kesin doğru olan önermeler (mu'tekadât) ya da (B) başkasından doğru kabul ettiğimiz önermelerdir (me'hûzât). (A) Bizce kesin doğru olan önermeler üç sınıftır: (a) Kabulü zorunlu olan önermeler (vâcib kabûlühâ); (b) yaygın önermeler (meşhûrât) ve (c) vehme dayalı önermelerdir (vehmiyyât). (a) Kabulü zorunlu olan önermeler ise, (1) apaçık olan ilk doğrular (evveliyyât), (2) gözlemler (müşâhedât), (3) deneyler (mücerrebât) ve (4) onlarla birlikte olan sezgiler (hadsîyyât), (5) kesin rivayetler (mütevâtirât) ve (6) kıyasları kendi içinde olan (kıyâsâtühâ maaha) önermelerdir. Bu gruptan kabulü zorunlu önermelerin çeşitlerini ve türlerini tarif ederek başlayalım. (1) Apaçık olan ilk doğrulara (*evveliyyât*, apriorik bilgiler) gelince, bunlar herhangi bir dış neden olmaksızın saf (sarih) aklın, kendi zatı ve doğası gereği doğruluğunu zorunlu gördüğü önermelerdir. Akıl bunların terimlerini (hudûd) künhüyle kavrar kavramaz akıl için tasdik (doğrulama) meydana gelir. Dolayısıyla tasdikin meydana gelmesindeki duraksama ancak terkîbe (apriorik önermeye) dair tasavvurun ve kavrayışın (fetânetin) vukuundan kaynaklanır. Bunların (evveliyyâtın) bir kısmı, (1.a) herkes için apaçık olanlardır (*celiyyun li'l-kûll*), çünkü onların terimlerinin kavranılması açıktır; bir kısmı da (1.b) örtük olabilen (*rubbemâ hafâ*), terimlerinin kavranılmasındaki örtüklük nedeniyle iyice düşünülmesine ihtiyaç duyulanlardır. Zira tasavvur bulanıklaşınca tasdik de bulanıklaşır. Bu kısmı (örtük olanları) tasdik, kavrama nüfuz eden parlak zihinler için zor değildir. (2) Gözlemlere (*müşâhedât*) gelince bunlar;

(2.a) *mahsûsât* (duyulurlar) gibidir. Mahsûsât (beş) duyudan istifade ile tasdikte (doğrulamada) bulunduğumuz önermelerdir; örneğin 'Güneş vardır, aydınlatıcıdır' ve 'ateş yakıcıdır' yargılarımız gibi. Ve de (dış) duyunun dışındaki (iç) güçlerin müşahedesi nedeniyle oluşan (2.b) *itibarî* önermelerdir; örneğin bir fikrimizin, korkumuzun, öfkemizin var olduğunu bilmemiz, kendimizin ve kendi fiillerimizin bilincinde olmamız gibi. (3) Deneylere (*mücerrebât*) gelince bunlar; tekrarlanıp duran müşahedelerimizi izleyen yargı ve önermelerdir. Böylece bu müşahedeler tekrarlanmaları nedeniyle bir anımsatma (izkâr, dikkat çekme) sağlar. Sonunda bu anımsatmalardan kuşku içermeyen güçlü bir kesinlik (akd) meydana gelir. Varlığından kuşku duymadıktan sonra bunun (güçlü kesinlik, inancın) nedenini araştırmak, mantıkçıya düşmez. Deney bazen doğruluğu kesin, bazen 'çoğunlukla' olan önermeler gerektirir. Ayrıca deney, müşahedelere karışmış olan bir çeşit gizli kıyas gücünden de hali kalamaz. 'Odun ile vurmak, acıtıcıdır' yargımız bunun bir örneğidir. Deney (tecrübe) ancak nefs, şeyin ittifakla oluşundan emin olduğu zaman kesinlik ifade eder ve buna, yapısal haller eklenerek deney kesinlik kazanır. (4) *Sezgiler* de deney (tecrübe) gibi olanlardandır. Bunlar, yargılarının ilkesi, nefsin çok güçlü sezgisi olan önermelerdir. Dolayısıyla şüphe onunla (sezgiyle) ortadan kalkar ve zihin ona boyun eğer. Eğer birisi bu durumu inkâr ederse bu, onun bu sezgi gücü için gereken değerlendirmeyi yapamaması nedeniyle ya da sezgi sahibi nezdinde tahakkuk etmiş olanın onun nezdinde tahakkuk etmemesi nedeniyle inkâr tarzındadır. Örneğin 'Ay kendisinde ışığı şekillendiren yapılar nedeniyle ışığını güneşten alır' önermemiz gibi. Yine bunda da bir kıyasî kuvve vardır ve bu da deneylerle sıkı bir münasebet içindedir. Benzer şekilde (5) *mütevatir* önermeler (kesin rivayetler) de nefsin, (aksi) mümkün olmakla birlikte yapılan müşahedelerin (rivayetlerinin) çokluğu nedeniyle şüphenin zail olduğu tam bir sükûnetle sakin olduğu önermelerdir. Şöyle ki bu müşahedelerin vukuu hakkındaki şüphe, (rivayetlerin) ittifakı ve örtüşmesi yoluyla zail olur. Bu, bizim Mekke'nin, Galen'in, Öklid'in ve benzerlerinin varlığına kesin olarak inanmamız gibidir. Kim bu müşahedelerin sayısını belli bir miktarda sınırlamaya çalışırsa (işi) imkânsızlaştırmış olur. Çünkü bu durum; ondaki (rivayetteki) fazlalık veya eksikliğe etki eden sayı ile alakalı değildir. Ancak bunda müracaat edilecek olan (ölçüt), kendisiyle beraber yakînin (kesinliğin) vaki olacağı bir seviyedir (meblağdır). (Tevatürün)

فَكَالمَحسُوسَاتِ وَهِىَ الْقَضَايَا الَّتى اَنّمَا نَسْتَفِيدُ التَصدِيقَ بهَا مِنَ الحِسّ
مِثْلُ حُكمِنَا بِوُجُود الشَمْسِ وَكَونِها مُضيئةً وَحُكمِنَا بِاَنَّ النَّار حَارَّة
وَقَضَايَا اِعتِبَارِيَّة لِمُشَاهَدَةِ قُوى غَيْرِ الحسّ مِثْلُ مَعْرِفَتِنا بِاَنَّ لَنا فِكْرَةً وَاَنَّ
لَنَا خَوْفاً وَغَضَباً وَاَنّا نَشْعُرُ بِذَوَاتِنَا وَبِاَفْعَال ذَوَاتِنَا وَاَمَّا المُجَرَّبَات فَهِىَ
قَضَايَا وَاَحْكَامٌ تَتَّبِعُ مُشَاهَدَاتٍ مِنَّا تتكَرّرُ فَيفِيدُ اذكَاراً بتَكَرُّرٍ فَيتأكَّدُ مِنْهَا
عَقْدٌ قَوِىٌّ لَا يُشَكُّ فِيهِ وَلَيْسَ عَلَى المَنْطِقِى اَنْ يَطلُبَ السَّبَبَ فِى ذَلِكَ
بعد اَنْ لَايَشُكَّ فِى وُجُودِه فَرُبَّما اَوْجَبَتِ التَّجْربَة قَضَاء جَزماً وَرُبَّما
اَوْجَبَت قَضاء اكثريّاً وَلَا يَخْلُوا عَنْ قُوَّةٍ مَّا قِيَاسِيَّةٍ خَفِيَّة تُخَالِطُ
المُشَاهَدَاتِ وَهَذَا مِثْلُ حُكْمِنَا اَنّ الضَّرْبَ بِالْخَشَبِ مُؤلم وَاِنّما يَنعَقِدُ
التَّجربَةُ اِذَا أمِنَتِ النَّفس كونَ الشَّئ بالاِتِّفَاق وَيَنْضَافُ اِلَيْهِ اَحوَال الهيئة
فينعَقد التَّجربةُ وَمِمَّا يَجْرِى مَجْرَى المُجَرّبَاتِ الحَدْسِيَّات وَهِىَ قَضَايَا
مَبْدأ الْحُكْمِ بِهَا حَدسٌ مِنَ النَّفْسِ قَوِىٌّ جِدّاً فَزَالَ مَعَهُ الشَكّ وَاُذْعِنَ لَهُ
الذِّهنُ فَلوْ اَنّ جاحِداً جَحد ذَلِكَ لِاَنَّهُ لَمْ يتوَلَّ الاعْتبَار المُوجِبِ لِقوَّةِ
ذَلِكَ الحدسِ اَو عَلَى سَبِيل المُنَاكَرَة لَمْ يتَأتّ اَنْ يتحقّق لَهُ مَا تَحقَّق عِنْد
الحادِسِ مِثْلُ قَضَائِنَا بِاَنَّ نُورَ القَمَر مِنَ الشَّمْسِ لهيئاتٍ تُشَكِّلُ النُور فِيهِ
وَفِيهِ اَيْضًا قُوَّةٌ قِيَاسِيَّة وَهَذِهِ شَدِيدَة المُنَاسَبَةِ للمُجَرَّبَاتِ وَكَذلِكَ الْقَضَايَا
التوَاتريَّة وَهِىَ الَّتى تَسكُنُ اِلَيْهَا النَّفْسُ سُكُوناً تَامًّا يَزولُ معه الشَّكّ لِكَثْرَةِ
الشَّهَادات مَعَ اِمْكَانه بِحَيْثُ يَزولُ الرِّيبَةُ عَنْ وَقوعِ تِلْكَ الشَّهَادَاتِ عَلَى
سَبِيل الإتّفاقِ وَالتَّوَاطُؤِ وَهَذَا مِثْلُ اعتِقَادِناَ بِوُجُودِ مَكَّةَ وَوُجُود جَالِينُوس
وَاُقلِيدَس وَغَيْرِهِمَا وَمن حاولَ اَنْ يَحْصُرَ هَذِهِ الشَّهَادَاتِ فِى مَبْلَغِ عَدَدٍ
فَقَد اَحَال فَإنَّ ذَلِكَ لَيْسَ مُتَعَلِّقًا بِعَدَدٍ يُؤثر النُّقْصَان وَالزِّيَادَة
فِيهِ وَاِنَّمَا الرُجُوعُ فِيهِ اِلَى مَبْلَغ يَقَعُ مَعَهُ اليَقِينُ فَاليَقِينُ هُوَ

kesin doğru olduğu (yakîn) hükmünü veren, müşahedelerin sayıları değil müşahedelerin yeterliliğidir. Bu da aynı şekilde onu inkâr edeni ikna etmeyi veya bir sözle susturmayı mümkün kılmayan önermelerdendir. (6) *Kıyasları kendileri ile birlikte olan önermelere* gelince, bunlar ancak bir orta (aracı) nedeniyle tasdik edilen önermelerdir. Ancak bu orta (terim), zihnin kaçırdıklarından değildir ki, zihin onu istemeye ihtiyaç duysun! Aksine talep edilenin iki terimi akla geldiği an, orta (terim) de akla gelir; 'İki, dördün yarısıdır' önermemizdeki gibi. Buraya kadar doğru kabul edilen önermelerin bizce kesin doğru olanlar grubundan kabulü zorunlu olan önerme sınıflarının sayısı hakkında yeterli bilgiyi verdik. Yine bu gruptan (b) yaygın doğru (*meşhûrât*) önermelere gelince; bunların bir kısmı da kabulü zorunlu olanlardan (b.1) *evveliyyât ve benzeri* önermelerdir; ancak bunların böyle olması, kabullerinin zorunlu olması bakımından değil, onları genelin (herkesin) itiraf etmesi bakımındandır. Bunlardan bir kısmı da bizim meşhur ismini tahsis edebileceğimiz (b.2) '*mahmûde*' diye isimlendirilen önermelerdir. Çünkü bunların dayanağı, ancak yaygınlıktır (şöhrettir). Bunlar öyle görüşlerdir ki şayet insan; salt aklı, vehmi ve hissiyle baş başa kalsa, bunları kabul ve itirafa yönelik eğitilmemiş olsa, güçlü zannı ile tikellerin çokluğundan bir tümevarıma gitmemiş ve doğasındaki merhamet, utanma, onur, hamiyyet ve benzeri şeyler bunları çağrıştırmamış olsaydı, aklına, vehmine ve duyularına uyarak bu yargılara varamazdı. Örneğin kendisini bir şeyin (gerekçenin) öncelemesi gerekmeyen 'hırsızlık yapmak ve yalan söylemek çirkindir' yargılarımız gibi. Pek çok insanın vehmini önceleyen, doğasındaki acıma hissine uyarak canlıyı kesmeyi çirkin bulması, her ne kadar din, onların çoğunun böyle vehmetmesini önlemişse de, bu cins yargılardandır. Bu, doğası böyle olanlar için söz konusudur, onlar da insanlığın çoğunluğunu oluşturur. Oysa salt akıl, bu cins yargılardan hiçbirini gerektirmez. İnsan, bir defada tam akıllı olarak yaratıldığını ve herhangi bir edepten (ahlakî değerden) haberi olmadığını, nefsanî veya hulkî (psikolojik ya da ahlakî) bir edilgiye boyun eğmediğini tevehhüm etseydi, bu gibi konularda hiçbir yargıya ulaşamaz, dahası belki de bunları bilemeyebilir ve tereddüde düşebilirdi. Oysa onun, 'bütün parçadan büyüktür' yargısındaki durumu böyle değildir. İşte bu yaygın önermeler bazen doğru, bazen

القَاضِى بتوافِى الشَّهَادَاتِ لَا عَدَدُ الشهَادَاتِ وَهَذَا اَيضاً لَا يُمْكِنُ اَنْ يُقْنَعَ
جَاحِدُهَا اَوْ يُسكت بِكلَام وَامَّا الْقَضَايَا الَّتى مَعَهَا قِيَاسَاتُها فهى قضايا
اِنَّما يُصَدّق بِهَا لاَجْلِ وَسَطٍ لكِنْ ذَلِكَ الوَسَط لَيْسَ مِمَّا يَعزُبُ عَنِ
الذِّهنِ فَيحُوجُ فِيهِ الذِّهنُ إلى طلب بَلْ كَما اُخْطِر حَدًّا المَطْلُوبِ بِالْبَالِ
خَطَرَ الوَسَطُ بِالبَال مِثْل قَضَائِنَا بِاَنَّ الإِثْنَيْنِ نِصفُ الاَرْبَعَةِ فَقَد اِسْتَقْصَيْنَا
الْقَوْلَ فِى تَعْدِيدِ اَصْنَافِ الْقَضَايَا الوَاجِب قَبُولُهَا مِن جُملة المُعْتَقَدَاتِ
مِن جُمْلةِ المُسَلَّماتِ فَامَّا الْمَشْهُورَاتُ مِن هَذِهِ الجُمْلَةِ فمِنهَا اَيْضًا هَذِهِ
الأَوَّلِيَّاتُ وَنَحْوها مِمَّا يَجِبُ قَبُولهُ لَا مِن حَيْثُ هِىَ وَاجِب قَبُولهَا بَلْ مِن
حَيْثُ عُمُوم الاِعْترافِ بِهَا وَمِنْهَا الآرَاء المُسَمَّاةُ بالمَحْمُودَة وَرُبَّمَا
خَصَّصْنَاهَا بِاِسْمِ الْمَشْهُورَة اِذْ لَا عمدة لَهَا اِلَّا الشُهْرة وَهِىَ آراء لو خُلِّى
الاِنْسَان وَعَقْلُهُ المُجَرَّدُ وَوَهْمُه وَحِسُّهُ وَلَمْ يُؤَدَّبْ بِقَبُولِ قَضَايَاهَا
وَالاعتراف بِهَا وَلم يمل الاستِقرَآء بِظَنِّه القَوِىّ اِلَى حُكْم لِكَثْرَةِ
الْجزْئِيَّاتِ وَلَم يَسْتَدع اِلَيهَا مَا فِى طَبِيعَةِ الاِنْسَانِ مِنَ الرَّحمة وَالخجل
وَالانفةِ وَالحميَّة وَغَيْر ذَلِكَ لَمْ يَقْض بِهَا الاِنْسَان طَاعَة لِعقلِهِ أوْ وَهمِه أوْ
حِسّه مِثْلُ حُكمِنَا اَن سَلب مَالِ الاِنْسَان قَبِيح وَان الكَذِبَ قَبِيح لَا يَنبَغى
اَنْ تَقَدَّم عَلَيه وَمِن هَذَا الجِنس مَا يَسبقُ اِلَى وَهم كَثِير مِنَ النَّاسِ وَان
صَرفَ كَثِيراً مِنْهم عَنْه الشَّرْعُ مِنْ قُبْح ذَبح الحَيَوَانِ اتباعاً لِما فِى الغَرِيزَةِ
مِنَ الرقة لمن تَكُون غَرِيزتُه كَذلِكَ وَهم اكثَرِ النَّاسِ وَلَيْسَ شَئ مِن هَذَا
يُوجِبُهُ العَقْلُ السَّاذِجُ وَلَو توَهّم الاِنْسَان نَفْسَه وَانَّهُ خُلِقَ دَفْعَة تَامَّ العَقْلِ
وَلم يَسمَع اَدباً وَلَمْ يُطِع اِنفعَالاً نَفسَانِيّاً اَوْ خُلْقِيّاً لَمْ يَقضِ فِى اَمْثَالِ هَذِهِ
الْقَضَايَا بشَئ بَلْ أمْكَنه اَنْ يجهلَهُ وَيتوقَّف فِيهِ وَلَيْسَ كَذَلِكَ حَال قَضائِهِ
اَنَّ الْكُلّ اَعْظم مِنَ الجُزْءِ وَهَذِهِ المَشْهُورَاتُ قَدْ تَكونُ صَادِقَةً وقَدْ تَكُون

yanlış olur. Bu önermeler, apaçık ilk bilgiler ve benzerlerine nispet edilemeyen doğrular olduğu zaman, bunlar ilk akıl nezdinde apaçık olmazlar; ancak her ne kadar bunlar, onun nezdinde mahmûde olsalar da biraz düşünme ile apaçık olurlar. Zira doğru, mahmûdeden (övülenden) başka, aynı şekilde yanlış da şeni'den (çirkin görülenden) başkadır. Nice çirkin görülen vardır ki doğrudur ve nice güzel görülen vardır ki yanlıştır! Buna göre yaygın doğrular ya zorunlulardan olur, ya ilahi yasaların (şeriatlerin) da mutabık olduğu, (toplumun, insanlığın) salahıyla ilgili, eğitimsel (te'dîbât) yargılardan olur, ya da huylar ve duygular (infialiyyât) ile ilgili olur veyahut da tümevarımlarla ilgili olur. Bunların yaygınlığı (şöhreti); ya mutlak olmasına göre ya da belli bir sanat veya din (*mille*) ehline göredir. (c) Salt *vehmî* önermelere gelince; bunlar yanlış önermelerdir. Ancak ne var ki insan vehmî onlar hakkında çok güçlü yargılarda bulunur. Çünkü insan, onların zıddını veya mukabilini, vehmin duyuya bağlı olması sebebiyle kabul etmez. Vehim de duyulurlara uygun olmayan şeyi kabul etmez. Bilinmektedir ki duyulurların, kendilerinden önce gelen, duyulur olmayan ve varlığı duyulurların varlığı tarzında olmayan ilkeleri ve asılları bulunduğundan, bunların varlığını vehimde temsil etmek mümkün olmaz. Bu nedenle bizzat vehmin kendisi ve fiilleri de vehimde temsil edilemez. Bunun için vehim gücü, bu ilkelerin varlığı neticesini veren asıllarda akla yardımcı olamaz. Buna göre akıl ile beraber sonuca ulaştıklarında vehim yan çizer ve aklın gerektirdiği doğrunun kabulünü imkânsız görür. Bu çeşit önermeler, (nefiste apaçık) evvelî olmayan yaygın doğrulardan daha güçlüdür. Bunlar neredeyse evvelîyyâta benzeyip doğru gibi olanlara (müşebbihâta) dâhil olurlar. Bu yargılar; duyulurları önceleyen durumlar veya duyulurlar için 'olması ve olmaması zorunlu' tarzında onlardan daha genel durumlar veya da duyulurlarda olduğu zannedilen durumlar hakkında nefsin hükümleridir. Örneğin birinin doluluğun, sona erince, kendisinde sona erecek bir boşluğun var olması gerektiğine kesin doğru gözüyle bakması gibi. Ve yine her varlığın, somut bir varlık olması (varlığının yönüne işaret edilen olması) gerektiğine kesin doğru gözüyle bakan kişi gibi. Eğer dini yasalar, bu vehimlere muhalif olmasaydı bunlar yaygın doğrular olurdu. Ancak bu vehimlerin yaygınlığını (ve herkesçe benimsenmesini) ancak hakiki dinî görüşler

كَاذِبةً وَاذَا كَانَتْ صَادِقَةً لَيسَت تَنسُبُ اِلَى الاَوَّلِيَّاتِ وَنَحوهَا لَمْ تَكُن بِينَة الصِّدق عِندَ العَقْلِ الاَوَّل اِلَّا بِنَظر وَاِن كَانَت مَحْمُودَةً عِنْدَهُ وَالصَّادِقُ غَيْرُ المَحْمُودِ وَكَذلِكَ الكَاذِبُ غَيْرُ الشَّنِيع وَرُبَّ شَنِيع حَقٌّ وَرُبَّ مَحْمُود كَاذِب فَالْمَشْهُورَات امَّا مِنَ الوَاجِبَات وَامَّا مِنَ التَّأدِيبَات الصَّلاحيةِ وما تُطابق عَلَيْهَا الشَرائعُ الالهِيَّة وَامَّا خُلقِيَّات وَانفعَالِيَّاتٌ وَامَّا اِسْتِقْرَائِيَّاتُ وَهِىَ امَّا بِحَسَبِ الاِطْلَاقِ وَامَّا بِحَسب اصْحَابِ صِنَاعةٍ وَمِلَّةٍ وَاِمَّا الْقَضَايَا الوَهْمِيَّاتُ الصِّرفَة فَهِىَ قَضَايَا كاذِبَة اِلَّا اَنَّ الوَهم الاِنْسَانى يَقْضى بِهَا قَضآء شَديد القُوَّةِ لِاَنَّهُ لَيْسَ يَقْبلُ ضِدّهَا وَمُقَابلهَا بِسَبَبِ اَنَّ الوَهم تَابعٌ لِلحِسِّ فَما لَا يُوَافِقُ المَحْسُوس لَا يَقبلُهُ الوَهم وَمِنَ المَعْلُومِ اَنَّ المَحْسُوسَاتِ اِذَا كَانَ لَهَا مَبَادِي وَاصُولٌ كَانَتْ تِلْكَ قَبل المَحْسُوسَاتِ وَلم تكن مَحسُوسَة وَلم تَكُن وُجُودهَا عَلَى نَحو وُجُودِ المحسوسَات فَلم يمكن اَنْ يتمثل ذَلِكَ الوُجُود فِى الوَهم وَلهذَا فَاِنَّ الوَهْم نَفْسَهُ وَاَفعَالَهُ لَا يَتَمَثَّل فِى الوَهْمِ وَلهذا مَا يَكُونُ الوَهْم مُسَاعِداً لِلعَقْلِ فِى الاصول الَّتى تُنتِجُ وُجُودَ تِلْكَ المبَادِي فَاذَا تَعَدَّيا مَعاً اِلَى النَتِيجَةِ نَكص الوَهم وَامتَنعَ عَنْ قبول مَا سَلَّمَ مُوجبَه وَهَذَا الضَّربُ مِنَ الْقَضَايَا اقوَى فِى النَّفسِ مِنَ المَشْهُورات الَّتى لَيْسَت بِاَوَّلِيَّة ويَكَادُ يُشَاكِل الاَوَّلِيَات ويدخُل فِى المُشبّهَات بِهَا وَهِىَ اَحْكَام لِلنَّفْس فِى امُور مُتَقَدّمَةٍ عَلَى المَحسُوسَاتِ اَو اَعَمّ مِنهَا عَلَى نَحو مَا يَجبُ اَنْ لَايَكُونَ لَهَا وَعَلَى نَحوِ مَا يَجِبُ اَنْ يَكُونَ اَوْ يُظن فِى الْمَحْسُوسَاتِ مِثْل اعتِقَادِ المُعتَقِدِ اَنْ لَابُدّ مِن خلاء يَنتهِى اِلَيه المَلاء اِذَا تَناهى وَاَنَّهُ لَابُدَّ فِى كُلِّ مَوجُود مِنْ اَنْ يَكُون مُشَاراً اِلَى جِهَة وُجُودِه وَهَذِهِ الوَهميَّاتُ لولَا مَخالفةُ السُّنَن الشَرعيّةِ لَهَا لكَانَتْ تكون مَشهُورَة وانَّما تثلم فِى شُهرتِها الدِّيانَات الحقِيقَة

ve felsefî bilimler önleyebilir. Bunlardan (vehmiyyâttan) reddedilenler, vehmin güçlü istilası sebebiyle direnmeye devam ederler; ancak vehmin reddettiği veya kabul etmediği şey eğer duyularlar hakkında olursa, reddedilen ve münker olur. (Vehmî yargılar) batıl ve çirkin olmakla birlikte yaygın olmayan değildir. Aksine başkasıyla çatışmayan vehimler ve apaçık doğrular neredeyse yaygın olacaktır. Bunun aksi ise doğru değildir. Şimdi doğru kabul edilen önermeler grubundan doğruluğuna inandıklarımızın sınıflarını bitirmiş olduk. (B) Doğru olarak dışarıdan alınan (*Me'hûzât*) önermelere gelince; bunlar da kabul edilenler ve takrîr edilen (eğitim veya tartışma) önermeleridir. Başkalarından alınanlar grubundan (B.1) kabul edilenlere (*makbûlât*) gelince bunlar; bir veya birden çok uzmandan (ehli tahsil) veya hüsnü zann duyulan bir önderden alınan görüşlerdir. (B.2) Takrîr edilenler (*takrîriyyât*) ise, ya tartışmacının doğru olarak bilmesinden dolayı doğru diye alınan öncüllerdir veya bilimlerin ilkeleri konusunda doğru diye konulup benimsenmesi gereken önermelerdir. Bu onaylama bir tür çekinceyle beraber olur ise bu durumda ona *musadarât* (postulat) ismi verilir ya da bir çeşit müsamaha ve gönül hoşnutluğu ile beraber ikrar edilir ki bu durumda da *usûl-ü mevdûa* (vazedilmiş ilkeler, hipotezler) diye isimlendirilir. İşte bu yüzden bu önermelere araştırma konusu veya araştırmak için vazedilmiş olan önermeler denir. (II) Doğru zannedilen (*Maznûnât*) önermelere gelince; bunlar bir takım söz ve önermelerdir ki, her ne kadar bunlarla kanıt getiren bunları kesin önerme gibi kullansa da bunlar, mukabilinin de kesin doğru olmasından vazgeçilmeksizin ancak doğruluklarını zann-ı galibin izlediği önermeler ve sözlerdir. Bunların bir sınıfı, tahkik etmeksizin ilk bakışta meşhur (gibi olan) önermelerdir. Bu sınıf önermeler, zihnin dalgınlıkla doğru saydığı önermelerdir. Çünkü bunların doğru sanılmasından veya ikinci bir duruma kadar meşhur önermelere muhalif oluşundan dolayı, zihin onları anlamaktan geri kalır, anlamamak için oyalanır. Sanki nefs, bunları ilk gördüğünde doğruluğunu benimsemeye yönelir. Eğer nefs, kendi zâtına dönerse bu doğru görme veya benimseme; zanna ve yanlışlamaya dönüşür. Burada zan ile demek istediğim, mukabilinin imkânının bilinciyle birlikte, nefsin meyletmesidir. "İster zâlim, ister mazlûm olsun kardeşine yardım et" diyenin sözü bu çeşit öncüllerdendir. Eğer buradaki değerlendirme, mukabilinin imkânının bilinciyle birlikte, nefsin meyli yönünden olursa, kabul edilenler (*makbûlât*) önermeler de zannedilenler grubuna girer. (III) Doğruya benzeyen önermelere (*Müşebbihât*) gelince; bunlar özünde öyle olmamakla birlikte, evveliyyât ve onlarla birlikte olan önermeler ile meşhur önermelere benzeyen önermelerdir.

وَالعُلوم الْحِكمِيَّة وَلَايَكَادُ المَدفُوع عَنْ ذَلِكَ يقاوِم نَفسه فِى دَفع ذَلِكَ لِشدّة استِيلاء الوَهمِ عَلَى اَنَّ مَا يدفَعُهُ الوَهم وَلَا يقبلُهُ اِذَا كَانَ فِى المَحسُوسَاتِ فهُوَ مدفُوع مُنكر وَهُوَ مَعَ اَنَّهُ بَاطِل شَنِيع لَيْسَ بِلَا شُهْرَةٍ بَلْ تكَادُ اَنْ تَكُونَ الْاَوَّلِيَّاتُ وَالْوَهْمِيَّاتُ الَّتِى لَا يُزَاحَمُ مِنْ غَيْرِهَا مَشْهُورَة وَلَا يَنْعَكِسُ فَقَدْ فَرَغْنَا مِنْ اَصْنَافِ الْمُعْتَقَدَاتِ مِنْ جُمْلَةِ الْمُسَلَّمَاتِ وَاَمَّا الْمَأْخُوذَاتُ فَمِنْهَا مَقْبُولَاتٌ وَمِنْهَا تَقْرِيرِيَّاتٌ فَاَمَّا الْمَقْبُولَاتُ مِنْ جُمْلَةِ الْمَأْخُوذَاتِ فَهِىَ آرَاءٌ مَأْخُوذَةٌ مِنْ جَمَاعةٍ كَثِيرَةٍ مِنْ اَهْلِ التَّحْصِيلِ اَوْ مِنْ نَفرٍ اَوْ مِنْ إِمَامٍ يُحْسِنُ الظَّنَ وَاَمَّا التَّقْرِيرَاتُ فَاِنَّهَا اَلْمُقَدِّمَاتُ الْمَأْخُوذَةُ بِحَسَبِ تَسْلِيمِ الْمُخَاطَبِ اَوْ الَّتِى يَلْزَمُ قَبُولُهَا وَالْاِقْرَارُ بِهَا فِى مَبَادِى العُلُومِ اِمَّا مَعَ اِسْتِنْكَارٍ مَّا وَيُسَمَّى مُصَادَرَات وَاِمَّا مَعَ مُسَامَحَةٍ مَّا وَطِيب نَفْس وَتُسَمَّى اُصُولًا مَوْضُوعَةً وَلِهَذِهِ مَوْضِعٌ مُنْتَظِرٌ وَاَمَّا الْمَظْنُونَاتُ فَهِىَ اَقَاوِيلٌ وَقَضَايَا وَاِنْ كَانَ يَستَعمِلُهَا المُحتَجُّ جَزْماً فَاَنَّهُ اِنَّمَا يَتبَعُ فيهَا مَعَ نَفْسِه غَالِبَ الظَّنِّ مِنْ دُون اَنْ يَكُونَ جَزْم العَقْد مُنصَرِفاً عَنْ مُقَابِلِها وَصِنف مِن جُملَتها المَشهُورَات بِحسَبِ بَادِىَ الرَّأى غَير المُتعَقَب وَهِىَ الَّتى تَعافصُ الذِهْن فَتشغُلهُ عَنْ اَنْ يُفطِن الذِهْنُ لكَوْنها مظْنُونَة اَو كَوْنهَا مُخَالفَة للشُّهْرة اِلَى ثَانِى الحَال فكَأَنَّ النَّفْس تُذْعنُ لَها فِى اَوَّلِ مَا يَطْلعُ عَلَيهَا فَاِن رَجَعَتْ اِلَى ذاتِها عَادَ ذَلِكَ الاِذْعَانُ ظَنّاً اَوْ تَكْذِيباً وَاَعْنِى بِالظَّنِّ هَاهُنا مَيْلاً مِنَ النَّفْس مَعَ شُعُور بامْكَانِ المُقَابِل وَمِنْ هَذِهِ المُقَدّمَاتِ قَوْلُ القَائِل اُنْصر اَخَاك ظَالِماً اَو مَظْلُوماً وَقدْ تَدْخُل المَقْبُولَاتُ فِى المَظْنُونَاتِ اِذَا كَانَ الاِعْتِبارُ مِن جِهَة مَيل نَفْسٍ يَقعُ هُنَاكَ مَعَ شُعُور بالمُقَابِل واَمَّا المُشْبِهَاتُ فَهِىَ الّتى تُشبه شَيئاً مِنَ الْأَوّلِيَّاتِ ومَا مَعَهَا اَو المَشْهُورَاتِ وَلَا تكونُ هِىَ هِىَ بأَعْيَانِها